

૬૧૪૨

શેઠ. સોરાબજી જમશેદજી જીજીભાઈ, ગ્રંથમાળા. નં. ૧૩.

પ્રાચીન ભરતચંડનો મામેા.

લખનાર

નારાયણ હેમચંદ્ર.

Histories make men wise, and, in proportion as their minds are influenced by a natural love of their country."

BACON.

છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર,

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી.

અમદાવાદ

"ગુજરાત ગેઝેટ" પ્રેસ.

સવત ૧૯૫૨.

સને ૧૮૯૫.

કૌમત ૮ આનાં.

(સર્વ હક્ક ગુ. વ. સોસાઇટીએ સ્વાધિન રાખ્યા છે.)

શેઠ. સોરાખજી જમસેદજી જીજીભાઈ ગ્રંથમાળાનો

ઉપોદ્ધાત.

ઈ. સ. ૧૮૬૪માં મુંબાઈના મરહુમ શેઠ સોરાખજી જમસેદજી જીજીભાઈ અમદાવાદ પધાર્યા હતા; ત્યારે તેમણે ગુજરાતના જુવાન માણસોમાં જુદીનાં કામ કરવાની હેંશ વધારવાને તથા ગુજરાત વ્યાકરણ સોસાયટીના ઉપયોગી કામને પ્રુટી આપવા સારૂ રૂ.૨૫૦૦ સોસાયટીને સોંપ્યા હતા; અને એવી ઈચ્છા જણાવી હતી કે તેની નોટો લેઈ તેના વ્યાજમાંથી ઇનામ આપી શુદ્ધ ગુજરાતીમાં સારા નિબંધ તથા પુસ્તક રચાવવાં. તે પ્રમાણે આ ફંડમાંથી આજ સુધીમાં નીચેનાં પુસ્તક તૈયાર કરાવી સોસાયટીએ છપાવેલાં છે.

૧ ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ.	૮ દુકાળ વિષે નિબંધ.
૨ દૈવજ દર્પણ.	૯ સેવિગ ઝેંકની અગત્ય વિષે નિબંધ.
૩ ગુજરાતના ભીખારીઓ.	૧૦ સ્થાનિક સ્વચ્છતા.
૪ બિશુક વિષે નિબંધ.	૧૧ અર્થશાસ્ત્રનાં મૂળતત્ત્વો.
૫ અર્થ શાસ્ત્ર.	૧૨ જ્ઞાન વચન.
૬ સ્ત્રીનીતિ ધર્મ.	૧૩ પ્રાચીન ભરતખંડનો મહિમા.
૭ ગુજરાતનો ઉત્કર્ષ થવાનાં સાધન વિષે નિબંધ.	૧૪ પ્રેસિડન્ટ લિંકનનું ચરિત્ર.

સૂચના.

પ્રાચીન ભરતખંડમાં શું શું હતું અને તેણે પોતાની કીર્તિ કેવી ફેલાવી હતી, તેનું આ પુસ્તકમાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે; અને તેની જોડે ભરતખંડે ખીજી જાતિના ઉપર કેવો ઉપકાર કર્યો છે તેનું પણ થોડુંક વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

લંડન બ્રિટિશ મ્યુઝિયમ,
તા. ૨૪-૧૧-૯૩

}

નારાયણ હેમચંદ્ર.

અનુક્રમણિકા.

—૦૦૦૦૦—

વિષય.	પૃષ્ઠ.
પ્રકરણ ૧ ભુ. ઋગ્વેદના સમયનું હિંદુસ્તાન.....	૧
„ ૨ ભુ. ઇ. સ. ની પહેલાં ૩૦૨ વર્ષ ઉપરનું ભરતખંડ...	૧૮
„ ૩ ભુ. ઇ. સ. ૬૫૦માંનું હિંદુસ્તાન	૨૦
„ ૪ થુ. ભારતની પ્રાચીન કીર્તિ.....	૨૭
„ ૫ મું. પ્રાચીનકાલનું હિંદુસ્તાનનું વિજ્ઞાન શાસ્ત્ર.....	૩૨
„ ૬ હું. હિંદુઓનું ગણિત શાસ્ત્ર	૪૪
„ ૭ મું. પ્રાચીન ભારતનું જ્યોતિષ શાસ્ત્ર	૫૬
„ ૮ મું. પ્રાચીન ભરતખંડનાં ધડિયાળો.....	૭૨
„ ૯ મું. પ્રાચીન હિંદુસ્તાનનું રસાયણ શાસ્ત્ર.....	૮૯
„ ૧૦ મું. પ્રાચીન ભારતનું વૈદ્યક શાસ્ત્ર.....	૯૨
„ ૧૧ મું. પ્રાચીન હિંદુસ્તાનની ખેતીવાડીની વિધા	૧૦૬
„ ૧૨ મું. પ્રાચીન ભારતનાં લઘાઈનાં હથિયારો	૧૧૩
„ ૧૩ મું. પ્રાચીન ભરતખંડના કિલ્લાઓ.....	૧૨૪
„ ૧૪ મું. પ્રાચીન હિંદુઓ વહાણ બનાવીને દરીઆમાં મુસાફરીએ જતા હતા.	૧૩૩
„ ૧૫ મું. પ્રાચીન ભરતખંડના રહેવાસીઓનો વેપાર. ...	૧૪૮
„ ૧૬ મું. જવા ખેટમાં હિંદુ જાતિની વસ્તીનાં ચિન્હો...	૧૬૬
„ ૧૭ મું. પ્રાચીન વિદ્યામંદિરનો મહિમા	૧૭૫
„ ૧૮ મું. સંસ્કૃત ભાષાનું ઐરવ.....	૧૭૮

„ ૧૯ મું.	સંસ્કૃત ભાષાના વ્યાકરણનું શ્રેષ્ઠપણું.....	૧૮૧
„ ૨૦ મું.	દર્શન શાસ્ત્રની શ્રેષ્ઠતા.....	૧૮૬
„ ૨૧ મું.	હિંદુ ધર્મની ચઢિયાતી.....	૧૯૦
„ ૨૨ મું.	પ્રાચીન હિંદુઓના યુદ્ધ ધર્મ.....	૨૦૮
„ ૨૩ મું.	પ્રાચીન હિંદુઓના ધર્મને માટે ત્યાગો.....	૨૧૩
„ ૨૪ મું.	પ્રાચીન ભારતનું સંતોષ ક્ષેત્ર.....	૨૨૪

પ્રાચીન ભરતખંડનો મહિમા.

પ્રકરણ ૧ લું.

ઋગ્વેદના સમયનું હિંદુસ્તાન.

ઋગ્વેદના સમયમાં ભારત વર્ષના માણસો પુત્ર પૌત્રાદિની જોડે એકત્ર રહેતા હતા. *(૧૧૧૪૧૬) તે વેળાએ સર્વ પુત્રો પિતૃધનના વારસ થતા હતા. (ઋગ્વેદ સંહિતા ૧૦૭૩૫) આપના ધરમાં રહેનારી અવિવાહિત એટલે કુમારી કન્યાને પિતાના કુટુંબમાંથી ધન મળતું હતું. (૨૧૧૭૭) પિતાનો પુત્ર અને કન્યા એક હોય તોપણ પુત્ર ક્રિયાનો અધિકારી અને કન્યા સન્માનિત થતી હતી (૩૧૧૧૨); ક્રોધને પુત્ર નહિ હોવાથી દૈહિકને પોતાના પુત્ર તરીકે લેતા હતા. (૩૩૧૧૧) તે વેળાએ સ્ત્રીઓ પતિની જોડે યશ કરતી હતી, (૧૧૧૬૧૫) અને કુંવારી અવસ્થામાં વધારે વય પર્યન્ત રહી શકતી હતી. તેમાં પિતા અથવા બીજા મોટેરાઓ કંઈ પણ હરકત કરી શકતા નહોતા. વિધીહીન વેળાએ વર સોનાના અલંકાર પહેર-

* આ પુસ્તકમાં અહીં અને બીજે સ્થળે જ્યાં જ્યાં આવી રીતે કૌંસમાં અંકો માંજ્યા છે તે અનુક્રમે મંડલ, સુક્ત અને મંત્રોની સંખ્યા દર્શાવે છે.

તે: હતો. (પાદા ૪) વધુ કપડાંથી ઢંકાયેલી રહેતી હતી. (૮૧૨૬૧૩) સ્ત્રીઓના વિવાહ યૌવનની પ્રાપ્તિ થયા પછી થતા હતા. (૧૦૮૫૨૨) પ્રતિષ્ઠિત અને સુંદર સ્ત્રી પોતાને પસંદ પડતા પતિને ચૂંટી લેતી હતી. (૧૧૨૭૧૨) વિવાહ થયા પછી સ્ત્રીને પતિના ઘરમાં જવાની વેળાએ ભેટ મળતી હતી. (૧૧૮૫૨) પતિના ઘરમાં જઈને પત્ની ઘર 'ઘણીઆણી' થતી હતી. (૧૧૮૫૨૭) સસરા ઉપર, સાસુ ઉપર અને નણંદ તથા દીયરના ઉપર અધિપતિપણું કરતી હતી. (૧૦૪૫૪૬) પતિનું મૃત્યુ થયાથી સ્ત્રીઓ દીયરની ઇચ્છા રાખતી હતી. (૧૦૪૪૨) તે વેળાએ એક કરતા વધારે વખત વિવાહ કરવાનો આલ હતો. (૧૦૪૦૨) પરંતુ બધું કરીને એક લગ્ન કરતા હતા. (૧૧૧૦૫૨) તે વેળાએ સાધારણ નારી એટલે એક સ્ત્રીને ઘણા આશક હોતા હતા. (૧૧૬૭૪) તે ગિવાય તે વેળાએ છુપી રીતે પ્રસવ કરનારી સ્ત્રીઓ હતી. (૨૧૨૫૧) બાલિયા-રિણી હતી. (૨૧૬૬૪) પતિની નારી ધનાઢાબને માટે ખીન્નના ઘરમાં જતી હતી. બાનુ રહિતા સ્ત્રી ખીન્ન પુરૂષ આગળ જતી હતી. (૧૧૨૫૧૭) અને વિધવા જુગારથી પૈસા કમાતી હતી આ સઘળા અનામાર પણ હતા.

તેવેળાએ સ્ત્રીઓ શરીર ઉપર અલંકાર ધાલવાને ઘણી ચલાતી હતી. (૧૧૮૫૧) તેમાં નિષ્ક (સોનું) (૨૧૩૧૦) અણકઠો, પહોંચી પાપડાં કાનના અલંકારો વગેરેના નામ મળેછે. (૧૧૨૧૧૪) મોતીનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો (૧૦૬૪૧૧) સોનીઓ અલંકાર પનાવતા હતા (૮૧૪૧૫) તે વેળાએ બાણુ (૧૧૮૫૧૦) ક્ષેણી (૨૧૩૧૦) કર્કરિ વગેરે વીણાના જેવા વગાડવાના વાજીત્રો હતાં.

નાયિકા ગીત ગાતી હતી અને નૃત્ય કરતી હતી (૧૯૨૪). નાટકના તકતા ઉપર પુતળાના નાચ થતા હતા (૪૩૨૨૩).

વેદ સમયના આર્યો કિતનાં, રૂનાં, બકરાનાં, લોમનાં, ચામડાનાં અને વદકલનાં એટલે શાખાનાં કપડાં પહેરતા હતા. સ્ત્રીઓ કપડું વણતી હતી. (૨૧૩૮૪) વણવાનું કામ રાત્રે થતું હતું. ક્ષાઇડીઓ એકઠી થઈ તાણતી અને વણતી હતી (૨૧૩૬).

• સ્ત્રીઓ રાંધવાનું કામ કરતી હતી, આર્યો દહીમાં ભેળેકું સતું, ભૂજેલા જવ, પિટક (૩૫૨૬), ઘી, દુધ, દહી, મધ, અપૂપ, પાકાં ફલ, શાક ભાણ વગેરે અને દુધમાં રાંધેલા અન્ન ખાતા હતા. વખતે વખત તેઓ બકરનું માંસ (પારલા), સુવરનું માંસ (૮૧૭૧૦) ગાય (૧૦૧૫૬) અને સાંઠ (બગદ)નું (૧૦૮૬૧૪) માંસ રાંધીને ખાતા હતા. અતિગિયોત જુશ કરવા માટે પશુ બલિ આપતા હતા (૧૩૧૧૫).

આર્યો દારૂ પીતા હતા (૧૧૧૬૭). તે વેળાએ પીડાવાળાઓ ચામડાની બાટલીમાં દારૂ રાખતા હતા. અને સર્વે દારૂ વેચી શકતા હતા (૧૯૧૧૦). સોમરસ તૈયાર કરવો એ આર્યોના ન્ધર્મ કર્મમાં ગણાતું હતું.

તે વેળાએ આર્યો વેપારને માટે દૂર દેશમાં મુસાફરી કરતા હતા તથા સમુદ્રમાં જતા આવતા હતા (૪૫૫૬) લેવા દેવામાં જે કંઈ વચન આપવામાં આવતું હતું તે પળાતું હતું (૪૨૪૯). શીકા નાણું પણ ચાલતું હતું (પારજર).

હાલની રીતિ પ્રમાણે વૈદિક સમય ગામડાઓમાં ખેતીવાડી થતી હતી. ખેડુનો ખેતી કરતો હતા (૧૦૧૧૧) તેઓ હજારો

ધ્રુવ વાવતા હતા (૧૦૬૮૩). ગાય, ઘોડા, બળદ, હાથી ઉંટ, બકરાં અને ભાર ઉપાડનારા કુતરા વગેરે પશુઓ પ્રાચીનકાળના આ-
ર્યોનાં પાળેલાં ગણાતાં હતાં.

પ્રાચીન આર્યો સૂર્યની દૈનિક ગતિ, (૧૧૨૩૯) સૂર્યના આર-
અર (રાશિ), ઉત્તરાયણ અને દક્ષિણાયન, પ્રાચીન માલ અને ઋ-
તુના વિષય જાણતા હતા (૧૧૬૮ સુ). તેઓ આકર્ષણ શક્તિના
નિયમ પણ જાણતા હતા (૧૮૫૧, ૧૯). તેઓ ઔષધના ગુણ
અવગુણ જાણતા હતા રોગાદિની ચિકિત્સા કરી શકતા હતા.

ઋગ્વેદના સમયમાં હિન્દુ આર્ય રાજાઓ (૧૧૦૮,) (૧૧-
૬૧૧) પૂરે પતિ (૧૧૭૩૧૦) આમાધીશ (૧૦૬૨૧૧) ઇત્યાદિ
જૂદા જૂદા ઉચ્ચ પદમાં વહેંચાયેલા હતા. તે વેળાએ રાજા પ્રગ્નજ્ઞા,
ઉપર કર નાંખતા હતા (૧૧૭૦૧૫); રાજ્ય રીતસર ચાલતું હતું
(૧૧૭૩). રાજાઓની મંત્રીઓ સાથે હાથી ઉપર જતા હતા
(૪૪૧). સેનાથી સજ્જેલા ઘોડા (૪૨૧૮), લઢાઈમાં યુદ્ધ-
અ-ઘોડે સવાર લશ્કર વગેરેનો ઉપયોગ થતો હતો (૪૩૮૬)
મોટા માણસો પોતાની સ્તુતિ સાંભળવા ઉપર ચાહ રાખતા હતા
(૧૨૭૧૨). લઢાઈની વેળાએ રાજાઓ એકલા થતા હતા (૧૦-
૯૭૬). વળી ઋષિઓ અને સંસારીઓ લઢાઈની વેળાએ યોદ્ધા થ-
તા હતા (૬૨૦૧). તે વેળાએ રાજકન્યાની જોડે ઋષિઓનો વિ-
વાહ થતો હતો (૫૬૧૮) વીર પુરુષોને ઘણું માન મળતું હતું.

હાલની પેઠે તેવેળાએ ઉત્કૃષ્ટ, નિકૃષ્ટ અને મધ્યવિત્તુ લોકો હતા
(૪૨૫૮). કેટલાક ધન ગૌરવથી ભરત રહેતા હતા વળી કેટલાક
ખૂનાજને માટે ભીખ માગતા ફરતા હતા (૧૦૧૧૭ સૂક્ત). વચ-

હા ગાળાના માણસો વેપાર રોજગારથી પૌતાનો ગુજરો કરતા હતા (૧૭૬૧). તે વેળાએ લોકો નાના પ્રકારનાં કામ કરતા હતા. કોઈ પુરોદિત, કોઈ સ્તોતા (કવિ), કોઈ વૈદ્ય, કોઈ સૂતાર, કોઈ કુંભાર, કોઈ નાવિ, કેટલાક કઠિઆરા, કેટલાક રથ અથવા ગાડી બનાવનારા, કેટલીક સ્ત્રીઓ જવને છુટું પાડનારી, કોઈ ધાતુ અને હથિયાર બનાવનારા, કેટલાક વહાણુ તથા હોડીઓ બનાવનારા, કેટલાક કંસામ, કેટલાક ઘોડાને સાફ કરનાર છલ્યાદિ નાના પ્રકારના માણસો નાના પ્રકારના કામમાં વળગેલા હતા (૧૧૩૫૫૫ ૪૨૧ ૧૪૫ ૯૧૪૨૦૫ મા ૧૦૨૮).

ઋગ્વેદના વારામાં પૂર નગરાદિ અને ગામ સ્વમંત્ર હતાં (૩૪૪૧૦૫ ૧૪૯૪૫ ૧૧૧૪૧૫ ૧૦૧૪૬૧). તેઓ લોખંડનાં બનાવેલાં શહેરો (૭૩૦૫ ૧૫૧૪), પથ્થરથી બનાવેલાં એક સો શહેરો (બાંધતા) (૪૩૦૨૧) હળ્લર હરવાળના અને હળ્લર થાંભલાના મહેલો (૧૧૧૩૧૫ ૨૪૧૫૫૫૭૮૮૫) બનાવતા હતા; સારાં ઘર અને સામાન્ય ઝુંપડા (૧૧૦૧૮) અને સો દરબાનવાળા યંત્ર ગૃહ (૧૫૧૩) વગેરે બાંધવાનું તેઓ જાણતા હતા. ઇંટોથી તેઓ ઘર બનાવી શકતા હતા (વાજસનેવ ૧૩૩૧). જવા આવવાના સુંદર રસ્તા (ઋગ્વેદ ૧૫૮૧) અને દુર્ગમ પહાડી મુલકમાં સુખમ રસ્તા બનાવતા હતા (૧૧૧૬૨૦), અને વિશ્રામ સ્થાન (ધર્મશાળા અથવા સરાઇડ કે જેમાં ખાવાની વસ્તુઓનો બટોપસ્ત કરી રાખતા હતા ૧૧૬૬૫) બાંધતા હતા. તેવેળાએ ગાડી (૧૩૦૧૫) સારથિને બેસવાની યોગ્ય જગાવાળી (૧૬૯૧૫) અને બે ઘોડા બેગાય એવો રથ (૧૮૮૧૦), ત્રણ ઘોડા બેગાય એવા

અને ત્રિકાણ રથ (૧૪૭૨), ત્રણ જણાઓની બેસવાની જગા, ત્રણ પદ્મિ અને ત્રણ ધાતુવાળા રથ (૧૧૮૩૧) સોનાથી મઢેલા અને ચુકના રથ (૫૬૩૫) વગેરેનો ઉપયોગ થતો હતો. યોદ્ધાઓ લઢાઈની વેળાએ સોનાના કવચ અને ફેંટા (૧૨૫૧૩૩ માપ૪૧૧), લોટાના ખખતરો (૧૫૬૫૭) તનુત્રાણુ, વર્મ, અસંત્રી, દ્રોણિ, સુવર્ણ છાતીને ચીરવાનાં હથિયારો (૪૫૮૪) વગેરે ધારણ કરતા હતા. લઢાઈમાં જતી વેળાએ વાવટા ઉડાવતા હતા, (૧૧૧૦-૨૧૧) ખ્યુગલ કુંકતા (૧૨૮૫), ઝૂનાપતિ અઘ્ન લક્ષ્મી આગળ જતો હતો (૧૩૩૩). લઢાઈની ખમર આગળવા માટે માણસ રહેતા હતા (૫૮૩૩), લઢાઈમાં જ્ય મેળવ્યાથી શત્રુઓ પાસેથી જે કંઈ હુલ મળતી હતી તે યોદ્ધાઓને આપવામાં આવતી હતી (૧૧૩૫).

ઋગ્વેદના સમયમાં હિન્દુ આર્યોની અવસ્થા ખરાબ નહોતી. તે વેળાએ આર્ય અને વસ્યુમાં લઢાઈ ચાલતી હતી. આર્યો રંકિદ રંગના અને દસ્યુઓ કાળા રંગના હતા. આર્યો સમસિંધુ પ્રદેશના (પંજાબ) ને અધિકારમાં લેઈને ગંગા, યમુના અને સરયુ પર્વત આગળ વધ્યા હતા. તેઓ ટોળાખંધ થઈને ગામ અને પૂર અથવા નગરમાં રહેતા હતા. કોઈ કોઈ નગર સો દરવાજાનાં પથ્થરથી બાંધેલા અથવા લોખંડી બાંધેલાં વર્ણવ્યાં છે. સમાજમાં કાર્ય વિભાગ થયો હતો. ઘણા ખરા લોકો ખેતીવાડીનું કામ કરતા હતા; ઘણાક વેપાર ધંધા કરતા હતા; કેટલાક લઢાઈના કામનાં વળગેલા હતા; કેટલાક દેવપૂજાદિ કરતા હતા; પરંતુ એઓ જૂદી જૂદી જાતિ તરીકે ગણાતા નહોતા. રાજ સમાજપતિ હતો. રાજાઓના પોશાક અલ-

કાર અને રહેવાની જગાનો ઘણો ઝગકાર હતો. હજાર થાંભલાવાળા અને હજાર દરવાજાવાળા રાજમહેલમાં અને ઘણા નોકરોની વચ્ચે શોભતા સોનાના કવચવાળા રાજાનું વર્ણન જોવામાં આવે છે. એમાં કદાચ કવિ કલ્પના હશે. પરંતુ એના મૂળમાં ઘણું ખરાપણું છે એમાં તો કંઈ સંદેહ નથી. દેશના કારખાર માટે જૂદા જૂદા નગરમાં તથા ગામમાં પુરપતિ અને ગામના મુખી મુકરર હતા. દેવપૂજક પુરોહિતોનું વિશેષ સન્માન જોવામાં આવે છે. કોઈ કોઈ રાજાઓ તેઓને ધણીક ગાયો, ઘોડાઓ, રથો અને સોનાનું દાન આપતા હતા. વેપારની ધણી ચઢતી થઈ હતી, એટલુંજ નહિ પણ સમુદ્રને રસ્તે જવા આવવાનું વર્ણન મળે છે. અને જાણાય છે કે આ કામમાં શત દાંડાવાળી હાડી (**शतारिचाम् नावम्**) વાપરતા હતા. સૂતર, વેળ, પુરોહિત, કુંભાર, કવિ, નાચનારી, વળુનાર વગેરે ધંધાદારીનું વર્ણન જોવામાં આવે છે. અને ધાન્યની ખેતી થતી હતી અને ખેતીવાડીનો લાભ ઘણાજ જાણતા હતા તેથી વૃષ્ટિદાતા ઈન્દ્ર દેવતાઓમાં સર્વથી ચઢીયાતો ગણાતો હતો. પાળેલા પશુમાં ઘોડા, હાથી, ગાય, બેંસ, બકરાં, ઉંટ, કુતરાં વગેરે હતાં. આર્યો ચિત્તોમાંદકે સોજરસ અથવા દારૂ પીતા હતા. ગોમેધ, અશ્વમેધ, ઇંડિયાદિ યજ્ઞ કરતા હતા, અને સારી પેઠે માંસ ખાનારા હતા. તેઓમાં ઘણીવાર લગ્ન કરવાની રીતિ હતી; પતિના મરણ પછી વિધવા દીયરની જોડે લગ્ન કરી શકતી હતી અને સુદરી સ્ત્રી મંડળમાં સ્વયંવર કરી શકતી હતી. દાંપત્યના નિયમોના ઉલ્લંઘનના કેટલાંક ઉદાહરણ કોઈકે કોઈકે ઠેકાણે જોવામાં આવે છે સ્ત્રીઓ વેશ અને અલંકાર પહેરવા ઉપર ચાલતા રાખતી હતી. પુરુષો જુગાર રમવાને ચાલતા હતાં.

નાય ગાર્યનમાં તેઓ અજાણ માનતા હતા, અને લઢાઈ કરવામાં પણ તેઓ પાછી પાની ભરતા નહોતા. તેઓ ધ્વજ ઉડાવીને સેનાપતિને અધીન લઢવા જતા હતા. યોદ્ધાઓમાં રથીઓ સર્વથી શ્રેષ્ઠ ગણાતા હતા. તેઓ ઘોડા બેડેલા રથ ઉપર છે ચઢતા શરીર ઉપર બખતર પહેરતા અને ધનુષ્ય બાણ હાથમાં પકડીને આગળ વધતા હતા. તેમજ ભાતો તરવાર, પરા) વગેરે હથેલીયારનો પણ ઉપયોગ કરતા હતા. આર્યો ઈન્દ્ર અથવા વાયું, અગ્નિ, સૂર્ય ઉપાવરણ વગેરે દેવતાઓની ઉપાસના કરતા હતા, અને, તીક્ષ્ણ બુદ્ધિમાન કેટલાક ઋષિયો સમજતા હતા કે આ સર્વ દેવતા એક છે. તેઓ કૌશલ્યથી અને ભાવથી ભરેલી કવિતા રચિ શકતા હતા અને તેઓએ જ્યોતિષ શાસ્ત્રમાં પણ કંઈક કુશળતા મેળવી હતી. તેઓ સમર્પિ વગેરે નક્ષત્રો જાણતા હતા, અને માન (અધિક) માત્રથી સૂર્ય અને ચંદ્રનું સરખાપણું રાખતાં શીખ્યા હતા, જે દર્યુઓની સાથે તેઓના સંગ્રામ ચાલતા હતા, તેઓ પાણુ છેક જંગલો નાંહોતા. જે દે તેઓને અનિદ્ર, અત્રત, કાસા રંગના અને લિંગોપાસક તરીકે ધિકાર્યા છે, તથાપિ તેઓના પરાક્રમ અને ઉત્તતાવસ્થાનો આભાસ મળે છે. તેઓમાંના કેટલાકોનાં પથ્થરથી બાંધેલાં ઘણાં નગરો હતાં અને આર્યોને ધણેજ કંટાળો આપતાં હતાં. વેશ્યાપણું ગૂઢ જન્મ ચોરી, બિચાર, રહસ્ય પ્રસવ બ્રાણુ હન્યા અને જુગાર એવી જાતના પાપ અને વ્યસનનો પ્રાદુર્ભા ઋગ્વેદના સમયમાં હતો. એ બધા સુધરેલા સમાજમાં પણ છે એટલે તેમાં અજ્ઞાન થવાનું કારણ તથી.

પ્રકરણ ૨ જું.

૪. સ. ની પહેલાં ૩૦૨ વર્ષ ઉપરનું ભરતખંડ.

ચંદ્રગુપ્ત રાજગાદી ઉપર બેઠો તે પહેલાં પ્રખ્યાત દ્વિગ્વિજ્ઞાની શ્રીક વીર એલેક્ઝાંડર હિન્દુસ્તાનમાં આવ્યો હતો, તેણે પશ્ચિમ ઉપર ઘેરો નાખ્યો હતો. ત્યારપછી તે પોતાના દેશમાં ગયો, ત્યાં તે મરણુ બામ્યા પછી તેનો સેનાપતિ સેલુકલ એસિયાના પશ્ચિમ ભાગનો અધિપતિ થઈને હિન્દુસ્તાનમાં ચઢાઈ કરવા આવ્યો હતો, પરંતુ ચંદ્રગુપ્તથી હારીને તેની સાથે સલાહ કરી ચાલતો થયો સેલુકસે ચંદ્રગુપ્તને પોતાની કન્યા આપી હતી, અને તેની સભામાં મેગાસ્થિનિસ ધણી દિવસ સુધી પાટલી પુત્ર નગરમાં હતો. તેણે હિન્દુસ્તાનના સંબંધમાં એક પુસ્તક લખ્યું હતું. એ અન્ય હાલ મળતો નથી, પરંતુ આરિયને (Arian) અને ડિઓ ટોરમે (Diodorus) એનો સાર લખ્યો છે; અને સ્ટ્રાબો (Strabo), પ્લિની (Pliny) વગેરે પ્રખ્યાત રોમન અન્યકારોના લખાણમાં પણ ઠેકાણે ઠેકાણે મેગાસ્થિનિસના વર્ણનમાંથી ઉતારા કરેલા છે. ડાક્ટર શ્વાનવેક નામના એક જર્મન અન્યકારે એનો એકત્ર સંગ્રહ છંપાવ્યો છે અને મિ. માર્કિંડલ નામના કોલેજના અધ્યક્ષે અંગ્રેજીમાં તેનું ભાષાન્તર કર્યું છે. એ ભાષાન્તરને આધારે અમે ચંદ્રગુપ્તના વારાનું ભારત વર્ષનું એક ચિત્ર આપીએ છીએ. મેગાસ્થિનિસ ઇસ્વીસનની પહેલા ૩૦૨ વર્ષ ઉપર હિન્દુસ્તાનમાં આવીને રહ્યો હતો.

મેગાસ્થિનિસ કહે છે કે ભારતવર્ષના રહેવાસીઓએ કદી પશુ ખીજા દેશ ઉપર ચઢાઈ કરી નહોતી, અને એલેક્ઝાંડરની પહેલાં ખી-

જા કોઈએ પણ તેઓના ઉપર ચઢી આવીને પરાજય કર્યો નહોતો. પારસીઓએ ભારતવર્ષનો થોડાક ભાગ હાથ કરી લીધો હતો, એવું કહેવાય છે. સિંધુ નદીના પશ્ચિમ તરફનો ભાગ ઘણોખરો પૂર્વે હિન્દુસ્તાનમાં ગણાતો હતો આર્યવર્ણના વર્ણન ઉપરથી જ જણાય છે કે એ ભાગમાં હિન્દુઓની વસતી હતી, અને તેઓ પારસીઓના તાબામાં હતા, અને તેઓને કર આપતા હતા. પરંતુ તેના લખવા મુજબ સિંધુ નદીજ હિન્દુસ્તાનની ખરેખરી પશ્ચિમ સીમા છે. હિન્દુઓએ સિંધુ નદી ઓળંગવી ન જતી. આ જૂની કોંડળી ઉપરથી પણ આને પુષ્ટિ મળે છે; મહાભારતના સમયમાં ગાંધાર એટલે હાલનું કદાપર ભારતવર્ષના ભાગ તરીકે ગણાયું હતું, પરંતુ ગ્રીક અન્થકારના હુખાણ ઉપરથી જણાય છે કે ચંદ્રગુપ્તની પહેલાં હિન્દુઓ સિંધુ નદીના પશ્ચિમ ભાગના દેશોને વિરદેશ સમજવા લાગ્યા હતા.

મેગાસ્થિનિએ હિન્દુસ્તાનને ઘણાક નાના નાના રાજ્યમાં વહેંચાયું જોયું હતું. આવી રીતનું લાંગા વખતથી જંગલમાં આવેલું છે, અને એથીજ કોઈ વેળાએ પણ આખા હિન્દુસ્તાનમાં એક જ બંધન થતું નથી. જો કોઈ રાજ્ય કોઈ વેળાએ પ્રબલ થતો, તે મહારાજા ધિરાજ, રાજ ચક્રવર્તી અથવા સમાટ તરીકે ગણાતો હતો. પરંતુ તે જલેલા રાજ્યોની પાસેથી કર લઈને સન્તુષ્ટ રહેતો હતો, અન્દરતો કારભારમાં તે ઘણો તાથ નાંખતો નહોતો. તેથી જો પરાક્રમી પુત્ર મૂકી નજતો તો તેના મરણ પછી બાદશાહી તુંટી જતી હતી. મેગાસ્થિનિસના સમયમાં ચંદ્રગુપ્ત આર્યાવર્ણના સમ્રાટ હતો; તેનો પૌત્ર અશોકવર્દન તેના કરેલાં વિસ્તારવાળા રાજ્યનો ચક્રવર્તી રાજ થ-

યો હતો પરન્તુ મુસલમાનની ચઢાઈ પહેલાં આપણા દેશમાં કોઈ રાજવંશમાં વિસ્તારવાળું સામ્રાજ્ય ઘણાક કાલ સુધી કાયમ થયું નહોતું.

ભારતવર્ષના નગરની સંખ્યા અગણિત વર્ણવી છે જે નગરો નદીને કિનારે અથવા સમુદ્રો કાંઠે હતાં તે ઘણું કરીને લાકડાનાં બનેલાં હતાં; જે પહાડ અથવા ઊંચી જગાપર હતાં તે સર્વ ઈંટ અને માટીથી બનેલાં હતાં. મેગાસ્થિનિસના વારામાં ભારતવર્ષનું સર્વથી મોટું નગર પાટલી પુત્ર પ્રાચ્ય રાજ્યમાં ગંગા અને દિરણવાદ (એન્ડ્રે શોયુ) યા બેના સંગમ સ્થલમાં વસેલું હતું. એનો વિસ્તાર અઘ્ર માઇલ લંબાઈ અને દોઢ માઇલ પહોળાઈમાં તો આખા શહેરને ચાર સો હાથ પહોળી અને વીસ હાથ ઊંડી એક ખાઈ હતી અને તેને ૮૪ તોરણવાળી અને પાંચસો સતર તુરજ (Tower) વાળી બાંધ હતી.

મેગાસ્થિનિસના લખ્યા પ્રમાણે ભારતના રહેવાસીઓ સાત પંક્તિમાં વહેચાયેલા હતા; તેમાં પદ મર્યાદામાં સર્વથી ચઢતા તત્ત્વવેત્તા (Philosophers) છે. તેઓ યાગ યજ્ઞમાં લોકોને મદદ આપે છે અને દર વર્ષની શરૂઆતમાં રાજા દ્વારા મદા સભા બેલાવવામાં આવે છે. ત્યારે તેઓમાંથી જે કોઈ દિતકર નિબંધ લખે અથવા અનાજ, પશુપાલન અથવા સાધારણ ઉપકાર સાધન સંબંધમાં કંઈ ઉપાય શોધે તો આ સભામાં સર્વની આગળ તે જાહેર કરે છે. જે કોઈનું ત્રણવાર ખોટું વર્ણન કરેલું શિદ્ધ થાય તો તેને આખી જીભર સુધી મુત્તી રહેવું પડે છે; વળી જે પ્રામાણિક વાત કરે છે તે કરથી મુક્ત થાય છે.

મેગાસ્થિનિસ કહે છે કે, તત્ત્વવેત્તા બે જાતનાં વહેચાયેલા છે બ્રાહ્મણ

અને શ્રવણ બ્રાહ્મણો જ સર્વ કરતાં ગાન્ય છે, કારણ તેઓના મન વધારે કબૂત્ર ક્રાય છે. ગર્ભથી જ તેઓને વિદ્વાન કરવાનો યત્ન કરે છે, અને જેમ જેમ તેઓ મોટા થાય છે તેમ તેમ તેઓ સદ્ગુણુ શિક્ષકના હાથમાં સોંપાય છે. તેઓ શહેરની બહાર થોડી જગ્યાનું ઉપવનમાં રહે છે. તેઓ કુશાસનપર અથવા મૃગચર્મ ઉપર સુવે છે. તેઓ માંસાહાર અને ઇન્દ્રિય સુખથી છોટે રહે છે અને સારગર્ભ ઉપદેશ સાંભળીને તથા જ્ઞાન આપીને સમય ગાળે છે. અંધી રીતે સાડત્રીસ વર્ષ ગાળીને દરેક માણુમ પોતાના ઘેર પાછા જાય છે અને જીવનનો બાકીનો ભાગ સુખમાં ગાળે છે. તે વેળાએ તેઓ સૂવળાં સુતરાક કપડાં પહેરે છે, અને આંગળીમાં તથા કાનમાં પણ સોનાના અલ્લકારો પહેરે છે. માંસ ખાય છે, પરંતુ મહેનતુ જીવનું નહિ. વધારે છોકરાં મેળવવાની આશાથી પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે ધણી સ્ત્રીઓની જોડે વિવાહ કરે છે.

મેગાસ્થિનિસે હિન્દુ અને બૌદ્ધ બેક સંપ્રદાયના માણુઓને દી-હા હતા, પરંતુ તે બ્રાહ્મણોને વધારે શ્રદ્ધારૂપદ તરીકે જાણ્યો હતો. બ્રાહ્મણોના સંબંધમાં પણ તે ભૂતમાં પડ્યો હતો. તે બ્રહ્મચર્ય અને વાનપ્રસ્થ આ બે આશ્રમનો ભેદ સમજવા પામ્યો નહોતો; જે માણુસ સાડત્રીસ વર્ષની ઉમ્મરમાં ગૃહસ્થનો ધર્મ અવલંબન કરે છે, ફરી ગૃહત્યાગ કરીને શહેરની બહારના ઉપવનમાં આશ્રય લે છે, તે આટલી જોગ રાખતો નહોતો. વળી, સર્વ સાડત્રીસ વર્ષની વય સુધી બ્રહ્મચારી રહે એવું જણાતું નથી. મનુના વ્યવસ્થાનુસારે છત્રિસ વર્ષ બ્રહ્મચારીની છેલ્લી હદ છે. અને મેગાસ્થિનિસે આ સાધારણુ નિયમ વિચાર્યો હોય એવું જણાય છે.

મેગાસ્થિનિસ કહે છે કે બ્રાહ્મણો આત્મ ધારીને સ્ત્રીઓને આ
ધ્યાત્મિક જ્ઞાન આપતા નહોતા કે કદાચ તેઓ ગૂડતત્વ પ્રકાશ
કરે, અથવા જ્ઞાન લાભ કરીને પરતાં રહેવા ન ચાહે. મૃત્યુના
સંબંધમાં તેઓ સર્વદા વાતચીત કરતા હતા. તેઓના મતમાં આ
જીવન ગર્ભાવસ્થા પ્રમાણે છે અને મૃત્યુ તત્ત્વવિદ્યોને ખરું
અને સુખમય જીવન પ્રાપ્તિપ જન્મ છે. તેઓની વિવેચનામાં જે
કંઈ માણસને આવે છે તે સાઈ અથવા નરસું નથી, ખીજી રીતે વિ-
ચાર કરવો એ સ્વપ્નવત્ માયા છે, કારણ એક વસ્તુથી કોઈને હુખ,
અથવા કોઈને દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે, અને એક માણસને જૂદા જૂદા
સમયમાં જૂદા જૂદા ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. કુદરતના બનાવના સં-
બંધમાં તેઓના ગ્રીકોના જેવા મત દીકરામાં આવે છે. તેઓ કહે છે
કે, જગતની ઉત્પત્તિ અને ધ્વંસ છે, એનો આકાર ગોળ અને જે
ઈશ્વર એને શ્રેષ્ઠ અને પાતા તે એની ચોતરફ આપેલો છે. તેઓના
મતે વિશ્વ મંડળમાં ઘણાક જનોનાં કાર્ય દીકરામાં આવે છે, અને પા-
ણીથી જગતની ઉત્પત્તિ થઈ હતી. ચાર ભૂતમાં તેઓ વળી એક ભૂત
(એટલે આકાશ) મેળવે છે, એનાથી સ્વર્ગ અને તારાઓ બનેલા છે.
આત્માની ઉત્પત્તિ તથા પ્રકૃતિ અને ખીજા ઘણાક વિષયમાં તેઓનો
મત ગ્રીકોના જેવો છે. આત્માનું અમરપણું, ભવિષ્યનો વિચાર, અને
એવા ખીજા વિષયમાં તેઓનો પ્લેટોના જેવો પોતાનો મત કહાણી-
ઓમાં બાંધેલો રાખે છે.

શ્રવણોને મેગાસ્થિનિસ બે ભાગમાં વહેચે છે. એક વનમાં ર-
હેતા હતા, પત્ર તથા ફલ ખાતા હતા, ઝાડના વલકલ પહેરતા હતા,
દારૂ તથા ઇન્દ્રિય સુખથી દૂર રહેતા હતા. રાજાઓને કોઈ વિષયનું

શુભ જાણવાની ઈચ્છા ઉત્પન્ન થયાથી તેઓની આગળ રાજાઓ
હત મોકલતા હતા. ખીલું ટોળું બિપક છે. તેઓ જો કે વનવાસી
નથી, તથાપિ મિતાદારી છે. તેઓના ખોરાક ભાત અથવા જવનો
લોટ છે, એઓ જ્યાં જ્યાં જાય છે અથવા જ્યાં અતિથિ રહે છે
ત્યાં તેઓને ખાવાનું મળે છે. તેઓના ઔષધના ગુણથી બાઈડીઓને
છાકરાં થાય છે એટલુંજ નહિ પણ પુનઃ કે કન્યા થશે તે પણ નક્કી
કરે છે. તેઓ ઔષધ પ્રયોગના કરતાં કરીના નિયમ અપાવીને રોગને
મટાડે છે. તેઓ તેજ અને ઉપરના ચોપડવાની વસ્તુઓને સર્વ કરતાં
હિતમ ઔષધ રાખે છે.

પહેલા ટોળાના શ્રવણોના આચાર વાતપ્રસ્થ હિન્દુઓની પેઠે
જમ્માય છે, આના ઉપરથી જાણાય છે કે હિન્દુ અને બૌદ્ધ સંન્યા-
સીઓમાં આચાર સંબંધી કોઈ જાતનો ઘણો ફરક હશે નહિ, અથવા
મેગારિથનિસ જેવો ફરક સારી રીતે જાણવા પામ્યો નહિ હશે. અ-
મળ વૈદ્યા જે રીતિથી ઔષધ આપતા હતા, તેજ રીતિ હજી પણ
ભારતવર્ષના કેટલાક ભાગમાં ચાલે છે. આના ઉપરથી અનુમાન થઈ
શકે છે કે ચાલતી વૈદ્યકની રીતિ ચંદ્રગુપ્તની આગળજ આપણા દે-
શમાં પ્રતિષ્ઠિત થઈ હશે. મેગારિથનિસે જે દાર્શનિક મતનો ઉલ્લેખ ક-
ર્યો છે, તેમાં વેદાન્તનો આશ્રય સ્પષ્ટ જણાય છે.

મેગારિથનિસે ભારતવર્ષ વાસીઓને જે સાત પંક્તિમાં વહેંચા-
યંત્રા કહ્યા છે, તેમાં ખેડુનો ખીજ પંક્તિમાં સમાવેલ છે. દેશના ઘણા
ખરા માણસો એ પંક્તિમાં છે. એઓ ધીર અને નમ્ર સ્વભાવના છે.
એઓને લઢાઈ કરવી પડતી નથી. લઢાઈની વેળાએ એઓની ખેતી-
માં હરકત પુગતી નથી. જ્યાં બે દલની વચ્ચે મોટું યુદ્ધ થતું હતું,

તેની નજીક ખેડુનો વગર દરકતે જમીન ખેડના દીકામાં આવે છે. રાજ જ ભૂસ્વામી છે, ખેડુનો ઉપજમાંથી ચોથો ભાગ મેળવે છે.

ત્રીજી પંક્તિ ગોવાળ અને શિકારી છે. એઓ શિકાર કરે છે, પશુ પાલન કરે છે, પશુઓને વેચે છે ઇત્યાદિ. એઓનું મુકરર રહેણાં-ણુ હોતું નથી. ચોથી શ્રેણી કારીગર અને વેપારી વર્ગ છે. એઓને રાજકર આપવો પડે છે. પરંતુ જેઓ લઢાઈના હથિયારો તથા વહણ બનાવે છે, તેઓ રાજની આગળથી ખગાર મેળવે છે. પાંચમી પંક્તિમાં યોદ્ધા છે. એઓની સંખ્યા ખેડુનોતા કરતાં ઓછી છે. રાજકાયમાંથી એઓનું ભરણપોષણ થાય છે, અને લઢાઈની વસ્તુ એઓને રાજસાસારમાંથી મળે છે. એ વાસ્તે બ્યારે જરૂર પડે છે ત્યારે જ તેઓ લઢાઈના મેદાનમાં જવાને તૈયાર થાય છે, શાન્તિની વેળાએ તેઓ સુરાપાનાદિ કરીને આનંદથી કાલ ગાળે છે. છઠી શ્રેણીના દૂત છે તેઓ સર્વ વિષયમાં રાજને છુપી ખબર આપે છે. સાતમી પંક્તિ મંત્રિ વર્ગની છે. ન્યાયાસન, રાજસભ્યો મોટા મોટા પદ, અને સાધારણ શાસન કાર્ય તેઓના હાથમાં છે; અને એઓના દ્વારા રાજ શાસન કરતા, કોષાધ્યક્ષ, સેનાપતિ વગેરે પગદ કરાય છે. એક પંક્તિના માણસની જોડે ખીજાના વિવાદ થતા નથી. એક શ્રેણીના માણસ ખીજી શ્રેણીમાં સામેલ થઈ શકતા નથી, અથવા ખીજી પંક્તિનો વેપાર રેઝિગાર કરી શકતા નથી. કેવળ ગમે તે શ્રેણીના માણસ હોય તે તત્વવિત્ત થઈ શકે છે.

ઉપરનો પંક્તિવિભાગ જોયાથી જણાય છે કે કામધંધાની સાથે જાતિનો ખરેખરો સંબંધ નહિ સમજવાથી મેગાસ્થિનિસ કેટલોક ભૂલવામાં પડ્યો હતો. પ્રથમ તેણે જાતિભિન્નતાની આભણોને અને જા-

સભેદ રહિત શ્રમણોને એક તત્ત્વવિત્ પંક્તિમાં મૂક્યા છે, અને સર્વ જ્ઞાનના માણસો શ્રમણ થઈ શકતા હતા તેથી સર્વ પંક્તિના માણસો તત્ત્વવિત્ થઈ શકે એમ લખ્યું છે. ખીજું તે સમજી શક્યો નથી કે ચર અથવા દૂત અને મંત્રિવર્ગ બ્રાહ્મણ પંક્તિમાંના છે. જ્ઞાનચર્યા તેઓનો ધર્મ નથી તે જ્ઞેયને તેઓને બ્રાહ્મણવર્ગના માણસ તરીકે સમજી શક્યો નહિ. આવા કેટલાક ભ્રમ સુધારીને જોયાથી જણાશે કે મનુએ હિન્દુ મંડળમાં જન્મી શ્રેણી બાંધી હતી, તેવી મેગાસ્થિનિસના વારામાં હતી. ખેડૂતો શૂદ્ર, કારીગર અને વૈપારી વૈશ્ય; યોદ્ધાઓ ક્ષત્રિય, ચર, મંત્રિ વર્ગ અને તત્ત્વવિત્ બ્રાહ્મણ, શિકારીઓ અને બ્યાડાળાદિની સ્થિતિ હતી. મેગાસ્થિનિસે આશ્ચર્ય પામીને લખ્યું છે કે હિન્દુસ્તાનના રહેવાસીઓ સર્વ સ્વતંત્ર છે, કોઈપણ ગુલામ નથી.* આ ઉપરથી જણાય છે કે, મનુના વારામાં શૂદ્રોની જે અવસ્થા હતી, તેમાં મેગાસ્થિનિસના સમયમાં ઘણો ફરફાર થયો હશે, ખીજી જાતિનું દાસપણું કરવું એવો તેઓના જીવનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ નહોતો. અમારા ધારવામાં આવે છે કે તેઓ ખેડૂતવર્ગમાં ગણાયા હશે.

મેગાસ્થિનિસે આપણા દેશના માણસોને સુતરના વસ્ત્રનો ઉપયોગ કરતાં જોયા હતા. તેઓ એક કપડું નીચે પહેરતા હતા તે ગુટાણથી નીચે ઝુલતું હતું, અને ખીજું એક કપડું કેટલુંક કાંધ ઉપર રાખતા અને કેટલુંક માથા ઉપર વીટાળતા હાલનો આપણો ધોતીયા પિછોડીનો પોશાક કહેવાઈ શકાય.

ચંદ્રગુપ્તની વેળાએ જેઓની અવસ્થા સારી હતી, તેઓના પોશાકમાં ઝાકઝમાળ હતી. લખવામાં આવેલું છે કે તેઓ વેશભૂષણને આ-

હતા હતા. તેઓનો પોશાક સોનાના વાળાથી એટલે જરૂરી અને મણિ મણિક્ષયથી બનતો હતો, અને તેઓ સુંવાળાં વેલપુટાનાં વસ્ત્ર પહેરતા હતા. અનુગમનકારી ચાકરો તેઓના માથા ઉપર છત્રી ધારણ કરતા હતા; કારણ તેઓ સૌન્દર્યનો ધણો આદર કરે છે, અને સર્વ પ્રકારે પોતાની સુંદરતા વધારવાનો યત્ન કરે છે.

રશિ બેઠથી તેઓ દાઢી ઉપર જૂદા જૂદા પ્રકારના રંગો લગાડતા હતા. પ્રતિષ્ઠિત માત્રજ છત્રીનો ઉપયોગ કરતા. તેઓ સફેદ ચામડાના બેડા પહેરતા હતા. બેડાઓ ચિત્ર વિચિત્ર અને ઊંચી એડીના હતા.*

સાધારણ માણસો ઉંટ, ઘોડા અને ગધેડા ઉપર બેસતા હતા; રાજા અને અશ્વર્યવાન માણસો હાથી ઉપર ચઢતા હતા. વાહનમાં દાખીજ સર્વ કરતાં એટલે ગણાતો હતો; તેના નીચે ચાર ઘોડાનો રથ, અને ત્યાર પછી ઉંટ; પણ એક ઘોડાના રથમાં ચઢતું એ આ અશ્વમાં ગણાતું નહોતું.† હાલનો હિંદુસ્તાનનો એકો એ એક ઘોડાના રથનો પ્રતિનિધિ હોયો જોઈએ.

મેગાસ્થિનીસના સમયમાં હિંદુસ્તાનમાં પાયદલ લશ્કરના માણસો સાધારણ રીતે ધનુર્બાણનું ઉપયોગ કરતા હતા. ધનુષ માણસની લઘાઈ જેટલું હતું અને બાણ ઘણું ફરીને ત્રણગજ લાંબું હતું. જમીન ઉપર ધનુષ્ય મૂકીને ડાયા પગથી દાખીને તેઓ બાણ છોડતા હતા,—અને એવી ડાઈ જાતની ઢાલ અથવા કવચ નહોતાં કે જે તે બાણથી છિન્ન ન થાય. પેદલ લશ્કરી માણસોના ડાયા

* Arrian's Indica See XVI.

† Arrian's Indica See XVI.

હાથ ઉપર ગાયના ચામડાની ઢાલ રહેતી હતી. કેટલાકે ધનુષ્યોને ખદ્દમે બાલા વાપરતા હતા, પરંતુ બધા તરવાર ધારણ કરતા હતા. તરવાર ત્રણ હાથથી વધારે લાંબી થતી નહોતી, અને ધણીજ પાસે લઢાઈ કરતી વેળાએ બે હાથથી તરવાર ચલાવતા હતા. ઘોડેસવાર યોદ્ધાઓ ચામડું અને બે બાલાનો ઉપયોગ કરતા હતા. તેઓને જીન નહોતી, લોખંડના અથવા પિત્તળના કાંટાવાળા ચામડાની લગામથી ઘોડાને ચલાવતા હતા.† રથમાં સારથીના શિવાય બે બેસનાર બેસી શકતા હતા અને હાથી ઉપર માવતના શિવાય ખીજ ત્રણ યોદ્ધા બેસતા હતા.

મેગાસ્થિનિસે હિંદુઓને મિતાહારી તરીકે લખ્યા છે. તેઓનો ખોરાક ઘણુંકરીને ભાત છે. યજ્ઞના શિવાય તેઓ દારૂનો ઉપયોગ કરતા નહોતા. ચોર તેઓમાં ધણુજ થોડા હતા. ચંદ્રગુપ્તની છાવણીમાં ચાર લાખ માણસો હતાં, પરંતુ દરરોજ ત્યાં દોઢસો રૂપિયાના કરતાં વધારે ચોરી થતી નહોતી. લોઢા કોર્ટમાં ફરિયાદી કદાચ કરતા હતા તથા ખત અથવા સાક્ષી નહિ રાખતાં કેવળ વિશ્વાસનો ઉપર આધાર રાખીને ખીજની પાસે ઉધાર મૂકતા હતા. તેઓ ઘણું કરીને ધરમાં પણ ધન જ્યાં ત્યાં સંભાળ વગર રાખતા હતા. તેઓ સત્ય અને ધર્મને માન આપતા હતા. એ વાસ્તે વૃદ્ધ માણસ જ્ઞાની નહિ થવાથી કોઈ વિષયમાં વિશેષ ક્ષમતા મેળવી શકતા નહોતા. તેઓ ઘણી સ્ત્રીઓ વેચાતી લઈને વિવાહ કરતા હતા, કોઈને ધર્મ પત્ની અને કોઈને કામ પત્ની કરતા હતા. કેટલાકે કંઈ પૈસા ન લેતાં તથા દેતા પણ ઘણાક વિવાહ કરતા હતા. એવી જગ્યાએ

† Arrians Indica See XVI.

પિતા કન્યાને સાધારણની આગળ આણતો અને જે માણસ મધ્ય યુદ્ધમાં અથવા બીજી કોઈ રીતનો શક્તિ પ્રકાશના કાર્યમાં વિજયી થતો હતો. તેજ કન્યાની જોડે પરણતો હતો* એ આપણા દેશનો પ્રાચીન સ્વયંવર હતો. મેગાસ્થિનિસે કહ્યું છે કે ભરતખંડમાં લખેલો કાયદો નહોતો. અમે ધારીએ છીએ કે આપણા દેશમાં કાયદાના અન્યતું નામ સ્મૃતિ સાંભળીને તેની આવી ભૂલ થઈ હશે.

રાજા લઢાઇની અને ન્યાયની વેળાએ મહેલમાંથી નીકળતો હતો. અને ત્યાગ કરવામાં તે આખો દિવસ ન્યાયાલયમાં રહેતો હતો. એના શિવાય યજ્ઞ અને મૃગયા કરવામાં પણ તે બહાર નીકળતો હતો. રાજાના શરીરની રક્ષા કરનારી સ્ત્રીઓ હતી; મૃગયાકાલે તેઓ તેને ઘેરીને જતી હતી. શરીરની રક્ષા કરનારીઓ પૈકી કોઈ સ્વયંમાં, તો કોઈ હાથી ઉપર અને કોઈ ઘોડા ઉપર સર્વ પ્રકારનાં હથિયાર સજ્જન ચઢતી હતી, અને રાજા હાથીપર ચઢીને જતો હતો.

જે દેવતાની ઉપાસનાનું વિશેષ વર્ણન જોવામાં આવેછે. સમાન દેશમાં વિશેષતઃ મથુરાની આગળ હિરાકિલસની, અને પર્વત પ્રદેશમાં દિઓનિસુરની ઉપાસના થતી હતી. હિરાકિલસ આપણો અહમ્મત કાનિશાળી કૃષ્ણ અને દિઓનિસુસ પ્રમત્ત મહાદેવો એવું જણાયછે.

પ્રકરણ ૩ જું.

ઈ. સ. ૬૫૦ માંનું હિંદુસ્તાન.

હિંદુએનું યુસાફ નામના ચીનનો બુદ્ધ ધર્મનો ઉપદેશક ઈ. સ. ૬૨૯ માં હિંદુસ્તાનમાં તીર્થ યાત્રા કરવા આવ્યો હતો તેણે ચીનામાં બાપામાં હિંદુસ્તાનનું બ્રહ્મણ વ્રતોન્ત પ્રકટ કર્યું છે તેનું ક્રે.ચ. અને અગ્રેજીમાં બાપાન્તર થયું છે તેના ઉપરથી ઈ. સ. ૬૫૦ વર્ષના ભરતખંડનો વ્રતોન્ત લખવામાં આવ્યો છે.

હિંદુએનું યુસાફના વાગમાં ભરતખંડમાં હિંદુ અને બૌદ્ધ ધર્મની ચલતી હતી. હિંદુ દેવ મંદિરની પાસે બૌદ્ધ મઠ પોતાનું જોડવા સાચવતા હતા. બ્રાહ્મણ અને શ્રમણો વગરહરકતે પોતાં પોતાના ધર્મનાં કાર્યો કરતા હતા. હિંદુ આર્યો આ પરિદશ્યમાન જગતને સુખનું રહેણાં માનતા હતા બૌદ્ધ એને પાણીના પરપોચાની પેદે ક્ષણસ્થાયી માનતા હતા. મૃત્યુના પછી હિંદુ આર્યો અને બૌદ્ધો પાણી અને અનાંત સુખમય સ્વર્ગ રાજ્યની આશા રાખતા હતા. દેહન્યાયના પછી કમંદુલથી ફરી દેહાન્ત ધારણ કરવો પડે તેથી બૌદ્ધો સ્થિરચિત્તથી રહેતા હતા, વૈદિક નિયમના ઉપર હિંદુ આર્યોની બહુ શ્રદ્ધા હતી. તેઓ વેદમાં કહેલા યાગ યજ્ઞના અનુષ્ઠાન કરીને ધારેલી પાર્થિવ વસ્તુ અને અલિભગાં અનાંત સ્વર્ગના સુખની મજા માખતા હતા. બૌદ્ધો વેદ અને વૈદિક કાર્ય પદ્ધતિના નિદેપી હતા. સદાશય, સન્મારિત્ર, સુશિક્ષિત અને તત્વ વિદ્યામાં ભરપૂર થયાથી હિંદુ આર્યો બ્રહ્મપરાયણ આચાર્યની પૂંક્તિમાં સામેલ થઈને સાધારણની આગ-

ભથ્થી સન્માન મેળવતા હતા. સઘળું આ દુનિયાનું સુખભોગ છોડીને નિર્જનમાં ધર્મના વિચારમાં નિમગ્ન થયાથી બૌદ્ધ શ્રમણ નામથી ઓળખાતા હતા હિંદુ આર્યો દેવતાઓને અસીલ શક્તિવાન જાણીને ભક્તિભાવથી તેઓની ઉપાસના કરતા હતા. બૌદ્ધ દેવતાની પૂજા કરવાથી દૂર રહીને યુદ્ધના નિયમ પ્રનાણે ચાલતા હતા. હિંદુ આર્યો વૈષ્ણવતા પક્ષપાતી હતા. તેઓ જિવ્ય વર્ગને જિવ્ય કંઠ્ય કરવાનો અધિકાર આપતા હતા, અને સર્વોત્કૃષ્ટ વર્ણ બ્રાહ્મણના પ્રત્યે સર્વદા સન્માન દેખાડીને તેઓને ઉન્નમ ખોરાક તથા વસ્ત્ર આપીને સન્તુષ્ટ રાખતા હતા. બૌદ્ધ સરખાપણના મહત્વનો પ્રચાર કરીને સર્વ જીવના પ્રત્યે સમવેદના દેખાડતા હતા. તેઓની દયા અને કૃપા સર્વત્ર સમાન હતી. હિંદુ આર્યો યજ્ઞ તથા પોતાના ખાવાનું માટે જીવહત્યા કરતા હતા. બૌદ્ધ જીવહત્યાથી દૂર રહીને, અલિસાને પરમ ધર્મ કહેતા હતા હિંદુ આર્યો ઈશ્વરવાદી થઈને બ્રાહ્મણના ચલાવેલા નિયમ પ્રમાણે ચાલતા હતા, બૌદ્ધો નિરીશ્વર વાદી થઈ પોતાના શ્રદ્ધા તથા વિશ્વાસ પ્રમાણે કામ કરતા હતા. હિંદુઓનું યુસાદુ જ્યારે ભરતખંડમાં આવ્યો ત્યારે આ જૂદા જૂદા ધર્મ માનનારા સંપ્રદાય જૂદા જૂદા સ્થળમાં પોતાનું મોટાખજું સાચવતા હતા.

હિંદુઓનું યુસાદુ જે રસ્તેથી હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો હતો, તે માર્ગની પેલીગમ બૌદ્ધધર્મની અવસ્થા ઉન્નત હતી. કપિશા રાજ્યમાં એટલે હાલના કામુલમાં એક ક્ષત્રિય રાજા રાજ્ય કરતો હતો. ત્યાં એકસો મહા હતા અને તેમાં છહજર શ્રમણો રહેતા હતા. એના શિવાય પુષ્કળ દેવમંદિરો હતાં. કેટલાક સન્યાસીઓ નાગો રહેતા હતા. કેટલાક આખા શરીરે રાખ યોગત હતા, અને કેટલાક ક-

પાળ ઉપર અલંકારોની પેઠે કંઈ ધારણ કરતા હતા. પેશાવર કપિશા રાજ્યને તાબે હતું. એ ઠેકાણે મહારાજ અશોક તથા કનિષ્ઠના બનાવેલા ધણાક ભાગેલા મઠ કાલની મનન શક્તિનો પરિચય આપતા હતાં. કાશ્મીરનો રાજા હિંદુધર્મને આશ્રય આપનારો હતો. તેથી એ રાજ્યમાં હિંદુધર્મનું મોટપણું હતું. થાનેશ્વર તથા મથુરામાં હિંદુધર્મની પેઠે જૈદ્ધ ધર્મનો પણ પ્રાદુર્ભાવ જોવામાં આવતો હતો. હિક્કે એન્ થુસાહ કુરક્ષેત્રમાં ક્ષત્રિપીરોના મોટા કંદના હાડકાની મળાઓ જોઈને આશ્ચર્ય પામ્યો હતો. આ વખતે કાન્યકુબજ રાજ્ય વિશેષ ચઢતી કળાએ હતું. વૈશ્ય વંશનો હર્ષવર્દ્ધન કે, શિલાદિત્ય આ ઠેકાણે અધિપતિ હતો. તેણે પૂર્વ અને પશ્ચિમ તરફ પુષ્કળ રાજ્યોમાં પોતાના જયના વાવટા શોભાવ્યા હતા. ભરતખંડના અઢાર રાજ્યો તેના તાબેદારો હતા. આખા ભરતખંડમાં મહારાષ્ટ્ર રાજ પુરકેશના શિલાય ખીજે કોઈ પણ સાદસમાં તેમજ મહાક્રમમાં શિલાદિત્યનો ધરોળ-રીઓ નહોતો. શિલાદિત્ય જૈદ્ધ ધર્મનો એક મોટામા મોટો પરિપાપક હતો. તેણે જૈદ્ધ ધર્મની ચઢીયાતી કરવામાં ઘણાજ પરિશ્રમ કર્યો હતો. અયોધ્યામાં હિંદુ ધર્મ જુદા ધર્મને અતિક્રમ કરી ઉઠ્યો હતો. પ્રયાગમાં હિંદુ ધર્મનો પ્રાદુર્ભાવ જોવામાં આવતો હતો. શ્રાવસ્તીમાં જૈદ્ધ ધર્મની ધીરે ધીરે અવનતિ થતી હતી. હિક્કે એન્ થુસાહ જુદાની જન્મભૂમિ કપિલ વસ્તુની પડતી અવસ્થા જોઈને દુઃખિત થયો હતો. જુદે, કાશી વગેરે શહેરોમાં ઘણાજ કાળ ગાળ્યો હતો; ત્યાં બ્રાહ્મણોની ક્ષમતા ધીરે ધીરે કાયમ થતી હતી. વૈશાલી ભ્રમ દશામાં અને એના મઠ ખાલી પડ્યા હતા. મગધના પચાશ મઠમાં દશહજાર શ્રમણ રહેતા હતા. એન્ શિવાય હિંદુઓના પુષ્કળ દેવ મંદિરો હતાં. જે પ્રાચીન પાટલીપુત્રે એક વેળાએ સુ રાજ્યના અને સમૃદ્ધિ-

ના મહિમાથી ભરતખંડનાં તમામ રાજ્યો ઉપર સરસાર્થ ફરી હતી, તેનું પહેલાંનું ગૌરવ કાળના કઠોર ધેરાથી એ સમયે જતું રહ્યું હતું. એના ભાગેલાં ઘરો અને પુષ્કળ મઠની ઇંટો લગભગ ચઢદ માઈલ સુધી ફેલાયતી હતી. હિંદુએનું યુસાડ ન્યારે ખુદ્દ ગામમાં રહેતો હતો, ત્યારે નાતન્દામાં જવાનું નોતરું આવ્યું. ત્યાં તે ગયો અને ત્યાંની મહા વિદ્યાલયમાં પાંચ વર્ષ નાલંદાની વિદ્યા મંદિરમાં હતો. ત્યાં સંસ્કૃત પ્રાકૃત વગેરે શીખીને પછી તે બંગાલા, દક્ષિણપથ અને મધ્ય ભારતવર્ષમાં ગયો. એના શહેરોમાં ક્યાંક બૌદ્ધ ધર્મની ચઢીઆતીતો ક્યાંક બૌદ્ધ ધર્મની અવનતિજણાઈ આસાલમાં હિંદુ ધર્મનો પ્રાદુર્ભાવ હતો. એના અધિપતિ બ્રાહ્મણ હતા. એ કુમાર નામથી પ્રખ્યાત થયો હતો. કુમાર મહારાજ શિલાદિત્યને કર આપનારા તાબાના રાજા હતા. તામ્રલિપ્ત એટલે હાલનું તમોલુક એક મોટું બંદર હતું. હિંદુએનું યુસાડ આ ઠેકાણે વેપારની ચઢતી નેઘન આશ્ચર્ય થયો હતો. એ સમયે મરાઠાનું રાજ્ય વધારે ચઢતી કળાએ હતું. મરાઠાઓ રજપૂતોના જેવા મોટા કદના સરળ સ્વભાવના, બહાદુર અને બળવાન હતા. ક્રોધાયમાન હોવા છતાં પણ તેઓ કૃતમૃતાથી છોટું રહેતા નહોતા. તેઓ મિત્રને મદદ આપતા હતા, અને શત્રુઓને નાશ કરવા માટે સર્વદા તૈયાર રહેતા હતા તેઓને એટલું બધું આત્મ સન્માન હતું કે શત્રુને પહેલાં ન જણાવતાં તેની ખરાબી કરવામાં આગળ વધતા નહોતા. તેઓ નાસનારની પછવાડે જતા હતા, પરંતુ શરણમાં આવેલાઓનું બંધુ કરતા હતા. તેઓના સેનાપતિઓ યુદ્ધમાં હાર્યાથી જીતો પોશાક પહેરતા હતા અને ઘણું કરીને આત્મહત્યા કરીને આત્માવમાનતાની શાન્તિ કરતા હતા. તેઓ લઢાઇમાં જવાની પહેલાં દારૂ પીને ઉન્મેષ થતા હતા, અને

પોતાના હાથીઓને પણ એવીજ રીતે પ્રમત્ત કરી મૂકતા. યુદ્ધમાં મત્ત હોવા છતાં પણ મરાડાઓ શાસ્ત્ર ચર્ચ્યા કરવામાં હતા નહોતા. તેઓ યથા નિયમથી વિદ્યાભ્યાસ કરતા હતા. મરાડાઓ અડધા ઐશ્વર્ય ધર્મ હતા. ક્ષત્રિય રાજપુત્રકેશ એ વેળાએ મહારાષ્ટ્રનો અધિપતિ હતો. જેના એ ઉદાર સ્વભાવનો હતો, તેવાજ જ્ઞાનવાન હતો. તેના દાનની લદ નહોતી. પ્રમ્મરંજકતાના ગુણથી એ સાધારણમાં ધણેજ પ્રિય થઈ પડ્યો હતો. પ્રજાકામ મનોવાક્યથી તેના હુકમ પાળતી હતી. મહારાજ શિક્ષાદિન્યે ધણેક કંઠાણે પોતાની વિનય પતાકા શોભાવમાન કરી હતી, પરંતુ તે મહારાષ્ટ્ર રાજપુત્ર કેશને હરાવવા પામ્યો નહોતો.

હિંદુઓનું ચૂસાડું ભરતખંડના લોકોની સરળતા અને સાધુતાની પ્રશંસા કરી છે. ભારતવાસીઓ પ્રપંગના અથવા કોઈ વિપયમાં ઠગાઈ કરતા નહોતા. તેઓ સોગત ખાઈને પોતાના વગનને ગળ્યુત કરતા હતા, અને કોઈ પાપ કરતાં પરલોકમાં કડોર સજા થવાના ભયથી ભયભીત થતા હતા. તેઓના આગાર વ્યવહાર સરળ તથા 'મદ્ર' અને તેઓનો સ્વભાવ શાન્ત તથા નમ્ર હતો. હિંદુઓનાં ન્યાય કાર્યો ધણેજ સરળ ભાવવાળાં હતાં, સખ્ત સખ્ત કરવામાં આવતી નહોતી. હિંદુઓ અખેડો કરનારાની ઉપર ફારસીના કે ગરદન મારવાનો હુકમ કરતા નહોતા. કેવળ રાજદ્વારીઓને આખી ઉમ્મર સુધી કેદખાનામાં પૂરી રાખતા હતા. નેતર મારવાનો એટલે ફટકા મારવાનો ચાલ નહોતો. પરંતુ જેઓ ન્યાયની વિરૂદ્ધ આચરણુ કરતા હતા, વિશ્વારથાત કરતા હતા અથવા પિતા માતાના પ્રત્યે કર્તવ્ય કરવામાં ઔદાક્ષીલ દેખાડતા હતા, તેઓના હાથપગ અથવા નાક કાન

કાપતા હતા. જાહેર જગાએ સાધારણની સામે દંડ આપવામાં આવતો નહોતો. દોષ કમુક્ત કરાવવા માટે નેતરે ભારવાનો નિયમ નહોતો જે અપરાધી સરળ ભાવથી પોતાનો દોષ માની લેતો તો તેને યથાયોગ્ય સજા આપવામાં આવતી હતી. પરંતુ જે કોઈ ધર્મશાસ્ત્રી પોતાનો દોષ છુપાવતો હોય તો ગરમ પાણી, આગ, મોટા બોજો તથા ઝેર પ્રયોગથી તેના દોષ ગુણ નક્કી કરતા હતા.

● મેગાસ્થિનીસની પૈકે દિક્ષિએન્ થુસારે પાણી ભરતખંડમાં ધણાક ખંડરાજ્ય જોયા હતાં. આર્યાવર્તમાંજ આવાં ૭૦ ખંડ રાજ્યો હતાં. દરેક રાજ્યના રાજાઓ પોતાની ઇચ્છા મુજબ રાજ્ય ચલાવતા હતા. ભરતખંડ જૂદી જૂદી જાતિના લોકોની આવાસ ભૂમિ હતી. અહિંના માણસોની ભાષા અને આચાર અવધાર પણ જૂદી જૂદી જાતના હતા. એના ઉપર જિંના પડાંગ, વેશવતી નદીઓ, વિગતારવાળાં જંગલો વગેરે પ્રાકૃતિક અન્તગચથી શહેરો એકબીજાથી જુદાં પડતાં હતાં. આ કારણથી પ્રાચીન સમયમાં પુષ્કળ ખંડ રાજ્યોની ઉત્પત્તિ થઈ છે. આ ખંડ રાજ્યો કોઈ ભૂપાત જન પુર અથવા ચંદ્રગુપ્ત, અશોક અથવા શિલાદિત્યના જેવો પરાક્રમી થતો તો તે પાસેના રાજ્યોને તાબે કરીને મહારાજના ગૌરવ પદમાં બેસતો હતો.

ઉદાર વ્યભાવના યોદ્ધ રાજાઓ આગળના નિયમ પ્રમાણે રાજ્યના બધા કામકામને કરતા હતા. પ્રજા મોટા કરના બોજનથી પીડાતી નહોતી. કોઈ પણ કોઈને મફત કામપર લગાડતા નહોતા. જેઓ હવેલીઓ બનાવવાના કામમાં અથવા ખીજા કોઈ કામમાં લાગતા હતા. તેઓને પોતાના કામ પ્રમાણે પગાર મળતો હતો. જન સાધારણ પોતાના વડીલોના હકથી કદી પાણી

વંચિત થતા નહોતા, તેઓ પોતાના ભરણપોષણને માટે જેતી-વાડીનું કામ કરતા હતા. જેડુતો પોતાના પાકનો છઠ્ઠો ભાગ રાજ્યને આપીને પાંચ ભાગ પોતે રાખતા હતા. વેપારીઓની પામેથી ઘાટ આગળથી થોડો કર લેવામાં આવતો હતો. કેટલાક હરકરી માણસોને રાજ્યની સન્માન ભાગ મળતો હતો, અને કેટલાકને જંગપ્રસાદથી રક્ષા કરવામાં આવતા પ્રયોજન પ્રમાણે હરકરી માણસની વધવટ કરવામાં આવતી હતી. ધનામ આપવાનું કબૂલ કરીને સાધારણને હરકરી પંક્તિમાં સામેલ કરવામાં આવતા હતા.

રાજકીય જીગિમાંથી જે રાજકર મળતો હતો, તેના ચાર ભાગ કરવામાં આવતા હતા. એક ભાગ રાજ્ય તથા ધર્મ સમ્મત કાંમમાં ખર્ચાતો હતો, બીજો ભાગ મંત્રી તથા શાસન સભાના કામદારોના ભરણ પોષણને માટે આપવામાં આવતો હતો, ત્રીજો ભાગ જ્ઞાની, બુદ્ધિમાન અને પ્રતિભાશાલીઓને ધનામ આપવા માટે આપવામાં આવતો હતો, અને ચોથો ભાગ સંતોષ ક્ષેત્રના ખર્ચાને માટે જરૂર કરવામાં આવતો હતો. તમામ શાસન કર્તા, શાન્તિરક્ષક તથા રાજકીય કામદારોના ભરણ પોષણને માટે મુકરર જમીન મળતી હતી.

પ્રકરણ ૪ થું.

ભારતની પ્રાચીન કીર્તિ.

પોતાના પ્રાચીન મહિમાનું અભિમાન કરી શકે તેવો દેશ, ભરતખંડ છે. જે દેશે રામાયણ અને મહાભારતને જન્મ આપ્યો છે, તે દેશ કાવ્ય વિષયમાં શું ગૌરવ કરી ન શકે? રામાયણના જેવા સરળ મૃદુર ઉચ્ચ ભાવ તથા ઉચ્ચ વર્ણનોવાળાં હિનોપદેશ પરીપૂર્ણ વિરસ કાવ્ય પૃથ્વી ઉપર અતિ અલ્પ જોવામાં આવે છે. વાલ્મીકિએ પોતાના ગ્રંથ વિષે જે ભવિષ્યવાણી કહી હતી તે સાર્થક થયેલી જોવામાં આવે છે.

‘યાવત્ સ્થાસ્યન્તિગિરય સરિતશ્ચ મહીતલે :

તાવત્ રામાયણ કથા લોકેષુ પ્રચરિષ્યતિ ॥

જ્યાં સુધી પહાડો અને નદીઓ પૃથ્વીમાં રહેશે ત્યાં સુધી રામાયણની કથા લોકોમાં ચાલશે.

હિંદુસ્તાનમાં વાલ્મીકિને અતિ માન આપવામાં આવે છે, તેમજ યુરોપ ખંડમાં પણ તેના આદર ઘણો થાય છે. મહાભારત નર્મદા કિનારા ઉપરના કપીરવડ પ્રમાણે વિશાળ છે. કપીરવડની શાખા તથા જંગલ માટીમાં રૂપાદને ફરી મૂળીયાં થયાં છે તે દરેક જોમ એક ઝાડમાં ગણાવેલા કુચના અંદર કુચ બનાવ્યા છે, તે પ્રમાણે મહાભારતની કથાઓમાં બીજી કથાઓ જોવામાં આવે છે. જોમ સુરમ્યસ્થાનમાં ફર્યાદી શરીર શીતળ થાય છે તેમ અમૃત સમાન મહાભારતની કથાઓ વાંચનારી તથા સમજનારી પ્રાણુમન શીતળ

થાય છે. જે ભારતવર્ષે વરાહમિહિર, બ્રહ્મસુખી, આર્યભટ, ભાસ્કરા-
 • આર્ય વગેરેને જન્મ આપ્યો તે જ્યોતિશાસ્ત્રના નૈપુણ્ય વિષયમાં શું
 ઝારવ કરી શકશે નહિ? આર્યભટ કહ્યું છે કે, ‘**ચલા પૃથ્વી સ્થિ-
 રાં ભાતિ**’ પૃથ્વી ચાલે છે પરંતુ સ્થિર જોવામાં આવે છે. હવે વિ-
 ચાર કરો કે કોપર્નિકસના પહેલાં કેટલા દિવસ અગાઉ આર્યભટ-
 એ વાત કહી છે? ભાસ્કરાચાર્યે કહ્યું છે કે ‘**આકૃષ્ટ શક્તિ શ્વ-
 મહીયત્તયા પ્રાશિષ્યતેતત્ તથાધાર્યતે**’ ‘પૃથ્વીની આકર્ષણ શ-
 ક્તિ છે, જેનાથી ઉપર સ્થાપિત થાય છે તે પાછો ધારણ કરે છે’
 આથી જણાય છે કે મધ્યાકર્ષણના નિયમની ભાસ્કરાચાર્યને માહિ-
 તિ હતી. દશ ગણવાની રીત જે સવ ગણિતશાસ્ત્રનું મૂળ છે તે
 યુરોપિયનો આરબોની પાસેથી શીખ્યા એમ કહે છે, પરંતુ આરબો
 પોતાના અથમાં લખે છે કે “હોકમાઅલ હિંદુ” એટલે હિંદુસ્તાન-
 નાં જ્ઞાનીઓની પાસેથી અમે શીખ્યા છીએ. જે ભારતવર્ષે કપિલ,
 કણ્વાદ, ગોતમ, વ્યાસ ઇત્યાદિને જન્મ આપ્યા છે તે દર્શન વિષય-
 ની કલ્પતિને માટે શ્રેષ્ઠ નથી? ગ્રીક દર્શન ભાગ્યવર્ષના દર્શનનો
 પ્રતિબિંબ માત્ર છે. પિથાગોરસ વગેરે ગ્રીક દર્શનિકો ભારતવર્ષમાં
 આવ્યા હતા, તેના પ્રમાણ મળે છે.

ધણાકે ધારે છે કે હિંદુઓનાં પુરાણ તથા ઈર્મકાંડ વગર કા-
 મનાં છે. પરંતુ લંડનમાંના પ્રશિયાનામાણ રાજકૃત સિવિલિયન બુનસેને
 એક પ્રસંગે કહ્યું હતું કે, હિંદુસ્તાનનાં આર્યોનાં કર્મકાંડ અને પુરા-
 ણમાંથી ધણુંક માર્મિક તત્ત્વ નીકળી શકે છે. વૈદ્ય વિદ્યા પણ હિં-
 દુઓ પાસેથી આરબો શીખ્યા હતા અને તેમની પાસેથી યુરોપિયનો
 શીખ્યા એનાં પુષ્કળ પ્રમાણો મળે છે; એટલુંજ નહિ પણ ત્રિરલાદિ

વનસ્પતિનાં નામસુધાં આરબ્બી અથોમાં છે. જલચિકિત્સાના વિષયમાં પણ પ્રાચીન હિંદુઓ અજ્ઞાન નહોતા; તે ઋગ્વેદના એક મંત્રથી જાણવામાં આવે છે; ‘અપ્સ્વન્તરમમૃત અપ્સુયેષજં આપો માના પ્રશસ્તયે’ પાણીમાંજ અમૃત છે, પાણીમાંજ ઔષધ છે, પાણીજ આપણને માટે ઉત્તમ છે. તેઓ “હોમિયોપેથિક” એટલે સમ સમ-વિધાયક ડાક્ટરીની રીતિ કેટલેક અંશે જાણતા હતા તેના પૈણ પ્રમાણ મળે છે, ‘વિપસ્યં વિષમોષદાં’ આ વાક્ય તેનું પ્રમાણ આપે છે.

પ્રાચીન હિંદુઓ કેવળ વિદ્વાન હતા એટલુંજ નહિ પણ તેઓ ધણા બહાદુર યોદ્ધા તથા વહાણ ચલાવવામાં કુશળ હતા. યુદ્ધમાં તેઓનાં ધણાં પરાક્રમે ગ્રીક વગેરે દેશના અથો સાક્ષી આપે છે. જેમણે ધણા દેશોપર વિજય પાળુ મેળવ્યા હતા. રઘુવંશમાં લખેલું છે કે, રઘુરાજનએ દરબારમાં જય કર્યો હતો કાશ્મિરની રાજ નરગિણી અંથમાં લખ્યું છે કે કાશ્મીરના રાજા લલિતાદિત્યે તુર્ક-રાજાન, બલ્લભ, ખુખારા ઇત્યાદિ દેશ જીત્યા હતા; વહાણોમાં જેસીને તેઓ દૂર દેશમાં જતા હતા તેનાં પ્રમાણો મળ્યાં છે. સુમાત્રા, જનના, માદગે શોકાત્રા ઇત્યાદિ બેંદમાં હિંદુઓનું રહેણાણ હતું. માદગેમાં હાલ પણ મરણાદિક સામાજિક રીતિમાં, રામાયણ, મહાભારત, વગેરે સંસ્કૃત કાવ્ય છંદ વગેરે બેંદમાં આવે છે. જેમ હાલ ઇંગ્લંડના લોકો પૃથ્વીના સર્વેશ્વર દેશોમાં યજ્ઞ તથા સુધારાનો વિસ્તાર કરેછે તેમ જોધ ધર્મના ઉદયની વેળાએ હિંદુઓ તથા જોદ્ધા એશિયા, યુરોપ તથા અમેરિકા સુધી મોટી મહેનત કરીને ધર્મ તથા સુધારાનો પ્રચાર કરતા હતા. સિંહલના મહાવંશ નામના અંથમાં લખ્યું છે કે,

અંગાળી રાજકુમાર વિજયસિંહને તેના પિતાએ દેશવટો દેવાથી પાંચસો માણસોની સાથે તે સમુદ્રવાટે નીકળ્યો હતો; તેનું વહાણ દરિયામાં ડુબ્યાથી સમુદ્રના તરંગમાં તળાતાં તળાતાં તેઓ સિંહલની ખાડીમાં આવી પહોંચ્યા અને ત્યાંના વતનીઓને તાણે કરીને ત્યાં પોતાનું રાજ સ્થાપ્યું હતું. વિજયના વંશજોએ એ એટમાં અંગ્રજોના આઢ્યા સુધી રાજ ચલાવ્યું હતું. તેઓના વંશની ઉપાધી સિંહ હતી તેથી એ એટનું નામ સિંહલદ્વીપ પડ્યું. સમુદ્રના તરંગથી તળાતો જ્યારે વિજયસિંહ સિંહલની ખાડીમાં આવ્યો ત્યારે ત્યાંની ત્યાં એટએ તાંબાના રગની રેતી ઉપર તેનો દાગ પડવાથી એ દ્વીપનું નામ તામ્રપાણિ પડ્યું હતું. આ હકીકતને સિંહલના માજી ભવરનર સર ઇમરસન ટેનેન્ટના બનાવેલા મિદલના ચર્ણનથી તથા કાલિયાન નામના ચીની મુસાફરના લેખથી પુષ્ટિ મળેછે. કપતાન મ્પીનાઈઝનેજે નીલનદીનું ઉત્પત્તિસ્થાન શોધવાનો થલ ક્યો હતો તે પોતાની દરરોજની નોંધમાં લખે છે કે, પદ્મપુરાણમાં લખેલી કાલી નદીની ઉત્પત્તિની સાથે (૧૧૯૨) નદીના ઉત્પત્તિ સ્થાનનું વર્ણન એકમરખુ મળતું આવે છે. પ્રાચીન મિસર દેશમાં હિંદુઓના પૌરાણિક ધર્મના એકથી સિંહ ગાય છે કે મિસર દેશમાં હિંદુઓનું ગમન થતું હતું. ઉપર જણાવેલું એક્ય એટલું તો નિકટ છે કે, નેપોલિયનના યુદ્ધ સમે જે સિંહાઈએ આપણા દેશમાંથી મિસરમાં ગયા હતા, તેઓએ ત્યાંના પ્રાચીન મંદિરોમાંના દેવી દેવીઓને પોતાના દેશના જેવા જાણીને તેમની પૂજા કરી હતી. નોનસ નામે મિસર દેશનો ગ્રીક કવિ કહી ગયો છે કે, ખ્રિસ્તી શકના ખ્રીજ તથા ત્રીજ સૈકામાં હિંદુઓનાં વહાણો મિસરમાં તથા ખ્રીજ મુલકમાં વેપારને માટે જતાં હતાં. હાલપણ વાણિયા, બાટિયા વગેરે હિંદુઓનાં વહાણો આ-

ફ્રિકાના પૂર્વ ભાગમાં વેપારને માટે જાય છે. ઇ. સ. ની પૂર્વે ૬૦ વ-
રસ ઉપર કેટલાક કિંદુ ખારવાના વહાણો ડુબી ગયાથી તેઓ જ-
ર્મનીની ખાડીમાં તણાતા નીકળ્યા હતા, ત્યાંથી તેઓને રોમ નગરમાં
મોકલવામાં આવ્યાં હતાં. ડાક્ટર રાજેન્દ્રલાલ મિત્રે સિદ્ધ કર્યું છે કે
એક વખતે જૌહ્ન ધર્મ નરમોયના દેશમાં ચાલતો હતો. તે વળી કહે
છે કે એક વેળા યુરોપમાં રૂદ્રની ઉપાસના ચાલતી હતી. રટલેન્ડ,
રટાહડેમ, રસાલિસ્વન ઇત્યાદિ શહેરનાં નામ તેનાં પ્રમાણુ રૂપ છે.
સ્કાટલેન્ડનો હાઇલેન્ડ પ્રદેશ જ્યારે જંગલી અવસ્થામાં હતો ત્યારે ત્યાં
વાલટયાન નામની એક ક્રિયા થતી હતી. તેઓ એક અશ્નિકુંડ કરીને
પ્રજ્વલિત અશ્નિનના ઉપર માખણ તથા જવ ઇત્યાદિ અન્ન નાંખીને
“અમને ઘોડો આપો અમને ધન આપો,” વગેરે પ્રાર્થના કરતા હતા.
એ ક્રિયા ઋગ્વેદમાં લખેલા હોમન જેવી છે, તેથી સ્પષ્ટ પ્રમાણુ થાય
છે કે, ઋગ્વેદનો ધર્મ ત્યાં એક વખતે ચાલતો હતો. આશરે ૧૫
વર્ષ ઉપર ‘મેકમિલનસ મેગેઝીન’ નામના લેડનમાં નીકળતા ચોપા-
ન્યામાં “પિર દેશના આર્યો” આવા મથાળામાંથી એક નિબંધ પ્રકટ
થયો છે તેમાં સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે કે હિંદુસ્તાનના આર્યો અમે-
રિકામાંના પિર દેશ સુધી ગયા હતા. આનરેબલ પિવેલસન્નામના
યુનાઇટેડ સ્ટેટસના એક પ્રતિષ્ઠિત પુરૂષે મધ્ય અમેરિકામાં ફરીને
નક્કી કર્યું છે કે ઘણા પ્રાચીનકાળમાં ત્યાં ભારતવર્ષીય આર્યો આવતા
જતા હતા. હાલમાં ચીનના એક ગ્રંથમાં જોવામાં આવ્યું છે કે કેટ-
લાક જૌહ્નધર્મ પ્રચારક અમેરિકામાં ગયા હતા.

પ્રકરણ ૫ મું.

પ્રાચીનકાલનું હિંદુસ્તાનનું વિજ્ઞાન શાસ્ત્ર.

જીવનના પ્રભાતની વેળાએ ચારે બાજુએ ગોઠવેલી કુદરતી વસ્તુની ખુબસૂરતી જોઈને આપણે આશ્ચર્ય અને આનંદ પામીએ છીએ. ત્યારપછી જોતાં જોતાં એ ખુબસૂરતી ભોગવવાની ઇચ્છા ઊભી થતી જાય છે, અને તેની જોડે અજ્ઞયપીના ભાવ મંદ પડી જાય છે, તે વેળાએ આપણે આશ્ચર્ય થઈને આનંદ અનુભવ કરતા નથી, કેવળ અજ્ઞયપ્ય વસ્તુને જોઈનેજ આપણું મન સંતુષ્ટ રહેતું નથી, પણ અજ્ઞયપી ઇત્યાદિ મનોભાવથી પહેલાં જે વસ્તુઓપર આપણું મન ખંચાય છે, તે વસ્તુઓ સમુદ્રના કિનારાની પેઠે સ્થિર થઈને ઉભેલી જણાય છે અને મનોભાવ શાંત થઈ જાય છે, તેવાજ આપણે તે સવળી વસ્તુનું તત્વ જાણવાની ઇચ્છા પ્રકટ કરીએ છીએ. માણસની આ તત્વ જિજ્ઞાસાથીજ વિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થયેલી છે. વસ્તુઓના કુદસ્તી તત્વની શોધ કરવી એજ વિજ્ઞાનનું કામ છે.

ભારત વર્ષ વિજ્ઞાનની અસલની જન્મભૂમિ છે, વેદ વર્ણવાની વેળાએ પણ આપણે ભારતવર્ષમાં વિજ્ઞાન ચર્ચા જોઈએ છીએ.

ભરતખંડના માણસો અંગગણિતના પહેલા ઉત્પન્ન કરતાં છે, એમ સધળાઓ માને છે. ૧, ૨, ઇત્યાદિ આંક આરબોએ આ દેશમાંથી પહેલાં શીખીને યુરોપમાં તેનો ફેલાવો કર્યો હતો. બહુ કાલ પૂર્વે આર્યો બ્રહ્મગણિત, ભૂમિતિ વગેરે વિષય ઉપર જે કંઈ લખી ગયા છે, તેજ હાલ યુરોપમાં શોધામાં આવ્યું છે. વૈદ્ય વિદ્યા અને રસાયણ

વિદ્યામાં પણ ભારતવર્ષના આર્યો જગતના ગુરુ છે. ચરક અને સુ-
શ્રુત ગ્રંથનાં આરમ્ભોએ પોતાની ભાષામાં ભાષાન્તર કર્યા છે અને તે-
મની પાસેથી ગ્રીક લોકો વિદ્યા શીખ્યા છે.

જ્યોતિર્વિદ્યા પણ હિંદુઓએ પહેલાં શોધી કાઢી છે. ખ્રિસ્તના
જન્મવાની ત્રણ હજાર વર્ષ પહેલાં આ દેશમાં જ્યોતિષ વિદ્યાની ચ-
ચ્ચા જોવામાં આવે છે. આપણા દેશનો ખરેખરો ઇતિહાસ સાલ-
વારુ નથી, તથાપિ ખીલ સધળા પ્રાચીન ગ્રંથોમાંથી યુરોપના વિ-
દ્વાનોના યત્ન અને શોધથી આ સધળા વિષયો સારી પેઠે જાણવા-
માં આવ્યા છે અને આવે છે.

અગ્રેજો ૭૦૦૦ વર્ષ માત્ર માણસના જન્મવાનું નિશ્ચિત પ્રમા-
ણ મેળવવા પામ્યા છે. એ પ્રમાણે જોતાં ૫૦૦૦ વર્ષની આગળજ
જો ભારતવર્ષમાં જ્યોતિર્વિદ્યાની પેઠે ખીલ કંઈ વિદ્યાની ચચ્ચા-
નો આરંભ ગણીએ તો કાણ જાણે માણસ જીવનના કેટલાક આ-
ગકાલમાં ભારતવર્ષના લોક સુધારાની પાયરીએ ચઢ્યા હશે! હિંદુ-
સ્તાનમાંથી જ જ્યોતિર્વિદ્યા ધીરે ધીરે ક્યાલડિયા, મિસર અને
ગ્રીસ વગેરે દેશોમાં ફેલાઈ સૂર્ય ફરે છે એવું યુરોપમાં સોલમ્ના સૈ-
કામાં માત્ર શોધી કાઢેલું છે, પરંતુ તેવી હજારો વર્ષની આગળજ
આર્યભટ્ટે તે કહ્યું છે.

भूपंजरः स्थिरो भूरे वावृस्या वृत्यमति दैवलिकौ ।

उदयास्तमयौ संपादयति नक्षत्र ग्रहानां ॥

પૃથ્વી ફર્યાથી જ સ્થિર નક્ષત્ર મંડળ અને ગ્રહો ઉદય અસ્ત-
થાય છે.

પૃથ્વીની ગતિ તે વેળાએ શોધવામાં આવી હતી. એટલુંજ નહિ પણ ક્રાન્તિપાત વક્રગતિ (Precession, of Equinoxes) ને પૃથ્વીની ગતિથી તે મધ્યાકર્ષણના નિયમ શોધ્યા પછી ૧૭મા સદીમાં યુરોપમાં નિરૂપિત થઈ છે, તે પણ આર્યભટ્ટના ગ્રંથમાં આ પણ જોઈએ છીએ.

દુરખીનની કૃત્તિ થયાની આગમજ યુરોપમાં થોડી વખત પેહેલાં સૂર્યગિળ (Solar spots) જોવામાં આવ્યું છે. પરંતુ આપણા માર્કટેય પુરાણમાં તે લખાયલું છે.

તેજસઃ શાતનં ચક્રે વિશ્વકર્મ્મા શનૈઃ શનૈઃ ।

તેનાસ્પિનશ્યામિકા જાતા શાત નોચિર્પ સ્તથા ॥

વિશ્વકર્માએ સૂર્યનું થોડું થોડું તેજ કાપી લીધું; જે જે અંશ કાપ્યા તે અંશશ્યામિકા એટલે કલંક થયો.

ભરતખંડના રહેવાસીઓએ ઘણા કાળ પેહેલાં તે કલંક જોયું હતું, તેનું આ શ્લોક પરથી સ્પષ્ટ પ્રમાણ મળે છે.

જ્યોતિર્વિદ વરાહમિહિરની પદ્ય સંહિતામાં સૂર્યગિળની વાત એનાર્થી પણ વધારે સ્પષ્ટ રીતે મળે છે, એટલુંજ નહિ પણ ૧૮ મા સદીમાં હર્શસે સૂર્યગિળની સાથે દુકાળનો જે સંબંધ બતાવ્યો છે તેનું વરાહમિહિરના ગ્રંથમાં ઘણા વિષયોથી વર્ણન કરેલું છે.

સ્મિન્ યસ્મિન્ દેશે દર્શનમાયાન્તિ સૂર્યવિંશ્વસ્થાઃ ત-
સ્મિન્ તસ્મિન્ વ્યસનં મહીપતિનાં પરિક્ષેયં + + + + +
વારિ મુચો ન પ્રભૂત વારિ મુચઃ સરીતો આર્યાન્તિ તનુત્વં
કૃત્વૈત્ કચિ જ્જાયતે શસ્યાં ।

જે જે દેશમાં સૂર્યનું ખિંચ જોવામાં આવે છે, તે તે દેશના રાગને વિપત્તિ આવેલી સમજવી + + + + મેઘમાંથી પુષ્કળ પાણી વરસતું નથી, સઘળી નદીઓ આછી વહે છે, અને કોઈ જગ્યાએજ પાક ઉત્પન્ન થાય છે.

જ્યોતિષ શાસ્ત્રનું મૂળ સ્વરૂપ જે માધ્યાર્કષ છે તેનો નિયમ શોધીને ન્યુટન પ્રખ્યાત થઈ ગયો છે, તે નિયમનું સુસ્પષ્ટ જ્ઞાન પ્રાચીન કાલેના ભરતખંડના આર્યોને હતું તે કહીને આપણે પ્રમાણ પામતા નથી, પરંતુ એના કંઈક ભાગનું જ્ઞાન ઘણા કાલ આગળજ સરસ્વતિ નદીના કિનારાના રહેવાસી આર્યોમાં જાહેર હતું. તેના અતિ સ્પષ્ટ પ્રમાણ મળેછે. પહેલાં સદજ પુદ્ધિથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે માધ્યાર્કષના નિયમના પહેલાં ક્રાન્તિપાતની ગતિ પૃથ્વીની ગતિ સાથે સમજીને યુરોપમાં કોઈ જાણુતા નહોતા. માધ્યાર્કષના નિયમ અવલંબન કરીને જ ન્યુટને પહેલાં એવો સિદ્ધાન્ત કર્યો હતો. પરંતુ આર્યભટ યદુ કાલની આગમજ તે ગતિના સંબંધમાં યથાર્થ સિદ્ધાન્ત કરી ગયો છે. જ્યોતિષિક આકર્ષના વિષયમાં કેવળ અનુભવા હોત તો શું ખરું થાત ? આર્યોનું આ વિષયમાં જે જ્ઞાન હતું તે અનુમાનના શિવાય તેનું જીજ્ઞાસુ પ્રમાણ પણ મળે છે."

ન્યુટનના આગરે આદસો વર્ષની પહેલાં ભાસ્કરાચાર્યે પોતાના સિદ્ધાન્ત શિરોમણિમાં આવા સવાલ કર્યા છે કે,

વૃતા ધૃતા ધારા કેષ યેન નેય મિયાદયથઃ ।

આ જે પૃથ્વી છે તે કોણે પકડી રાખી છે, અને કેમ તે નીચે પડતી નથી ? એના જવાબમાં કહે છે કે:

આકૃષ્ટ શક્તિઃ મહિતયા યત્ સ્વસ્થં ગુરુ સ્વામિપુત્રં
અશક્તયો ।

આકૃપ્યતે તત્ પતિતોવ લાતિ સમે સમન્તાત્ કુર્યં
યતઃ સ્વઃ ॥

આ પૃથ્વી આકર્ષણ શક્તિવાળી છે તે આકર્ષણ શક્તિથી, આ
કાશમાંની સર્વ બારે વસ્તુને પોતાની તરફ ખેંચે છે, તેથી તે પડે છે
એમ જણાય છે, કારણ કે આ પૃથ્વી આકાશમાં રહેલી છે, અને
એવા ચોતરફ સમાન આકાશ છે, તે કારણથી એ અધાઉદ્ધ નથી;
સારે તે કેમ પડશે ? ”

વળી એક ઠેકાણે લખે છે કે,

નાન્યા ધારઃ સ્વ શક્તૈ નવિયતિ

નિયતં તિષ્ઠતિ હાસ્ય પૃષ્ઠે ।

નિષ્ઠં વિશ્વયચ શશ્વત્ સદનુજ

મનુજા દિત્ય દૈત્ય સમન્તાત્ ।

આ પૃથ્વીને ખીજે કંઈ આધાર નથી, એ પોતાની આકર્ષણ
શક્તિથી માણસ દાનવ અને દૈત્ય, વગેરે સર્વ એની પીઠ ઉપર રહે છે.

સૂર્યના આકર્ષણના વિષે ખીજા ગ્રંથોના શિવાય પ્રાચીન ઋ-
ગ્વેદમાં પણ તેના પ્રમાણ મળે છે.

આકૃષ્ટેન રજસા તર્માનવો નિવેશયન્ન મૃતં ।

દ્વિરણ્યમયેન રથેન સવિતા દેવો યાતિ ભુવનાનિ પશ્વન્ ॥

આકર્ષણ શક્તિથી સર્વ આલતા રજોગુણ જેવું વર્તમાનપણું

રહેલું છે, તે સૂર્યદેવ, અમર લોકને ઘેરાયેલાં રાખીને ન્યોતિનિયમ રચના દ્વારા સંઘળી પૃથ્વીને જોતો જોતો જાય છે.

આ યુગમાં હાલના સૂર્ય સંબંધી ઘણુંક તત્વ સમાયલું છે.

પરમાણુ પરમાણુને ખેંચે છે, તે માધ્યાકર્ષણનો આ એક નિયમ છે તે નિયમ પ્રાચીન ગ્રંથમાં જોવામાં આવે છે. જૈન દ્ર્શનમાં લખ્યું છે કે:—

• અષ્વારીનાં સંવાતાંત્ દ્વયગુન્મા દય ઉત્પદ્યતે । તત્રસ્થા
મસ્થિતા કૃષ્ટ શક્તિરેવાદ્ય સંયોગે કારણં ભાવમાદ્યતે ॥

પરમાણુઓના એકમેકના આકર્ષણથી બે આણુ ઇત્યાદિ ઉત્પન્ન થાય છે. આ ઠેકાણે આણુઓમાં રહેલી આકર્ષણ શક્તિ જ પહેલાં સંયોગનું કારણ થાય છે.

• એના ઉપરથી દરેક પરમાણુમાં આકર્ષણ શક્તિ કહી શકાય છે. આકર્ષણ શક્તિ તે વેળાએ જાણુતા હતા તે આ ઉપરથી નક્કી થાય છે.

• પરંતુ આ આકર્ષણ શક્તિના શોધનારના માટે ન્યુટનની ખ્યાતી નથી. તેની પહેલાં હાઇગેન્સે કેન્દ્રાકર્ષણની શક્તિ શોધી કાઢી હતી. એક આકર્ષણના નિયમને અનુસરીને આ વિશ્વચરાચર ચાલે છે, તે નિયમ ઉપર જે સંઘળા કુદરતી બલો સ્થાપિત થયા છે, એ ન્યુટને આપણને પહેલાં શીખાવ્યાં છે. અને એથીજ તે વિશેષરૂપથી પ્રશંસનીય છે. માધ્યાકર્ષણનું આવું સુરપદ જ્ઞાન આપણે આજ સુધી પ્રાચીન કોઈ ગ્રંથમાં જોવા પામ્યાં નહોતા. પરંતુ એનાથી આપણે સિદ્ધ કરી શકતા નથી કે તેઓ માધ્યાકર્ષ જાણુતા નહોતા. ભારતવર્ષમાં કેટલી વિજ્ઞાનની ઉન્નતિ થઈ હતી તે આપણે વિશેષરૂપથી જાણી શકતા નથી. ભારતવર્ષ ખરા ઇતિહાસ ઉપરથી રહિત છે, તેના

પુસ્તક ઇત્યાદિ ધણીક મ્થાંથી કાર્તિ ધણું કરીને નાશ થઇ છે, આવી સ્થિતિમાં આજની શ્રુતિઓ, પૌરાણિક ઉપાખ્યાનો અને નાંશ પામેલાં પુસ્તકોમાં આપણે જે કંઈ જોઈએ છીએ તે પ્રાચીન ઉત્ખતિની છાયા માત્ર પ્રકટ કરે છે.

પૌરાણિક ઉપાખ્યાનમાં ૩૫ કુરૂપથી ધણું વિજ્ઞાનિક તત્ત્વ સમાયેલું છે.

આજના યુરોપિયન ભૂતત્ત્વવેત્તાઓ પૃથ્વીનું જીવન ઇતિહાસમાં ચાર યુગ બતાવે છે. પૌરાણિક આખ્યાનમાં તેનો આભાસ શું મળે તો નથી? પુરાણતત્ત્વના અભ્યાસીઓ જાણે છે કે, પ્રાચીન કાળમાં ભારતવર્ષમાં બે પ્રકારથી સત્ય શીખવાડવાની રીતિ હતી. બ્રાહ્મણો શિષ્યોને નિગૂઢ તત્ત્વ શીખાડવા હતા, પરંતુ તે કુણુ તત્ત્વ સર્વ સાધારણુ થાણુસોને ન સમજાય એવું જાણીને તેમને માટે, ૩૫૦ ૩૫૫થી જાહેર કરતા હતા; ચતુર્થ નિગૂઢ સત્ય તેથી ધણુ થોડા લોકો જાણતા હતા, તેને લીધે ધીરે ધીરે જ્યારે હિંદુઓની પડતી થવાનો આરંભ થવા લાગ્યો, અને કુણુ જ્ઞાનાભ્યાસથી સધળાઓ દૂર થવા લાગ્યા ત્યારે થોડા લોકોમાંનું સત્ય તે પણ તે લોકોની સાથે ધણું અરે જવા માંડ્યું આથી સાધારણુજ્ઞાણતું ૩૫૬ માત્ર બાકી રહી ગયું.

પુરાણાનુસારે જીવ વિનાના અપાર પાણીમાં પહેલો જીવ માછલી થઈ બીજો જીવ કાચબો થયો, ત્રીજો જીવ વરાહ થયો અને ચોથો વૃસિંહ થયો. પૃથ્વીપરમેશ્વરની ઇચ્છાથી જ સૃષ્ટિ થઈ તેથી પોતે જનને એક એકવાર એક જીવના જીવ ૩૫૭થી અવતાર લીધો છે, એવું તેમણે કલ્પેલું છે. વિચાર કરીને જોવાથી એ ૩૫૮માં શું આજ કાલના વિજ્ઞાનની નવી શોધમાંનું ત

ત્વ મળતું નથી ? યુરોપિયન ભૂવેત્તાઓએ પૃથ્વીના ઇતિહાસના જે ચાર યુગમાં ભાગ કર્યો છે તે આ છે.

પહેલો માછલાનો યુગ. Age of Fishes.

ખીન્ને પેટે ચાલતા જીવનો યુગ Age of Reptiles

ત્રીન્ને ધાવનારા જીવોનો યુગ Age of Mammals.

ચોથો મનુષ્ય યુગ Age of Men.

પહેલાં યુગમાં માછલાં જ શ્રેષ્ઠ જીવ હતાં, માટે યુરોપિયન ભૂતત્વવેત્તાઓએ તેને માછલાંનો યુગ કહ્યો છે. પૌરાણિક ઉપાખ્યાન રૂપક છે તેથી તેણે વિષ્ણુને આ યુગમાં માછલાના રૂપથી અવતરેલો કહ્યો છે. તેના પછી ખીન્ન યુગમાં પ્રધાન જીવ પેટે ચાલતા જીવો હતા અને તે ને વખતે ઘણા મોટા અને અદ્ભુત શરીરના હતા. પુરાણમાં તેને વારતે પ્રચંડ શરીરના કચ્છપનો (કાન્ખાનો) અવતાર કહેલો છે. પુરાણમાંના તે કુર્મ જેવા અદ્ભુત આકારના અને પ્રચંડ શરીરના જીવને ઠેકાણે યુરોપના ખીન્ન યુગના પોપડામાં મળેલા મા ગાલિસોરસ, ઇકિથિઓસોરન ઇત્યાદિ પ્રચંડ પેટે ચાલતા જીવો અને ખીજ એક જાતિ આપણે જોઈએ છીએ. તેના પછી યુરોપના ભૂવેત્તાઓના મનથી ત્રીજા યુગમાં સ્થૂલ ચામડીવાળા ધાવનારા હાથી, બેંસ, વરાહ (હુક્કર) ઇત્યાદિ ચાર પગના જીવો પ્રધાન છે; એટલે પુરાણમાં ત્રીજા યુગમાં વરાહ અવતાર કહ્યો છે તે કંઈ અસંભવિત કહેવામાં આવ્યો નથી. એ યુગમાં ભારતવર્ષમાં વરાહ પ્રાધાન્ય હશે. એઓ જેવી સંખ્યામાં વધારે હશે તેમ આકારમાં પણ મોટા હશે. છેલ્લો મનુષ્ય યુગ છે. માણસો તેમના પહેલાં જન્મકાળથી હાલના માણસ કરતાં ઉતરતાં જેવામાં આવતાં નથી, એ વાસ્તે પરશુરામ

૩૫૧ મનુષ્યના પહેલાં તૃસિંહાવતારનું વર્ણન છે.

આવું પૌરાણિક આખ્યાન વિજ્ઞાનની ભાષા ભાષાંદર કર્યાથી અનેક છુપાયેલું તત્વ તારવી શકાય છે.

યુરોપમાં પરમાણુવાદ હમણાં સર્વ વાદિ સંમત છે. હાલમાં મી. ડેલ્ટને એ પાછો શોધી કાઢ્યો છે અને રસાયણ શાસ્ત્રથી તે એક પ્રકારે સપ્રમાણ અથવા ધણોજ સંબવિત કરી મૂક્યો છે. તેના બે હજાર વર્ષની પહેલાં ભારતવર્ષમાં મહર્ષિ કણાદે આ મત ફેલાવ્યો હતો તેમાં સંદેહ નથી. તેના મનમાં અદૃષ્ટ એટલે, અદૃષ્ટ કારણ વિશેષથી પરમાણુ એક ખીજની જેડે મળીને વિશ્વસંસાર ઉત્પન્ન થાય છે. તેનીયે લખેલા સૂત્ર ઉપરથી તે જણાય છે. હાલના યુરોપ અમેરિકાના વિદ્વાનો પણ તેમજ માને છે.

નોદનામિષાત્ સંયુક્ત સંયોગશ્ચ પૃથિવ્યાકર્મ ।

તદ્ વિશ્લેષણારણકારિતમ્ ॥

વૈશેષિક દર્શન પારા ૧, ૨.

પૃથ્વીમાં સંચાલન, અભિધાત અને સંયુક્તના મેળાપથી કર્મની કૃત્તિ થાય છે. એના શિવાય ખીજ રીતે (ભૂમિકંપાદિ જે કંઈ દિયાના બનાવ થાય છે તેનું અદૃષ્ટ કારણ છે.

પરમાણુ ૩૬ એ મૂળ પ્રદાર્થ છે. એ નિત્ય છે; કોઈના તરફથી તે બન્યા નથી.

સ-કારણવાંચિત્યઃ

વૈશેષિક દર્શન ૪૧૧૧

પરમાણુ સત્ત્વ સ્વરૂપ નિત્ય પદાર્થ છે; તેનું ખીજું કોઈ કારણ નથી.

આના ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે. પ્રાચીન કાલમાં વિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થઈ હતી, અને હાલના વિદ્વાનો જેમ પરમાણુ કાયમ રાખે છે તેમ આગળ માનતા હતા.

વિજ્ઞાનવિદોએ નિર્ણયકર્મો છે કે પદાર્થો પરમાણુનું એકત્ર બાણુ છે અને વિશ્વઆપારીમાં બળના કામોથી તેનું વધતો અથવા ઓછો નાશ થતો નથી. એક લાકડાને બાળી, તેમાંથી ધુવાડો, અગ્નિ અને ભસ્મ, એકત્રિત કર્યાથી દેખાશે કે તેઓનું વજન લાકડાનાં બરાબર થશે. એક ગતિશીલ પદાર્થને મારીને નિશ્ચલ કરે; સૂક્ષ્માનુસંધાન કર્યાથી જણાશે કે, અંદર ગતિના પરિમાણાનુરૂપ તાવ રૂપથી આવી જાય છે. આવી રીતે ધણીક પરીક્ષાથી નિર્દારિત થાય છે કે, જગતમાંના ઉપાદાન અથવા શક્તિનું વધતું ઓછું નથી, કેવળ રૂપાંતર થાય છે. સાંખ્યમતના માણસો એ તત્વને સારી પેઠે જાણતા હતા દુધ અને તિન્તિડીરસને એકત્ર કર્યાથી એ બેનું ફળ દહી ઉત્પન્ન થાય છે. કપિલ શિષ્યો કહે છે કે, દુધ પણ સત્ય છે, તિન્તિડીરસ પણ સત્ય છે, અને બેઉનાથી ઉત્પન્ન થયેલું દહી પણ સત્ય છે, એટલે કલ્પિત પદાર્થ નથી.

પશ્ચિમ દેશના વિદ્વાનોએ થોડા વર્ષો ઉપર શોધી કાઢ્યું છે કે એક માત્ર શક્તિ વિશ્વ મંડળમાં બિન્ન ભિન્ન આકાર ધારણ કરે છે. ગતિ, તાપ, વીજળી, પ્રકાશ, રસાયણિક સંબંધ, જીવન, વિચાર સર્વ એક છે; સર્વ જગતની અંદરની અપરિક્લેષ મૂળ શક્તિના જૂદાં જૂદાં રૂપો છે. સમુજ્જ્વલ એક્સનું ટીપુ અથવા અંધકારનો નાશ કરનાર સૂર્યનાં કિરણ, મોટો અવાજ કરતી નદી અથવા હવામાં હલતાં જાડા, લોહી કરનાર સુનર જીવના શરીર અથવા કલ્પનારંગિત શુદ્ધિ

વિભૂષિત મનુષ્યનું મન સર્વ એક માત્ર જાદુગરની જાદુગરી છે. તે જાદુગરની પ્રકૃતિ જાણવાનો ઉપાય નથી. પરંતુ અહાંડની તમામ બનાવ તેની લીલા છે. તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ પ્રભાવથી વૈદાન્તિકોએ આ ઉંડું તત્ત્વ જાણ્યું હતું. એ વારતે તેઓ સધળા કામને એક માત્ર મતના વિવર્ત જાણતા હતા. એ વારતે તેઓ એક એવા દ્વિતીય ધ્વનિત કરતા હતા. એ વારતેજ તેઓ પ્રત્યક્ષ ગોન્ટ કરતા હતા, અને કેવળ જગતકર્તાની પારમાર્થિક સત્તા માનતા હતા.

મુંડકોપતિપદમાં લખ્યું છે.

યથાર્ણનાચિઃ સૃજતે ગૃહન્તેચ .

યથા પૃથિવ્યામોષધટાઃ સંયવન્તિ ।

યથા સતઃ પુરુષાત્ કેશલોભાનિ

તથાક્ષરા સંભવતીહ વિશ્વ ૧।૧।૭

તદેતત્ સત્યં યથા સુદીપ્તાત્ પારકાય

વિસ્પૂર્ભિંગાઃ સદસ્રઃ પંભવન્તે સ્વરૂપાઃ ।

“ તથાક્ષરાદિવિદ્યાઃ સૌમ્યયાવાઃ

“ પ્રજાયન્તે તત્ર ચૈતાપિયન્તિ ॥ ૧।૨।૧

જેમ કરતુરી પોતાની મેળે સૂત્રની ઉત્પત્તિ કરે છે અને પાછું મૂલ્ય કરે છે જેમ પૃથ્વીમાંથી ઔષધિ ઉત્પન્ન થાય છે, જેમ જીવ શરીરથી કેશ લોભાદિની ઉત્પત્તિ થાય છે, તેમ આખું વિશ્વ અવિનાશી અક્ષથી ઉત્પન્ન થાય છે.

જેમ પ્રજ્વલિત અગ્નિથી અગ્નિના સરખા સેંકડો તણખા નીકળે છે, તેમ તે અવિનાશી અક્ષથી નાના પ્રમાણના જીવો ઉત્પન્ન

થાય છે અને પછી તેમાં જ લીન થાય છે.

તૈતિરીયો પતિપદમાં કહ્યું છે—

સઞ્ચ તાઞ્ચાભવત્ । નિસક્તં ચાનિશક્તંચ ।

નિભયનંચાનિભયનંચ । વિજ્ઞાનંચાવિજ્ઞાનંચ ।

સત્યંચાનૃતંચા સત્યભવતત્ । યદિદંભિંચ ।

સત્ સત્યમિત્યાંચમત ।

તે મૂર્ત, અમૂર્ત, નિઠૂળ, ઉઠૂળ, મૂર્તાશ્રય અમૂર્તાશ્રય, ચેતન, અચેતન, સત્ય, અનૃત, અને સત્ વગેરે જે કંઈ સર્વ થયું છે, એટલાં માટે તેને સત્ય કહે છે.

- અહિ સુધી જે કંઈ લખવામાં આવ્યું છે. તેના ઉપરથી સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે કે કાર્ય કારણ સંબંધમાં લાલના જેવા પ્રાચીન કાલના હિદ્દઓનો મત હતો. એટલા માટે આર્યો સુધારેલા નથા મુદ્ધિ માન હતા.

પ્રકરણ ૬ ટું.

હિંદુઓનું ગણિત શાસ્ત્ર.

૧, ૨, ૩, ૪, ૫, ૬, ૭, ૮, ૯, આ નવ આંકડા અને મીંડાથી કસ્ટોડોનો હિસાબ તથા ગુણાકાર ભાગાકાર વગેરે ગણવાની રીતિ સર્વત્ર આજે છે તેના ઉત્પત્ત કર્તા ભારતવર્ષના આર્યો છે એમ આરબી તથા ફારસી ગણિત શાસ્ત્રીઓ એક અર્વાચીન કબૂલ કહે છે.* વળી મી. એલ્ફિન્સ્ટને પોતાના હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં કબૂલ કર્યું છે; ગણિતના દશ આંકડાની રીતિ હિંદુઓની રચના છે.† યુરોપવાસીઓ આરબોની પાસેથી ગણિતવિદ્યા શીખ્યા છે. પરંતુ આરબો તેના વિષયમાં હિંદુઓને ગુરૂ તરીકે કબૂલ કરે છે. એશિયાટિક રિસર્ચના ૧૨ મા પુસ્તકમાં એક આરબ અંકકારને લઈને લખ્યું છે કે “આફલદીન ભારતવાસીઓને દશ ગણવાની રીતિના આંકડો શોધનાર તરીકે કહે છે ભારતવાસીઓ એ આંકડાના ઉત્પત્ત કરનારાઓ છે. એનું પ્રમાણ એક આરબી ભાષાની કવિતાવળીની પ્રસ્તાવના ઉપરથી થઈ શકે છે એટલા માટે સિદ્ધ થાય છે કે આરબી તથા

* Asiatic Researches, Vol. XII. p. 183—84.

† The Hindus are distinguished in Arithmetic by the acknowledged invention of the decimal notation.

Elphinstone's History of India, Howell's Edition, p. 142.

ફારસીના ગણિતશાસ્ત્રના પુસ્તકો ભારતવર્ષસીએને ઉત્પત્તિ કરતા તરીકે કહે છે.” †

ખુદાસત્ ઉલ હિસાબ નામના આરબી પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં તથા બીજા ફારસી પુસ્તકોમાં પોતે ગણિતશાસ્ત્ર શીખવાના વિષયમાં ખુદી રીતે હિંદુસ્તાનમાંથી શીખ્યા છે તેવું લખ્યું છે. પ્રખ્યાત ગ્રીક વિદ્વાન પીથાગોરાસે એક પુસ્તકમાં ગણવાની રીતિ પ્રકટ કરી છે અને વિથિયસની જ્યોતિષિ શાસ્ત્રમાં તેનીજ વ્યાખ્યા થયે છે. તે હિંદુસ્તાનની ગણતરીની રીતિના બરોબર છે. એક ફ્રેન્ચ ગણિતજ્ઞ Chasleas એ વિચાર કરીને જોયું છે કે પશ્ચિમ તરફના ખ્રિસ્તીઓ આરબોની આગળજ હિંદુસ્તાનનું ગણિત શીખ્યા હતા. ગણિત શાસ્ત્ર આરબોથી મિસરમાં ફેલાયું અને પછી આરબોએ યુરોપ ઉપર જય કર્યો ત્યારે ત્યાં તેઓએ ફેલાવ્યું. પશ્ચિમની પેઠે પૂર્વ તરફ પણ ભરતખંડનું ગણિત શાસ્ત્ર ફેલાયું હતું. મી. રેના નામના એક

† Bahauldin ascribes the invention of numeral figures in the decimal scale to the Indians. As the proofs commonly given of the Indians being the inventors of these figures, is only an extract from the preface of a book of Arabic poems, it may be as well to mention that all of Arabic and Persian books of Arithmetic ascribe the invention to Indians.

Asiatic Researches, Vol. XII,

p.183 and 184.

ફ્રેન્ચે સિદ્ધ કર્યું છે ગણિતશાસ્ત્ર ઈ. સ. ૭૨૦માં ચીનમાં ફેલાવ્યું હતું.*
 Read W. Clowretion's Extract from the Arabic Work entitled Ayun-ul-Amba and c with H. H. Wilson's remarks in the Journal of the Royal Asiatic Society, Vol. 6, p. 105—119. Max Muller's Lectures on the Science of Language, first series 1862 p. 145—154. Colebrook's Dissertation on the Arithmetic and Algebra of Hindus, Strachey's Early History of Algebra in the Asiatic Researches, Vol. XII, p. 159—185. Alexander Von Humboldt's Cosmos translated by E. C. Otter, Vol. II, 1849, p. 535 and 593—606; Memoir sur l'Inde par Reinand, p. 312—322 and Elliott's Historian's of India, p. 259 and 260.

આખું વંદર મહમદ એન મુસાઆલથારિમિ એ નામનું ગણિત ગુસ્ત-આરખા બાપામાં છે તે પુસ્તક ભારતવર્ષના ગણિતશાસ્ત્રનું બાપાન્તર છે. આરખો સ્પષ્ટ ક્રમૂલ કરે છે કે બ્રાહ્મણો એના મૂળ પુસ્તકના લખનારાઓ છે. ઈ. સ. સાતમી સદીમાં કે બાપાન્તર બોડાવાદમાં પહેલ વહેતું પ્રકટ થયું હતું. ત્યાર પછી થોડા કાળે એનું લાટિન બાપામાં બાપાન્તર થયું હતું. (Max

* Relation des Voyages faits par les Arabes dans l'Inde et à la Chine par Reinand tome I p cix; tome II p. 39.

Muller's Chips a German Workshop) યુધપિંડ અનુમાન કરે છે કે બે મોટા ઉપાયોથી ગણિત શાસ્ત્ર ભારતવર્ષમાંથી અરબસ્તાન વગેરે દેશમાં ફેલાવ્યું હશે. ઈ. સ. ની ત્રીજી સદીમાં વેપારના લાભને માટે મિસરના વેપારીઓ હિંદુસ્તાનમાંથી ગણિત-વિદ્યા એલેક્ઝાંડરિયા શહેરમાં લાવ્યા હોવા જોઈએ. તેના શિવાય પ્લાટિનસ ન્યુમારિનો વગેરે વિદ્વાનોએ ઉજ્જવિનીના વેપારીઓ પાસેથી ગણિત શાસ્ત્ર શીખ્યા હોવા જોઈએ. અને તેમ થયેલું હતું. પછી મિસરવાસીઓની પાસેથી યાહુદી અને રોમનો ગણિતવિદ્યા શીખ્યા. આના ઉપરથી સમગ્રતઃ છે કે ભારતવાસીઓજ સર્વથી પહેલાં ગણિત શાસ્ત્રના ઉત્પન્ન કરનારા હતા.

ડામોરેન્ટસ નામના ગ્રીક ગણિકવેતાએ ગ્રીસમાં ગણિતનો ફેલાવો પહેલ વહેલો કર્યો હતો. તેણે પોતાના પુસ્તકમાં ભારતવર્ષના પ્રમાણ વારંવાર કિતારી લીધા છે. એટલા માટે ગ્રીકો એ વિષયમાં હિંદુઓની આગળ કરજદાર છે.

કેવળ ગણિતશાસ્ત્ર જ નહિ પણ બીજા ગણિત પ્રાણ ભારતવાસીઓથી ઉત્પન્ન થયેલું છે. લાલના યુરોપવાસીઓએ બીજા ગણિત પણ મુસલમાનો તરફથી મેળવ્યું છે. બીજાગણિતનું Algebra નામ આરબી “આલ્જબર” શબ્દથી ઉત્પન્ન થયેલું છે. ઈ. સ. ૧૩મી સદીના આરંભમાં ક્વિયોનાઈ નામનો ઇટાલિયન મુસલમાનોની પાસેથી બીજા ગણિત શીખ્યો હતો, અને ત્યારપછી તેણે પહેલ વહેલાં યુરોપખંડમાં બીજા ગણિતનો ફેલાવો કર્યો. પીઝા નગરનો રહેવાસી નિચો નાઈ નામનો એક વિદ્વાન પાર્થારિ દેશમાં જઈને આરબી ભાષામાં રચેલું બીજા ગણિતશાસ્ત્ર શીખ્યો અને ઈ. સ. ૧૨૦૨ માં

તેનું લાટિનમાં ભાષાન્તર કરીને પોતાના દેશમાં ફેલાવ્યું.* આરમો બીજ ગણિતના ઉત્પન્ન કરનારાઓ નથી આ તેનું પ્રમાણ છે. વિજ્ઞાન શાસ્ત્રના સંબંધમાં મુસલમાનો હિંદુ અને ગ્રીક જાતિના શિષ્યો છે તેઓની કંઈ પણ નવી શોધ જણાતી નથી. તેઓની પહેલાં ભારતવર્ષમાં આર્ય ભટ્ટ, વહારમિહિર, બ્રહ્મગુપ્ત વગેરે અને ગ્રીસ દેશમાં, ડિયોફાન્ટસ નામના બીજ ગણિતકારોના જન્મ થયા હતા. જેણે અરબસ્તાનમાં પહેલ વહેલાં બીજ ગણિતનો ફેલાવો કર્યો, તે ભારતવાસીઓનો શિષ્ય હોવો જોઈએ, તેમાં કંઈ પણ સંદેહ જણાતો નથી. કોલજુકે એક જગાએ લખ્યું છે કે, મહમદ બેનમુસાએ અરબસ્તાનમાં પહેલવહેલાં બીજ ગણિતનો ફેલાવો કર્યો હતો. એ વાત પ્રસિદ્ધ છે. તેણે આલમાનસુરના રાજ્યની વેળાએ આલમાનસુરને ખુશ કરવા માટે ભારતવર્ષના એક જ્યોતિષ શાસ્ત્રના અધ્યયનો સાર લખ્યો હતો. તેણે હિંદુઓની ગણતરી કરવાના પાડાઓ સુધારવાનું નામ દઈને તેને અવલંબન કરીને પાડા તૈયાર કર્યા હતા; અને તેણે હિંદુસ્તાનમાં મોઢે ગણવાની રીતિ શીખીને સ્વદેશમાં તેનો ફેલાવો કર્યો. જે માણસ ગણિતવિદ્યા, જ્યોતિષ વગેરે

* Leonards of Pisa first introduced Algebra into Europe. He learned it at Bugia in Barbary, where his father was a scribe in the custom-house by appointment from Pisa. This book is dated A. D. 1202. Cowell's Note to Elphinstone's History of India, p. 145.

† Muhomed ben Musa al K̲huwarazmi is

વિષયમાં હિંદુઓના પગલે પગલે કરજદાર છે, તે માણસ હિંદુઓની પાસેથી બીજ ગણિત શીખે નહિ એ સંભવતું નથી. કોલબ્રુક પણ આવુંજ ધારે છે તે લખે છે. કે 'ગ્રીક અને હિંદુ જાતિ આરબોની પહેલાં બીજ ગણિતના ઉત્પાદક તરીકે દાવો કરતા નથી.' વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના સંબંધમાં તેઓ બીજના કરજદાર છે, એ તેઓ પોતે કમૂલ કરે છે; અને તેઓ બધા એક અવાજે કમૂલ કરે છે કે અમે. હિંદુઓની પાસેથી ગણિતશાસ્ત્ર શીખ્યા છીએ. તેઓએ હિંદુઓની તરફથી બીજ ગણિત પણ મેળવ્યું હશે. એવું સંભવે છે કે, ભારતવર્ષના ગણિતવેત્તા પાસે ગણિત શીખીને આરબોને શીખવ્યું હશે. તેઓએ ભારતવર્ષના ગણિતની કંઈ પણ મદદ મેળવ્યા શિવાય બીજ ગણિત શોધી કાઢ્યું છે, એમ સંભવતું નથી.†

recognized among the Arabs as the first who made Algebra known to them. He is the same who abridged, for the gratification of Shnamun, an astronomical work taken from the *Intua System* in the preceding age, under the name of the *Hindus*, which he professed to correct. And he studied and communicated to his countrymen the Indian compendious method of computation.

Colebrooke's Dissertation prefixed to his translations from Sanskrit Algebra

† Priority seems then decisive in favor of both the Greeks and Hindus against any pretensions on

ઈ. સ. ૭૭૩માં ખંદિશ આફ્રિમાનસુરના રાજ્યની વેળાએ પ-
 હેસવહેસાં આરબ ગણિતવેતાઓની તરફથી હિંદુસ્તાનના ગણિતશા-
 સ્ત્રના પ્રથો આરબી ભાષામાં ભાષાન્તર થયા હતા. § ઈસવીસન
 ૪૭૬માં આર્યભટ્ટ જન્મ્યો હતો, ઈ. સ. ૫૮૭માં વરાહમિહિરનું મૃ-
 ત્યુ થયું હતું, અંતે ઈ. સ. ૫૮૮માં બ્રહ્મગુપ્તનો જન્મ થયો હતો.*
 તેથી જે સમયે આરબોએ ભારતવર્ષનું ગણિત મેળવ્યું, તે સમય
 ભારતવર્ષમાં ખીજ ગણિતની ઘણીજ ઉન્નતિ થઇ હતી. હિંદુસ્તાનની

the part of the Arabs, who in fact, however, prefer none, as inventors of Algebra. They were avowed borrowers in science; and by their own unvaried acknowledgment, from the Hindus. They learnt the science of numbers. That they also received the Hindu Algebra is much more probable than that the same mathematician who studied the Indian arithmetic and taught it to his Arabian brethren, should have hit upon Algebra unaided by any hint or suggestion of the Indian analysis. Colebrooke's Dissertation.

§ The first Arabian mathematician translated a Hindu book in the reign of Kalif Almansur A. D. 773. Cowell's note to Elphinstone's India p.145.

* See a paper by the late Dr. Bhau Daji in the Journal of Royal Asiatic Society New Series Vol. 1. also.

તરફથી ગણિતશાસ્ત્ર આરબોએ મેળવ્યા પછી સો વર્ષથી વંધારે કાલ સુધી તેઓ ગ્રીક ગણિતનું કંઈ પણ જાણના નહોતા; અને લગભગ ૨૦૦ વર્ષો પછી ડિયોફાન્ટસના ગ્રંથ વાંચવા શરૂ કર્યા હતા.† એટલા માટે આરબોની પહેલાં ભારતવર્ષમાં ખીજ ગણિતનો પ્રચાર થયો હતો; અને તેઓ હિંદુસ્તાનના જ શિષ્ય હતા, તેમાં કંઈ પણ સંદેહ જણાતો નથી. હવે આપણે જોવું જોઈએ કે હિંદુઓ ગ્રીકોની પાસેથી ખીજ ગણિત શીખ્યા છે કે નહિ. ગ્રેગરી આબુલ-ફરાજ નામનો એક આરબનીનો ખ્રિસ્તી લખનાર લખે છે કે, રોમના પાદશાહ જૂલિયુસની વેળાએ ડિયોફાન્ટસ હતો.* જે આ ખરું હોય તો ઇ. સ. ૩૬૦ માં ડિયોફાન્ટસ હોવો જોઈએ. તેથી તે આર્ય ભટ્ટની પહેલાં ૧૦૦ વર્ષનો આગળનો મનુષ્ય થાય છે. પરંતુ આર્ય ભટ્ટ એ કંઈ ભારતવર્ષના પહેલો ગણિતવેત્તા નથી. તેની પહે-

† The Arabs became acquainted with the Indian astronomy and numerical science before they had any knowledge of the writings of the Grecian astronomers and mathematicians and it was not until after more than one century, and nearly two that they had the benefit of an interpretation of Diophants, whether version or paraphrase executed by Muhammad Abulwala at Ruzianc-bolebrooke's Dissertation.

* See Cowell's edition of bolebrooke's Essays vol. II p. 399.

લાં પારાશર, ગર્ગ, વશિષ્ઠ વગેરે ગણિતવેત્તા પંડિતો જન્મ્યા હતા. એટલા માટે આર્યભટ્ટને ડિયોફાન્ટસનો શિષ્ય ગણવો એ કંઈ સંભવતું નથી. આર્યભટ્ટ કેવળ ડિયોફાન્ટસના કરતાં શ્રેષ્ઠ છે, એટલુંજ નહિ, પણ તે અને તેના શિષ્યોએ જેવી રીતે બીજા ગણિતનું જ્ઞાન દેખાડ્યું છે, તે આજથી બસો વર્ષની પહેલાં યુરોપખંડમાં તેના કરતાં વધારે દીઠામાં આવ્યો નથી.* આના શિવાય બીજા એક વિષયનો વિચાર કરવો યોગ્ય જણાય છે. ડિયોફાન્ટસના શિવાય બીજા કોઈ ગ્રીક બીજા ગણિતવેત્તાનું નામ તથા ગ્રંથ કયાં પણ જોવા નથી.† જો ગ્રીક દેશમાં બીજા ગણિતની ચર્ચા થઈ હોત તો આમ બનત નહિ આના ઉપરથી સંદેહ ઉત્પન્ન થાય છે કે ડિયોફાન્ટસ પ્રદેશીની આગળથી બીજા ગણિત શીખેલો હોયો જોઈએ. આ સંદેહ વગર પાયાનો નથી એ એશિયાટિક રિસર્ચનું બારમું પુસ્તક વાંચ્યાથી જણાય છે. તેમાં લખ્યું છે કે ઇ. સ. ૧૫૭૯માં બોમ્બોલિ નામના એક માણસે એક બીજા ગણિતનું પુસ્તક પ્રકાશ કર્યું છે અને તેણે તે ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે મેં અને રોમના એક ઉપદેશકે ડિયોફાન્ટસના

* See Cowells Elphinstons p. 144.

† We know of no Greek writer of Algebra, but Diophantus, neither he nor any known author of any age or of any country has spoken, directly or indirectly, of any other Greek writer on Algebra in any branch whatever. The Greek language has not even a term to designate the science.—Asiatic Researches vol. XII. p. 163.

કેટલાક ભાગનું ભાષાંતર કર્યું હતું, અને તેમાં ભારતવર્ષના ગ્રંથકારો નાં નામનું બારંવાર વર્ણન કરીને જણાવ્યું હતું કે આર્યોની પહેલાં ભારતવર્ષના લોકો ખીજ ગણિત જાણતા હતા.* એટલા માટે ભારતવર્ષ ખીજ ગણિતનું ઉત્પત્તિ સ્થાન છે તે વિષયમાં કંઈ પણ સંદેહ રહી શકતો નથી.

પ્રાચીન હિંદુઓ ભૂમિતિમાં કુશળ હતા, એવું ઘણા પ્રમાણો ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. તેઓએ ત્રિકોણના નાના પ્રકારનાં ધર્મો સિદ્ધ કર્યા હતા, તથા ત્રણ બાજુઓ લેઈને તેના ઉપરથી ક્ષેત્રફળ કાઢવાની રીત શોધી કાઢી હતી. જે જે રીત યુરોપખંડમાં સોળમા સદ્દમાં ક્રેસ્ટિયસે પ્રસિદ્ધ કરી તે પહેલાં ત્યાં જાણવામાં નહોતી. તે ઉપરથી તથા વર્તુલનો વ્યાસ તથા તેની ત્રિજ્યા એઓનું જે પ્રમાણ તેની માહિતગારી તેઓને હતી તે ઉપરથી તેઓની કુશળતા માલમ પડે છે. ત્રિજ્યા તથા વ્યાસનું પ્રમાણ હિંદુઓએ અજ્ઞયજ્ઞ રીતે લખ્યું છે જ્યારે યુરોપના વિદ્વાનોએ ઘણો યત્ન કરીને શોધ કર્યો તે ઉપરથી તે ખરું છે એવું નક્કી થયું છે. એમ છતાં તે પ્રમાણ

* In 1579 Bombelli published a treatise of Algebra, in which he says that he and a lecturer at Rome, whom he names had translated part of Dispnantus, adding "that they had found that in the said work the Indian authors are often cited by which they learnt that this science was known among the Indians before the Arabs had it."

Asiatic Researches vol. XII p. 161.

હિંદુસ્તાનની બહારના દેશોમાં અર્વાચીન કાળ સુધી માલમ નહોતું.

“અક્ષ + બ” એમા ક્ષ ને એવી કીમ્મત આપો કે મૂળ લખે-
લું પદ એ વર્ણનો અંક થશે. આ ઉદાહરણુ ઇ. સ. ૧૧૫૦ માં ભા-
રકર્ષાચાર્યે કર્યું હતું, તે યુલર નામે ફ્રેન્ચ ગણકે લાલના જમાનામાં
જોડ્યું અને ખીજા. ઉદાહરણુની એક રીત ભારકર્ષાચાર્યે ઇ. સ. ૧૧૫૦
માં કાઢી નહતી તે ઇ. સ. ૧૬૫૭ માં લાર્ડ ઓફરે શોધી કાઢી; પર-
તુ તેની સાધારણુ ચાલ ઈ. સ. ૧૬૬૭ માં લામ્બ્રાજન નામે ફ્રેન્ચ
ગણકે બેસાડી. એવું છતાં તે રીત તેજી અગાઉ ઇસવીસનના છઠ્ઠાં
સૈકામાં બ્રહ્મગુપ્તે પૂરી દેખાડી હતી. હિંદુઓએ જે શોધો કર્યા છે
તેઓના કરતાં તેમની હિસાબ કરવાની રીત સરસ છે, અને તેમના
ખીજા ગણિતમાં કટક (એટલે ડ્રાઇડાવાળી) નામની જે સમી ક-
રણુની જાતિ છે, તે ઇ. સ. ૧૬૨૪ સુધી યુરોપમાં ખજર નહોતી.
જ્યોતિષની શોધમાં તથા ભૂમિતિમાંની સામેતીઓમાં ખીજા ગણિ-
તનો ઉપયોગ કરવાની રીત પહેલાં હિંદુઓએ શોધી કાઢી છે.

જગદ્વિખ્યાત જર્મેન વિદ્વાન હોમ્મટે કહ્યું છે કે, આરબોના ત-
રફથી, હિંદુસ્તાનની આંકડા ગણવાની રીતિ ગ્રીસ તથા ભારતવર્ષનું
ખીજા ગણિત ફેલાયાથી પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાનની ગણિતાંશની વિશેષ પ્ર-
કારે ઉન્નતિ થઇ છે, અને જ્યોતિષ, દૃષ્ટિજ્ઞાન, પ્રાકૃતિક ભૂગોળ, તે
જો વિજ્ઞાન તથા યુમ્મ કવિ જ્ઞાનના કંઠણુ ભાગોને માણસના બુદ્ધિ
ગમ્ય કરી નાંખ્યા છે,* નહિ તો કહણુ વિજ્ઞાન આ બે ભારત વર્ષના
અનિશ્ચર પગથિયાના અભાવથી ઘણાક કામના ભાગો માણસની બુ-
દ્ધિના અસામાન્ય મહિમા પ્રકાશ કરી શકત નહિ.

* Both these effects—the simultaneous diffu-
sion of the knowledge of science of numbers and

વિજ્ઞાનશાસ્ત્રને લખને હાલની સુધરેલી જાતિનું ગૌરવ છે, તેનું મૂળ ગણિતશાસ્ત્ર છે; વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની જે જે શાખા જે જે પરિમાણથી ગણિતનો આધાર રાખે છે તે તે પરિણામો ઉત્પત્તિ મેળવે છે. માધ્યાકર્ષણના નિયમ પ્રકાશિત થયાથીજ જ્યોતિષની આટલી ઉત્તરિ થયેલી જોવામાં આવે છે. ગરમી, વીજળી, પ્રકાશ, શબ્દ વગેરે કાર્ય સંખ્યાથી જણાવવામાં આવે છે. તેઓના સંબંધમાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રવે-
તાઓએ કેટલાક નવા તત્ત્વો શોધી કાઢ્યા છે. નિયમિત સંખ્યા પ્ર-
માણે વસ્તુઓનો મેળાપ કર્યાથી અમુક પદાર્થ બને છે, એ નિયમની શોધ થયાથી રસાયન શાસ્ત્રની ઉત્તરિ થઈ છે. આ બધાનું કારણ આપણું ગણિત તથા ખીજ ગણિત છે તેથીજ જર્મન વિદ્વાન હ-
મ્બોલ્ટે કહેવું હતું.

of numerical symbols with value by position have variously, but powerfully favoured the advance of the mathematical portion of natural science, and facilitated access to the more abstruse departments of astronomy, optics, physical geography, and the theories of heat and magnetism, which, without such aids, would have remained unopened—Cosmos translated by E. C. Ottio vol. II p. 599-50.

કરણ ૭ મું.

પ્રાચીન ભારતનું જ્યોતિઃશાસ્ત્ર.

હાલ સિદ્ધપદાર્થવિજ્ઞાન, અને જ્યોતિઃશાસ્ત્ર યુરોપખંડમાં ઘણા મતનથી સુધારવામાં તથા શોધ કરવામાં આવેછે. ત્યાંના હાલના વિદ્વાનોએ જે સિદ્ધાંત કર્યો છે તેમાંના ઘણાંક પ્રાચીનકાલમાં આપણા ભરતખંડના વિદ્વાનોએ સિદ્ધ કર્યા હતા. હાલના જ્યોતિષ વિષય ઉપર યુરોપખંડમાં શોધો થયા છે, તેમાંના કેટલાક પ્રાચીન સંસ્કૃત ગ્રંથમાં જોવામાં આવે છે, તેનું અહિં વર્ણન કરવામાં આવેછે.

પૃથ્વી ગોળ આકાર—જો કે આજકાલ અગ્રેજી નીશાળ-માંના સર્વ વિદ્યાર્થીઓ જાણે છે કે પૃથ્વી ગોળ છે. પરંતુ ૪૫૦ વર્ષની પહેલાં અગ્રેજો તથા યુરોપની બીજી જાતિના લોકો એ વિષય કંઈ જાણતા નહોતા. જ્યારે કાલખ્રમસે ૧૪૯૨ માં પૃથ્વી ગોળ છે, એવો નિશ્ચય કરીને આપણા આર્યાવર્ત દેશમાં આવવાને નીકળ્યો. તે વખતના પુસ્તકોથી જાણાય છે કે તે વેળાએ સાધારણ માણસો જ નહિ પણ યુરોપના તત્ત્વજ્ઞ (Philosophers) અને જ્યોતિષો (Astronomers) માંથી પણ ઘણા થોડા માણસો આ જાણતા હતા, પરંતુ પ્રાચીન આર્યો પૃથ્વી ગોળ છે એ સારી રીતે જાણતા હતા. સંસ્કૃતમાં ભૂગોળ શબ્દજ સિદ્ધ કરે છે કે આપણા દેશના માણસો પૃથ્વી ગોળ છે તે ઘણા કાળથી જાણતા હતા. બ્રહ્મસિદ્ધાંતમાં પૃથ્વી તે કવિત્યાકાર એટલે બેલકળના જેવા આકારની કહેલી છે. અહિં આ શંકા ઉત્પન્ન થાય કે જો પૃથ્વી ગોળ છે તો ચપટી કેમ દેખાય છે, તેનું કારણ સિદ્ધાંત શિરોમણિમાં આવું લખ્યું છે.

સમોયતઃ સ્યાત્ પરિઘેઃ શતાંશઃ ।

પૃથ્વી ચ પૃથ્વી નિતરાં તર્જયાન્ ॥

નરશ્ચ તતપૃષ્ઠ ગતસ્ય કૃતસ્ના ।

સમેવ તસ્ય પ્રતિભાત્ યતઃ સા ॥

માણસ પૃથ્વીની પીઠ ઉપર રહે છે, ભૂમિના કરતા ઘણોજ નાનો હોવાથી પૃથ્વીની પરિધીના ઘણાજ નાના ભાગને જોઈ શકે છે, એથી જોને ભૂમિ સમયોરસ દેખાય છે. ખરેખર તે ગોળજ છે.

જેમ એક મોટા માટલાના નાના નાના કડકા જોવાથી કોઈ કહી શકતું નથી કે આ કોઈ ગોળ વસ્તુના કડકા છે, અને જેમ પાંચ છ માઈલની લાંબી સરતનો ગોળ ચક્રાવાવાળી રસ્તાના નાના ભાગને જોઈને કહેવાઈ શકતું નથી કે આ રસ્તા ગોળ છે, પરંતુ તે સિધ્ધો દેખાય છે. એવી રીતે ભૂમિનો ૩ અથવા ૪ માઈલનો કડકો જોઈને પૃથ્વી ગોળ દેખાતી નથી. પુરાણોમાં પૃથ્વીને ચપટી કહેલી છે, પરંતુ રાકરાચાર્યે પોતાના સિદ્ધાંત શિરોમણિના ગોળાધ્યાયમાં તેનું નિરાકરણ આપું કરેલું છે.

यदिसमा मुकुन्देदर सन्नि भा

भगवती धरणी ताणि क्षितेः ।

उपरि दूरगतोपि परिभ्रमन्

किमु नरैर' मरैरिव नक्षयते ।

પૃથ્વી જે આરસીના જેવી સપાટ હોત તો સૂર્ય દુર ગયા છતાં મનુષ્યોને દેવો (ઉતર ધ્રુવના માણસો) ના પેડે સર્વદા જોવામાં આ-

વત; પરંતુ તેમ જણાતું નહીં એના ઉપરથી પૃથ્વી સપાટ નથી પણ
• જોળ છે એવી ખાતરી થાય છે.

यदि निसा जनक कनकाचलः ।

किमु तदन्तरगः सन रथ्यते ॥

उदगयं ननु मेस रथांशुमान् ।

• कथमुदेते च दक्षिण भागके ॥

જે સૂર્ય મેરની એકથમાં આવી જાયતો મેર કેમ નથી જણાતો ?
અને જો મેરની ઓથથી નીકળીને સૂર્ય ઉદય થાય તો પૂર્વાતર દિશા-
થીજ સૂર્યનો ઉદય થવો જોઈએ, કેમકે મેર ઉત્તરની તરફ છે. બધી
શિયાળામાં દક્ષિણ ભાગમાંથી સૂર્યના ઉદય કેમ થાય છે.

જ્યોતિષના ગ્રંથોમાં ગ્રહણ થવાનું કારણ જે લખેલું છે તેજ
યુરોપના વિદ્વાનોએ સિદ્ધ કર્યું છે જેમકે—

छादयत्यर्कं मिन्दुर्विद्यु भूमिथाः ॥

મૃદ ભાદવ.

જે વેળાએ પૃથ્વી ફરતી ફરતી સૂર્ય અને ચંદ્રમાના વચમાં
આવી જાય છે ત્યારે પૃથ્વીની છાયા* ચંદ્રમા ઉપર પડે છે (એને

* એનું કારણ એ છે કે ચંદ્રમાનો પ્રકાશ પોતાનો નથી પરંતુ

• સૂર્યનો છે જેમકે:—

दिवि सोमो अद्यिश्चितः

अथव १४ । १ । १ .

ચંદ્ર સૂર્યના આશ્રિત થઈને પ્રકાશિત થાય છે.

ચંદ્ર અહણુ કહે છે), અને એવી રીતે જ્યારે સૂર્ય અને પૃથ્વીની વચ્ચેમાં ચંદ્રમા આવી જાય છે ત્યારે ચંદ્રમાની છાયા પૃથ્વીપર પડે છે, એટલે સૂર્ય કપાયેલા દેખાય છે. (એને સૂર્ય અહણુ કહે છે.)

કવિ કાલિદાસ પણ કહે છે કે—

છાયાહિ ભૂમૈ શશિનો મલત્વે
તારોપિતા શુદ્ધમતઃ પ્રજાભિઃ ।

રઘુવંશ ૧૪ । ૪

ચંદ્ર અહણુમાં પૃથ્વીની છાયા ચંદ્રમાપર પડે છે પરંતુ લોકો એને સ્વચ્છ ચંદ્રમામાં એક કલંક દેખાડે છે. આના ઉપરથી જણાય છે કે કાલિદાસના વારામાં કેવળ વિદ્વાનો અહણુનું કારણ જાણતા હતા, સાધારણ માણસો ચંદ્ર અહણુને ચંદ્રમાનું કલંક સમજતા હતા.

ઉપર લખેલા પ્રમાણોથી સિદ્ધ થાય છે કે ચંદ્ર અહણુમાં પૃથ્વીની છાયાજ ચંદ્રમા ઉપર પડે છે તે સર્વદા ગોળ થાય છે. એટલામાટે પૃથ્વી પણ ગોળાકાર છે.

રાત્રિ દિવસનાં વધ ઘટથી પણ પૃથ્વીનું ગોળ સિદ્ધ થાય છે. જ્યોતિષમાં લખ્યું છે,

ધર્મ વૃદ્ધિર પામ્ પ્રષ્ઠઃ યપા હાસો દગ્ગતૌ
દક્ષિણે તૌ, વિર્પયસ્તૌ ષણ્ મુહૂર્ત્યયનેનતુ

જ્યારે સૂર્ય ભૂમધ્યરેખાની ઉત્તર તરફ જાય છે, ત્યારે ઉત્તરીય ભાગમાં દક્ષાડો વધતો જાય છે, અને રાત્રિ ઓછી જાય છે; અને જ્યારે સૂર્ય દક્ષિણ તરફ જાય છે ત્યારે તેનાથી ઉલટું એટલે દક્ષિણમાં

દિવસ વધે છે અને ઉત્તરમાં દહાડો ટુકો થાય છે અને રાત લાંબી થાય છે.

ભૂમધ્ય રેખા (Equator)* પર, જ્યાં સૂર્યનાં કિરણો સર્વદા સીધાં પડે છે, દિવસ અને રાત સર્વદા એક સરખા થાય છે, પરંતુ આ રેખાની ઉત્તર અને દક્ષિણમાં એ સર્વદા ઓછા તથા લાંબા થાય છે. જેમ જેમ ભૂમધ્યરેખાનું અંતર વધતું જાય છે તેમ તેમ દિવસ અને રાતમાં પણ અંતર વધતો જાય છે. આપણા દેશમાં ગરમીમાં ૧૪ કલાકનો દિવસ અને ૧૦ કલાકની રાત થાય છે, અને શિયાળામાં તેનાથી વિરુદ્ધ એટલે ૧૦ કલાક દિવસના અને ૧૪ કલાક રાત્રિના થાય છે. યુરોપમાં (જે હિંદુસ્તાનથી ઉત્તરની તરફ છે) ૧૬ કલાક અને વળી કેટલીક જગાએ ૧૭ કલાકના દિવસ રાત્રિ, અને બર્કસ્તાન (આઇસ લેન્ડ Iceland) માં ૨૩ કલાક સુધિના દિવસ રાત થાય છે અને એવી રીતે વધતા વધતા ધ્રુવ પર ૬ મહીનાના દહાડા અને ૭ મહીનાની રાત્રિ થાય છે. જેમકે—

लम्बाशका क्रान्तिसदृक्च यावत् ।

तावद्दिनं सन्ततमेव तत्र ।

यावच्च याम्या सततं तमिस्र ।

*આ રેખાને સિદ્ધાન્ત શિરોમણિ વગેરે જ્યોતિષનાં ગ્રન્થોમાં વિષુવદ વૃત્ત' નું નામ આપેલું છે, પરંતુ ગુજરાતી ભૂગોળ વગેરે પુસ્તકોમાં ભૂલથી એને ભૂમધ્યરેખા લખવામાં આવે છે. સંસ્કૃત ન જાણવાથી ગુજરાતીના કર્તાઓએ ઘણાકુ શબ્દો નવા બનાવ્યા છે.

।तश्च मेरो सततं समार्चम् ।

. સિદ્ધાંત શિરોમણિ.

જ્યાંસુધી ઉત્તરમાં સૂર્યની ક્રાંતિ (Declination) લાંબ (Co-
latitude) થી વધારે રહેછે, ત્યાંસુધી ઉત્તરમાં દિવસ અને દક્ષિણ-
માં રાત લાંબી થાય છે, અને ઉત્તર ધ્રુવપર ૬ મહીના દિવસ થાય
છે અને દક્ષિણ ધ્રુવમાં ૬ મહીના રાત થાય છે.

• જો પૃથ્વી ગોળ ન હોત તો એવું થવું અસંભવ હતું. એટલા
માટે પૃથ્વી ગોળજ છે.

પૃથ્વીનો આધાર—પૃથ્વી શેના ઉપર ટકેલી છે તેના વિષય
સિદ્ધાંત શિરોમણીમાં લખે છે કે—

मूर्त्तो धर्त्ता चेद्धरित्र्यास्ततोऽन्यस्

तस्या ष्टान्योऽस्यैव मन्त्रान वस्था ।

अन्ये कल्प्या चेत स्वशक्तिः । केमाधे किंनो चूमेः

साष्ट मूर्तेश्च मूर्तिः ॥

જો પૃથ્વીનો કોઈ મૂર્તિમાન પકડનારો માનવામાં આવે તો
તેનો પકડનાર કોઈ બીજો જોઈએ, અને તેનો કોઈ એવી રીતે ક્યાં
પણ છેડો આવશે નહિ અને ઔખરે માનવું પડશે કે પૃથ્વી પોતા-
ની શક્તિથી રહેલી છે, એટલે કોઈપણ મૂર્તિમાન ધરનારની જરૂર
નથી. જેમકે—

मध्ये सयन्ता दंडस्य भूगोलो व्याप्नितिष्ठति ।

विभ्राणः परमां शक्ति ब्रह्मणो द्यारणात्मिका ॥

સૂર્ય સિદ્ધાન્ત.

પૃથ્વી ગ્રહાંડની વચમાં આકાશમાં (ખીજા કોઈના આધાર વિના) પરમેશ્વરના ધારણાઈપ પરમ શક્તિની સાથે રહેલી છે.

આ પ્રમાણેથી સિદ્ધ થાય છે કે ભૂમિનો કોઈ મૂર્તિમાન આધાર નથી. એટલા માટે સિદ્ધાન્ત શિશોમણિમાં તેને નિરાધાર કહી છે જોગકે—

भपंजरस्य भ्रमणा बलोका ।

क्षचारशून्या कुरिति प्रतीति ॥

સમગ્ર તારાઓ (નક્ષત્ર ગ્રહ • ઉપગ્રહ) કોઈના આધાર શિવાય આકાશમાં ફરે છે; અને કેમકે પૃથ્વી પણ એક ગ્રહ છે. એટલા માટે એ પણ આધાર શિવાય જણાય છે.

પૃથ્વી આકર્ષણ શક્તિથી અધર રહેલી છે તે વિષય સિદ્ધાન્ત શિશોમણિમાં લખ્યું છે.

आकृष्टिशक्तिश्च मी तथा यत्

स्वस्थं गुरु स्वाधि मुखं स्वशक्त्या ।

आकृष्यते तत् पततीव प्रतिति

समे समंतात् कृपतृत्वियखे ॥

પૃથ્વી પોતાની આકર્ષણ શક્તિથી પૃથ્વીના સર્વ પદાર્થોને પોતાની તરફ ખેંચે છે. એટલા માટે તે પદાર્થ પૃથ્વીપર પડતા જોવામાં આવે છે, જ્યારે પૃથ્વીની પાછેની બધી વસ્તુઓ તેના કરતા નાની હોવાના કારણથી તેની આકર્ષણ શક્તિથી પૃથ્વી પર પડે છે.

પાતાલના રહેવાસી આ નિયમ છે કે જેમ પૃથ્વીના આ ભાગમાં મનુષ્ય વગેરે રહે છે તેમ ખીજા ભાગમાં પણ (જેને આ-

પણે પૃથ્વીની નીચેના ભાગ (અથવા ખાતાલ ક્ષીએ છીએ) રહે છે. જેમકે સિદ્ધાન્ત શિરોમણિમાં લખ્યું છે.—

સર્વતઃ પર્વતારામ ગ્રામ ચૈત્ય ચર્યશ્ચિતઃ ।

કદંબ કુસુમગ્રંથિઃ કેસર પ્રકરૈરિવ ॥

પૃથ્વીની સઘળી બાજુએ પર્વત, આરામ (બગીચો), અને ગામ વગેરે છે, તેમ કદળના ફુલની ચારે બાજુએ પાંખડીઓ હોય છે.

અહિં પુષ્કળ માણસો આ શંકા કરશે કે પાતાલના રહેવાસીઓ પૃથ્વીની નીચે કેમ વસેતા હશે, ઉલટા થવાને લીધે કેમ તેઓ પડતા નથી ? પરંતુ નીચે ઉપર ખરેખર નથી. જે પગની તળે (એટલે પૃથ્વીની તરફ) છે તેને નીચે અને જે માથાની તરફ છે તેને ઉપર કહે છે. એવી રીતે આપણે ઉપર માનીએ છીએ તેને પાતાલના રહેવાસીઓ નીચે અને જેને આપણે નીચે સમજીએ છીએ તેને તેઓ ઉપર સમજે છે. (કેમકે જે આપણા પગની તરફ છે તે તેઓના માથા ઉપર છે.) જેમ આપણે તે દેશ (પાતાલ)ની પૃથ્વીની નીચેના ભાગ કહીએ છીએ તેમજ તેઓ આ દેશને પૃથ્વીની નીચે બતાવે છે. જેમ આપણે તેને ઉલટા સમજીએ છીએ, અને તેઓને સાં રહેલા જોઈને આશ્ચર્ય પામીએ છીએ, તેમ તેઓ આપણને ઉલટા સમજે છે. અને આપણને રહેલા જોઈને વિસ્મય થાય છે. જેમકે સિદ્ધાન્ત શિરોમણિમાં લખ્યું છે.

યો યત્ર તિષ્ઠત્યર્વાતિં તલસ્થા ।

માત્માનમસ્યા ઉપરિ સ્થિતંચ ॥

શમન્યતેડતઃ ક્વચતુર્થ સંસ્થા ।

મિથશ્ચતે તિર્યં ગિયામનન્તિ ॥

અધઃ શિરસ્કાઃ કુદલાંતરસ્થા ।

ચ્છાયા મનુષ્યા રુવ નીર તીરે ॥

અનાકુલાસ્તિર્યગદ્યઃ સ્થિતાશ્ચ ।

તિષ્ઠન્તિ તે તત્ર વયં યથાત્ર ॥

જે માણસ જ્યાં રહે છે ત્યાં પૃથ્વીને પોતાની નીચે અને પોતાને તેના ઉપર સમજે છે. એટલા માટે પૃથ્વીની બંને બાજુ પર રહેનારા માણસો એક બીજાને (તિર્યંગિવામનંતિ) ઉલટા એટલે નીચેની તરફ રહેલા સમજે છે. જેમ કે પાણીના કિનારા ઉપર ઉભો રહેલો માણસ પોતાનું ઉલટું પ્રતિબિંબ જુએ છે, એટલે પગની સામે પગ (Anti=opposit સામે + Podes=feet પગ) અને અને માથાને નીચેની તરફ. આ શંકાના ઉત્તરમાં શું ? તે માણસ ઉલટો કેવી રીતે રહેલો છે ? કેમ પડતો નથી ? (અનાકુલા.....
.....તિષ્ઠંતિતે તવ વયં કથાત્ર) તે ત્યાં બાકુલતાના શિવાય કેવી રીતે રહેલો છે ? તેમ આપણે અહિંયાં છીએ. કેમકે—

આકૃષ્ટિ શક્તિશ્ચ મરી તયા મત્ ।

સ્વસ્થં ગુરુસ્વામિમુખં સ્વશત્તયા ॥

આકૃષ્યતે તત્ પતતીત ભાતિ ।

સમે સમન્નાત્ કપતત્ત્વિયં સ્વે ॥

પૃથ્વી પોતાની ઉપરની સર્વ વસ્તુઓને આકર્ષણ શક્તિથી પોતાની તરફ ખેંચે છે, એટલા માટે સર્વ પદાર્થ પૃથ્વી પર પડે છે અને

તેના પર રહે છે. એટલા માટે કોઈ પદાર્થ પૃથ્વી પરથી કોઈ જગ્યાએ પડતો નથી.

પૃથ્વીની પરિધિ અને વ્યાસનું ભરત—પરિધિ કોઈ ગોળ વસ્તુની ગોત્રધના માપને કહે છે, અને તેના વચમાંની સીધી રેખાને વ્યાસ કહે છે. તે વિષે સિદ્ધાંત શિશમણીમાં લખ્યું છે કે.

પ્રોક્તો યોજન સંખ્યયા કુપરિધિઃ સપ્તાંગ ।

નન્દાબ્દાય તદ્વ્યાસઃ કુમ્બુજંગ ॥

સાયક મુવોઽથપ્રોચ્યતે યોજનાયામ્યોદક ।

પુસ્યોઃ પલાન્તરદ્વતં ભૂવેષ્ઠનં જ્ઞાશકૃત્ ।

તદ્જન્તકસ્ય પુશંતરાધ્વન દહ જ્ઞેયં સમં યોજનમ્ ॥

પૃથ્વીની પરિધિ ૪૯૬૭ યોજન છે અને વ્યાસ ૧૫૮૧ યોજન લાંબો છે! એ એવા નગરોના જોમાંથી એક (ભૂમધ્ય રેખા. Equator ના) ઉત્તરમાં અને બીજા દક્ષિણમાં હોય, પલાન્તર (Difference between the latitudes of the two places) ની જમીનની પરિધિમાં ગુણાકાર કર્યાથી અને ૩૬૦ પર ભાગવાથી એ શહેરનો યોજનમાં અન્તર જાણવામાં આવે છે.

જો એક યોજન ૫ માઈલનો બરાબર માનવામાં આવે તો પૃથ્વીની પરિધિ ૪૯૬૭ × ૫ એટલે ૨૪૮૩૫ માઈલ થાય અને વ્યાસ ૧૫૮૧ × ૫ એટલે ૭૯૦૫ માઈલ થાય. યુરોપના વિઠાનોએ ૨૪૮૫૬ માઈલની પરિધિ અને ૭૯૧૨ માઈલનો વ્યાસ સિદ્ધ કર્યો છે. આ થોડો પણ અન્તરનું આ કારણ છે કે યોજન બરાબર ૫ માઈલનું થતો નથી. જો ૫૩૬૦ માઈલનો એક યોજન માનવામાં આવે તો

ખરાખર ૨૪૮૫૬ માઈલની પરિધિ અને ખરાખર ૭૯૧૨ માઈલનો વ્યાસ આવી જાય છે.

પૃથ્વીનું ફરવું. પૃથ્વીના ફરવા વિષય સિદ્ધાન્ત શિરોમણિમાં લખ્યું છે કે—

કુલાલચક્ર ભ્રમિવામગત્ય ।

યાન્તો ન કીટા દવ ભાન્તિ યાન્તઃ ॥

જેમ કુભારના ફરતા ચાક પર બેઠેલા કીડાઓ તેની ગતિને જાણી શકતા નથી, તેમ મનુષ્યોને પૃથ્વી ચાલતી દેખાતી નથી. વળી આર્ય બદે કહ્યું છે—

અનુલોમ ગતિર્નોસ્થઃ પશ્યત્યચલં વિલોમંગયદત્ ॥

અચલાનિ ભ્રાન્તિતદ્વત્ સપશ્ચિ મગાનિ લકાયા મિતિ ॥

વહાણમાં બેઠેલા માણસને (કાંઈ ઉપરનો) અચળ પદાર્થ વહાણની ગતિને ઉલટી દિશામાં જાય છે, એવો ભાસ થાય છે; તે પ્રમાણે તારા અચળ હોવા છતાં ખંડના (વિષુવવૃત્તા ઉપર) મનુષ્યોને તેઓ પશ્ચિમ તરફ જાય છે એવો ભાસ થાય છે.

ઈ. સ. ૧૫૪૩ સુધી યુરોપના રહેવાસીઓ જાણતા હતા કે પૃથ્વી સ્થિર છે અને સૂર્યાદિ તારાઓ પૃથ્વીની ચારે બાજુઓ ફરે છે. ઘણાં જાણતા હશે કે ત્રણસો વર્ષોથી યુરોપખંડમાં વ્યાલિસિયો અને ખીમ્બોએ સિદ્ધાન્ત કર્યો હતો કે પૃથ્વી ફરે છે. પરંતુ આર્યભટ નામના જ્યોતિષશાસ્ત્રીએ ઈ. સ. ૫ મા સદ્દમાં પોતાના ગ્રંથમાં તેનો

સિદ્ધાન્ત લખ્યો છે, ત્યારે શું આર્ય મોકા જ્યોતિષવિદ્યાં જાણતા નહોતા ?

સૂર્ય ઉદય અસ્ત અને દિવસ રાત થવાનું કારણ પણ પૃથ્વી પોતાની ધરી ઉપર ફરે છે તે છે. આ ગોળ પૃથ્વી ૨૪ કલાક (૬૦ ઘડીમાં એકવાર પોતાની ધરી ઉપર ફરે છે; આં અંતરમાં જે ભાગ પૃથ્વી સૂર્યને સામે આવી જાય છે. ત્યાં દિવસ અને જે આશ્વાનાં આવી જાય છે, ત્યાં રાત થાય છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે સૂર્ય ખરેખર ચાલતો નથી, પૃથ્વીના ફરવાથીજ ઉદય અને અસ્ત થયેલાં જોવામાં આવે છે. આર્યજાટે લખ્યું છે.

चपंरजः स्थिरो चूरेवावृत्यावृत्यप्रति देवसिकौ

• उदयास्तमयौ संपादयति ग्रहनक्षत्राणामिति.

સૂર્યાદિ સર્વ નક્ષત્રો સ્થિર છે, પૃથ્વીજ વારંવાર પોતાની ધરી ઉપર ફરેજ તેના ઉદય અસ્તની ખબર આપે છે.

अथ यदेनं प्रातसदतीति मन्यन्ते रात्रैव तदन्तमित्वा.
अथात्मानं विपर्यस्यते अह्नेवावस्तात् कुरुते रात्रिम् पंर-
स्तात् । सर्वै दाष न कदाचन निम्राचति । न ह वै कदा-
चन निम्रोचति ॥

मोतरेय ब्राह्मण.

સૂર્ય કદીપણ છુપાતો નથી, અને નીકળતો પણ નથી. જ્યારે તે રાત્રિના અન્તના પછી તે બદલાય છે એટલે પૃથ્વીના ફરવાથી પશ્ચિમથી ફરીને પૂર્વમાં દેખાય છે, અને પૃથ્વીના તે ભાગમાં દિશા

અને ખીજા ભાગમાં રાત્રી કહે છે, સારે લોકો સૂર્યનો ઉદય માને છે.

વાતાવરણ-પૃથ્વી વાતાવરણથી ઘેરાયેલી છે. એ વિષય ભાસ્કરાચાર્ય નામના જ્યોતિષજ્ઞ ૧૦૩૭ શકમાં થઈ ગયો છે તેણે પોતાના સિદ્ધાન્ત શિરોમણિ ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે-

ભૂર્મેર્નહિ દ્વાદશયો જનાતિ ભૂવયુરત્રામ્બુચદ વિદ્યુદાદ્યમ્ ॥

પૃથ્વીની પીડથી ખાર યોજન એટલે ૮૬ માઇલ વાતાવરણ છે. મેઘ, વીજળી ઇત્યાદિ ચૂમકાર તે વાતાવરણથી થાય છે.

હર્શલ, નાર્મન લાકિયર વગેરે અર્વાચીન જ્યોતિષીના મતથી આ પૃથ્વીના વ્યાસનો સોમો ભાગ એટલે ૮૦ માઇલ પર્યન્ત વાતાવરણની ઉંચાઈ છે. વાતાવરણની ઉંચાઈ સામાન્ય રીતે ૪૫ માઇલની માને છે. તેનું કારણ એટલુંજ છે કે, ૪૫ માઇલના પછી હવા ઘણીજ પાતળી હોવાથી કિરણ પરાવર્તન કરવાની શક્તિ ૪૫ માઇલના પછી વાતાવરણમાં નથી, એવું અનુભવથી સિદ્ધ થયું છે. તેના ઉપરથી ભાસ્કરાચાર્યનું વાતાવરણ વિષય જે મત અને હાલનો મત તેમાં કેટલો ફેર છે તેનો વાંચનારે વિચાર કરવો.

વરસાદ-સૂર્યના કિરણ પાણી ઉપર પડ્યાથી પાણીની વરાળ થઈને હવામાં જાય છે તે વરાળ મેઘ રૂપથી દૃષ્ટિગોચર થાય છે એ નીચલા શ્લોક ઉપરથી જણાય છે.

ગર્ભે દધત્યર્કમરીચયોઽસ્માત્ ।

રઘુવશ ૧૩૧ ૪

તેના ઉપર મહીનાયે લખ્યું છે.

અર્કમરીચયોસ્મદાબ્ધેર્ગર્ભે મમ્યયં (જલાશયં) દધતિ વૃષ્ટ્યર્થ મિત્યર્થઃ ।

સમુદ્રમાંથી સૂર્ય કિરણ પાણી શોષીને (વૃષ્ટિ પાડવાને વાસ્તે) મેઘ થાય છે.

મેઘની ઉત્પત્તિનું ખરું કારણ મહા કવિ કાલિદાસને પણ માલમ હતું.

આકાશ ગંગા-આકાશ ગંગા વિષય મહાકવિ કાલિદાસ પોતાના રઘુવંશમાં લખે છે કે-

વૈદેહિ પશ્યામલયાદ્ધિમક્તં ।

મત્સૈતુના ફેનિલમમ્બુરાશિમ્ ॥

છાયાપથેનેવ શરત્પ્રસન્નમ્ ।

આકાશમાવિષ્કૃતચારુતારમ્ ॥

રઘુવંશ ૧૩-૨

આ શ્લોક ઉપરથી આકાશ ગંગાના વિષય એ વાત સમજાય છે. એક તેની સ્થિતિ અને બીજું તેનું સ્વરૂપ શરદ્ઋતુની સાયંકાલે અશ્વિની નક્ષત્ર પૂર્વમાં ક્ષિતિજ પર આવે છે, અને અશ્વેષા નક્ષત્ર પશ્ચિમમાં ક્ષિતિ જો હોય છે, બ્યારે આકાશ તરફ જોવામાં આવે ત્યારે આકાશ ગંગાનો ઉત્તર દક્ષિણ ગરમી પડે આંખ ઉપર પડે છે એટલે તે વખતે મૃગ નક્ષત્રની બાસે જાય છે, આવો કવિનો ભાવ છે. તેમજ છાયાપથો (તેજોમય માર્ગ) એ શબ્દથી આકાશ ગંગાના તેજને ઘટિત છે એવું કહીને તેના સ્વરૂપનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે.

છાયાપથ શબ્દ ઉપર મહિનાથની ટીકા આવી છે.

છાયાપથો નામ જ્યોતિશ્ચક્રમધ્યવર્તી કશ્ચિત્તિરશ્ચીનો.

ડવકાશઃ ।

અને દિનકર નામની ટીકારની ટીપ આવી છે:-

**શરદ્સત્નાદિકાલે નજોમધ્યે પ્રણાલ્યાકારો દંડાય-
માનોઽતિશુભ્રોઽવકાશ વિશેષ છાયાપથ ઇત્યુચ્યતે ॥**

દિનકરે પોતાની ટીપમાં વસંતકાળનું નામ લખ્યાથી આકાશ ગંગાની સ્થિતિ વિષય ખુલાસો થાય છે તે એવો છે કે, વસંતમાં સૌજના ચિત્ર પૂર્વાક્ષિતિજમાં હોવાથી ત્યાં સુમારે છ અર્થનું મળી નક્ષત્રની પાસે આકાશ ગંગા જાય છે એવું માન્ય પડે છે.

ઉપર લખેલા વિચારો પરથી સિદ્ધ થાય છે કે પ્રાચીન કાળમાં આકાશગંગાપર લક્ષ લાગેલું હતું.

ઈ. સ. ૭૭૩ માં અથવા તેનાથી કંઈક પછવાડે આલમનસુર નામના અરબસ્તાનના આદશાહની આજ્ઞાથી આરબી ભણામા એક જ્યોતિષશાસ્ત્રના ગ્રંથનું ભાષાન્તર કરવામાં આવ્યું હતું; એનું આરબી નામ સિંદહિંદ હતું. મિ. કોલબ્રુક એને સંસ્કૃત બ્રહ્મસિદ્ધાંત તરીકે અનુમાન કરે છે. યાકુબ નામના ગ્રંથકારે ઉપર લખેલા સિંદહિંદ પુસ્તકને આધારે જ્યોતિષશાસ્ત્ર ઉપર એક પુસ્તક તૈયાર કર્યું હતું.

આમખીરી નામનો એક આરબ વિદ્વાન ઈ. સ. ૯૭૦ માં જન્મ્યો હતો અને ઈ. સ. ૧૦૩૮ માં મરણ પામ્યો હતો. તે જ્યોતિષશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવા માટે હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો હતો. સાંખ્ય અને યોગશાસ્ત્ર વિષય ઉપર તેણે એક પુસ્તકનું આરબી ભાષામાં ભાષાન્તર કર્યું હતું અને હિંદુઓના સાહિત્ય તથા વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર સંબંધમાં ખીજ એક ચોપડી લખી હતી.

આરબોએ હિંદુઓની પાસેથી જ્યોતિષશાસ્ત્રનું જ્ઞાન મેળવીને પોતાના દેશમાં તે પ્રકટ કર્યું અને તે ઉપર, અથો ખનાબ્યા, વેપાર વધારવાની મતલબથી બગદાદથી સ્પેનના ઉપર ચઢાઈ કરીને કરોડો-ખામાં વિદ્યાલય સ્થાપ્યું અને ત્યાં જ્યોતિષશાસ્ત્રનો ફેલાવો કર્યો. આવી રીતે હિંદુસ્તાનનું જ્યોતિષશાસ્ત્ર યુરોપમાં પસર્યું.

ઈ. સ. ૭૭૩ માં અથવા તેની પહેલાં આલમનસુર નામના અ-રબસ્તાનના બાદશાહની અનુમતિથી આરબી ભાષામાં જ્યોતિષ શા-સ્ત્રનું ભાષાન્તર થયું હતું, એનું આરબી નામ નસિંદહિંદ હતું. કાલકુક એને સંસ્કૃત બ્રહ્મસિદ્ધાંત ધારે છે, યાકુબ નામનો એક અંધકાર સિદ્ધિદ પુસ્તા આધારે એક જ્યોતિષનું શાસ્ત્ર તૈયાર કરી ગયો હતો.

પ્રંકરણ ૮ મું.

પ્રાચીન ભરતખંડનાં ઘડિયળો.

પૃથ્વી સૂર્યને ઘેરીને રાતદિવસ ઉત્પન્ન કરે છે, દિવસના પછી રાત, રાતના પછી દિવસ એ પ્રમાણે ફરીને આવે છે. તે લઘન પ-ખવાડીયું માસ, વર્ષ, સો વર્ષ, યુગ વગેરેની કલ્પના કરવામાં આવી છે, એ સઘળા સ્થુલ એટલે મોટા કાળ છે. એવી નીતનો સૂક્ષ્મકાલ પણ પ્રાચીન માનવની કલ્પનાનો વિષય થયો હતો તે સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે. યામ, અર્ધયામ, મુહુર્ત, દંડ દંડર્ધ, પલ, અનુપલ, પિપલ, તુલિ વગેરે પ્રાચીન શબ્દો એની સાક્ષી પૂરે છે.

દડ, દંડાર્ધ વગેરે સૂક્ષ્મકાલ આજના વખતમાં અને પ્રાચીનકાલના માણસોને કામના છે. મનમાં આણુશો ના કે પ્રથમ કાલના માણસોને એટલા સૂક્ષ્મ કાલની જરૂર નહોતી. સૂક્ષ્મકાલની જરૂર હતી તેથી જ તેને જાણવાવાળા શબ્દો ઉત્પન્ન થયા. ન્યારે જાણવામાં આવે છે કે પ્રાચીનકાલમાં પણ સૂક્ષ્મ કાલ વાપરવાની જરૂર હતી અને તેના બોધક શબ્દ પણ હતા, ત્યારે માનવું પડશે કે તે કાલ નિર્ણય કરવાનો કોઈ પ્રકારનો ઉપાય હોવો જોઈએ. વૈદિકકાલની યંત્રવિદ્યા ઉપર વિચાર કર્યાથી તે સૂક્ષ્મકાલ વાપરવાનો નિર્ણય થાય છે. એટલામાટે સૂક્ષ્મકાલનો ઉપયોગ અને તેના નિર્ણયના ઉપાયો આપણા આર્ય પુરૂષોના જાણવામાં હતા.

શોધ કર્યાથી જાણવામાં આવે છે કે, અતિ પ્રાચીન કાળમાં સૂક્ષ્મ તથા ખંડ કાળો સ્વાભાવિક બનાવથી નિર્ણય કરતા હતા. શ-

ખટ્ટોચ્ચારણ, શ્વાસ લેવો, માણસના શરીરનું લોહી ફરવું સૂર્યની છાયા ઓળખની પલકો ઇત્યાદિ.

આવી રીતે રાત્ર દિવસના નિયમિત કુદરતની ક્રીયાનાં નમુનો કરીને તે બનાવવાનો આરંભ થયોછે. છાયા યંત્ર (સન ડાયલ) ધનુ-યંત્ર, ચક્રયંત્ર, તોય યંત્ર (પાણીનું ઘડિયાલ) મયૂર નર અને વાનરા-કૃતિયંત્ર વગેરે વિવિધ પ્રકારનાં કામગ્જાન યંત્રની ઉત્પત્તિ થઈ છે. આતે પારો અને પાણીવાળા ગરમી અને વરસાદ વગેરેના માપના તથા જાણવાના યંત્ર (થર્મોમેટર અને બારોમેટર) બન્યા. આ સર્વ વિષયનાં પ્રમાણો અને બનાવવાની હીકમત વગેરેનું હવે પછી લખવામાં આવશે. શખ્ટોચ્ચારણ શ્વાસ લેવા તથા છોડવો, નાડીની ગતિ, આંખના પળકારા વગેરે નિયમિત કુદરતના બનાવ જોયાથી કાળ નિર્ણય કરવામાં આવતો હતો તેનું પહેલાં વર્ણન કરવામાં આવે છે.

શખ્ટોચ્ચારણ—શખ્ટોચ્ચારણથી જેવી રીતે ખંડ કાળના નિર્ણય કરવામાં આવતો હતો તે દેખાડવામાં આવે છે.

ગળામાંથી વર્ણના ઉચ્ચારવાળા સ્વરની જરૂર પડે છે, તે સ્વરને જૂદા કરીને તેના દરેક નાના ભાગોને માત્રા કહે છે; છંદ ગાથાના જેવા તેના એક, બે તથા તેનાથી વધારે એકાં કરીને જે જે વિશેષ વિશેષ માત્ર થાય છે, તેના વિશેષ વિશેષ નામ આપેલાં છે; જેમકે -હસ્વ, દીર્ઘ અને પ્લુત આ -હસ્વ દીર્ઘ અને ઘટીત નિયમથી ઉત્પન્ન થાય છે, એ ઉચ્ચ, નીચ, જૂદા સ્વરમાં બાંધ્યાથી ઉઘત, અનુઘત, અને સ્વરિત નામથી કહેવાયછે. પ્રાચીન કાળના ઋષીઓએ જ્યારે વર્ણોચ્ચારણ સંબંધમાં એવો નિયમ બાંધ્યો, ત્યારે તેઓએ જોયું કે રાત્ર દિવસમાં ૨૧૬૦૦૦) એનાથી વધારે ગુરુવર્ણ ઉચ્ચારી શકાતા

તથી. એક ગુરુ વર્ણમાં બે માત્ર હોય છે, તેથી આખા દહાડામાં ૪૩૨૦૦૦ માત્રાત્મક સૂક્ષ્મ ખંડ કાળ છે. સારપછી તેઓએ એ પાણુ નક્કી કર્યું કે એક રાત્ર દિવસનાં ૪૩૨૦૦૦ ભાગનો એક એક માત્રા છે. બ્યારે એવી રીતનું કાળજ્ઞાન અને વર્ણાચ્ચાર નિર્ણય થાય ત્યારે જ તેના ભાગ કરીને તેને લગતા દંડ દંડાર્થ કાળનો નિશ્ચય કરવાની વર્ણાચ્ચારની રીતિ આવ્યા.

દશ ગુર્વક્ષ રોચાયઃ કાલઃ પ્રાણઃ ષડાત્મકઃ ।

તૈ પલં સ્યાત્ તતઃ ષષ્ટ્યા દંડે इत्यादिर्धोयते ॥

દશ ગુરુ અક્ષર ઉચ્ચારણ કરવામાં જેટલો વખત લાગે છે, તેનું નામ પ્રાણ છે. પ્રાણમાં ૧ પલ ૬૦ પલમાં ૧ દંડ અને એવા ૬૦ દંડમાં એક રાત્ર દિવસ થાય છે.

આવી રીતે અતિ પ્રાચીન ક્ષત્રિયા આર્યો અક્ષર ઉચ્ચારણ કરી દંડ પલ, દંડાર્થ ઘંઘરે સૂક્ષ્મ કાળનો ઉપયોગ કરતા હતા, જેના યોગે અક્ષર બરાબર ઉચ્ચારણ થાય એટલે આખા દહાડામાં ૨૧૬૦૦૦ ગુરુ વર્ણ તથા ૪૩૨૦૦૦ લઘુ વર્ણના ઉચ્ચારણ થાય એવી રીતનું શિક્ષણ અને અભ્યાસ કરતા હતા. શિક્ષણ અને અભ્યાસના બળથી તેઓ અક્ષર ઉચ્ચારણ કરી સહેલાઈથી સૂક્ષ્મ કાળને જાણતા હતા. આગળ કાળમાં એવું શીખેલાં પુષ્કળ માણસો હતાં. સારપછીના કાળમાં એ કાળ નક્કી કરવાના સંબંધમાં એક શ્લોક રચવામાં આવ્યો હતો તે હજી સુધી ચાલે છે, તેનું નામ પલ બણજાનો શ્લોક છે, જેમકે—

માકાત્રે પક્ષસ્યાન્તે પર્યાકાશે દેશે સ્વાપ્સીઃ ।

કાન્તં વત્ક્રમ્ પૂર્ણં ચન્દ્રં મત્વા રાત્રૌ ચેત્ સુત્કામઃ ।

પ્રાટં પ્રાટં ચેતતો રાહુઃ કૂરઃ પ્રાચ્યાન્ ।

તસ્માદ્ધાન્તે હર્મ્યે પૈ કાલે કર્તવ્યા ॥

ઉપલો શ્લોક ૬૦ ગુરુ અક્ષરથી રચાયેલો છે. તે નિયમસર એક વેળા વાંચ્યાથી એક પળનો સમય થશે. ઘણાકા કહેશે કે ઉપલો શ્લોક એકવાર વાંચ્યાથી એક પળ થશે અને ૬૦ વાર વાંચ્યાથી એક દંડ થશે, એ કંઈ સૂક્ષ્મકાળની સમજણ આપતો નથી એ સ્થુલ-સમજણ આપે છે. અમે તેના ઉત્તરમાં કહીએ છીએ કે તેનામાં કદાચ સ્થુલ સમજતું નથી એમાંથી સૂક્ષ્મ પળ સમજાય છે ખરું, કારણ એના ઉચ્ચારણના જેવો નિયમ બેવામાં આવે છે તેમાં વધારે એકદુ થવાની સંભાવના નથી; ઇચ્છા કરીને પળ તે જલદીથી અથવા ઇચ્છાથી વાર લગાડીને વાંચી શકાતું નથી. વાંચવાના કેટલાક નિયમો આપેલા છે. અદત, અવિલંબિત, અવિરપટ, અતિ વિસ્પષ્ટ અદ્યપ્રાણ, ઇલાદિ કેટલાક નિયમ હિન્દુઓના વર્ણોચ્ચારમાં છે તે નિયમો સાચવીને વાંચ્યાથી, વિશેષ કરીને તેવો રીતના શિખિત તથા જ્ઞાણુનાર માણસો અતિ સાવચેતથી વાંચ્યાથી તેમાં કંઈ ફરક પડતો નથી. અમે વગર શિખેલા છીએ તોપણ અમે પરીક્ષા કરીને જોયું છે કે ઘણીક રીતે બરાબર થાય છે.

૨૪ મીનીટનો ૧ દંડ અને ૨૪ સેકંડનો એક પળ થાય છે. ઉપલો શ્લોક ૬૦ ગુરુવર્ણથી કરેલા શ્લોક બોલાવાને ૧ પળ અથવા ૨૪ સેકંડ થાય છે. અમને તેનો અભ્યાસ નથી અને અમે વૈદિકના પ્રમાણે વર્ણોચ્ચારણના વિષયમાં હોશિયાર નથી, તે છતાં અમે ઘડીઆળ રાખીને વાંચી જોયું છે. એ શ્લોક બોલવામાં બે સેકંડથી વધારે તફાવત થયો નહોતો.

ભરતખંડના પ્રાચીન રહેવાસીઓ યંત્રાદિશોધવાની પહેલાં આવી રીતે વર્ણુઆચારણથી સૂક્ષ્મકાલનો નિર્ણય કરતા હતા. એમાં ઘણું કટ હતું. એક માણસ કામ કરતો તો ખીજે માણસ ત્યાં હાજર રહીને એકાગ્ર મનથી વર્ણુઆચાર કરતો રહેતો હતો.

વર્ણુઆચારણથી કાળનો નિર્ણય કરવાની રીતિનું તર્જુન કરી ગયા છીએ. હવે શ્વાસ લેવાની, આંખના પલ્લકારાની અને નાડિની ગતિ અનુસારે જે કાળનો નિર્ણય કરવામાં આવતો હતો તેનું વર્ણુન કરીએ છીએ.

નાકમાં જે કાણું છે, શ્વાસ લેવા અને છોડવામાં જે છેદની નરૂર પડે છે, ખરી, પરંતુ ઘણુંકરીને જે છિદ્રમાંથી એકસરખી રીતે શ્વાસ નીકળતો નથી. પ્રાચીનકાલના હિદુદ્વ્યાએ જોયું કે, જ્યારે સ્વાભાવરથામાં, દહાડે કે રાત્રે સર્વ વેળાએ તથા સર્વ સ્થિતિમાં શ્વાસ-શ્વાસ નીકળે છે. એ માણસ શ્રમ, કસરત વગેરે શ્વાસક્રિયાના કોતેજક કાર્ત્ત જાતનું કામ ન કરે, સ્થિર ભાવથી રહે તો દરેક શ્વાસ નીકળવાનો કાલ એકસરખો રહે છે. અને એના પાણુ અનુભવ કરેલો છે કે, એકવાર જન્મે નાકના છિદ્રમાંથી શ્વાસ નીકળે નહિ, એક બધ રહે અને એકમાંથી શ્વાસ નીકળે તો, તે વધેલો જોવામાં આવે છે. જે ક્રિયાવાન છે તેના સ્વાસમાં ફરક પડે છે, અને જે સ્થિર ભાવથી રહે છે તેના શ્વાસ ઘણું કરીને બધા માણસના સરખો નીકળે છે. સર્વ સ્થિતિમાં અને સર્વ કામમાં શ્વાસશ્વાસ છોડવાની એકસરખી રીતથી એક રીતનો કાળ નિર્ણય થાય છે અને નાકના છિદ્રમાં ફેરફાર થયાથી ખીજી રીતે કાળનો નિર્ણય થાય છે. નાકના કાણામાં ફેરફારથી જે કાળ નિર્ણય થાય છે તે એક સ્થૂલ કાળ થાય છે. આ સ્થૂલ કાળ

કેટલાક કાળના સૂક્ષ્મતમ ભાગનો મેળાપજે જેમકે દંડ અને મુહૂર્તાદિ.

શ્વાસ લેવાના દરવાજામાં ફેરફાર એ ત્રિધાતાની કેવી અનિર્વચનીય રીતિ છે ! એ દરવાજાનો એટલો કોઈ વેળાએ જમણા કાણામાં શ્વાસ નીકળે છે અને કોઈ વેળાએ નાકના ડાબા નસકોરામાંથી હવા નીકળે છે. તે પણ નિયમિત રૂપથી થાય છે. કદાચિત નિયમમાં ભંગ થતો નથી. પ્રાચીનકાલના આર્યોએ તેની તપાસ કરીને જોયું હતું કે એક મુદ્દત પછી શ્વાસ લેવાના નસકોરામાં ફેરફાર થાય છે. જે મુદ્દતમાં નાસિકાનું જે હિસ્સા શ્વાસ ક્રિયા કરે છે તે મુદ્દતમાં બીજું નસકોરું વિશ્રામ કરે છે. પૂર્વ કાલના મનુષ્યો એ નિયમનું અવલંબન કરીને મુદ્દતાદિ કાળના નિર્ણય કરતાં હતાં. આખા રાત્ર દિવસમાં ત્રણસા મુદ્દત છે, એટલા માટે જે મુદ્દતમાં જે નાકમાંથી શ્વાસ નીકળતો તે દૃઢ સિદ્ધાન્તમાં બાંધતા હતા. શ્વાસ કાલમાં અને નાકના નસકોરોનો એકમેકનો જે સંબંધ છે તે તેઓ જાણતા હતા. જ્યારે ચારે તેઓ કહી શકતા હતા કે આ અમુક મુદ્દત છે.*

* **પ્રાણગતિઃ શ્વાસઃ સમુદ્વર્તાત્ પરિવર્તતે ।** મુદ્દત કેટલા કાલનું નામ છે તે આ ઠેકાણે નિશ્ચય કહી શકતા નથી. કારણ શાસ્ત્રકારો કદી એક દંડને મુદ્દત કહે છે, વળી કોઈ વેળાએ એ દંડને પણ મુદ્દત કહે છે, અમે પરીક્ષા કરીને જોયું છે કે શ્વાસ ત્યાગ કરવામાં ફેરફાર થાય છે ખરો, પરંતુ તે કેટલો અંતરથી થાય છે તે નક્કી થઈ શકતું નથી. પરંતુ એક નસકોરું એકીવારે કંઈ કામ કરતું નથી એવો અનુભવ થતો નથી. તોપણ એક નસકોરામાં જ્યારે શ્વાસની ક્રિયા વધારે રહે છે, તે વેળાએ બીજો છેદ તેના કરતાં ઓછો શ્વાસ કાઢે છે ખરો. તેથી કરીને શાસ્ત્રકારોએ એકને વધારે ચાલતો સમજીને ક્રિયાવાન અને બીજાને થોડો ચાલતો જોઈને વણ : હો. હશે.

‘અંધિચ્છેદમાં શ્વાસ સેવાની ક્રિયા એ સ્વતઃ સિદ્ધ ક્રિયાને લઈને
 હિંદુઓ પહેલાંના કરતાં સૂક્ષ્મ કાળનો નિર્ણય કરતા હતા.’ જેમકે—
ષષ્ટિશ્વાસેભવેત્ પ્રાણમેઃ પદ્મપ્રાણા નાડિકમતા ।

ષષ્ટિનાડયા યહોરાત્ર એકવિંશતિ સહસ્રં પદ્મ ચતાધિક

મીશ્વરઃ ॥

આનાં ઉપરથી જણાય છે કે કોઈ શોધક પુરૂષે બ્રમહાદિ વિ-
 નાનો થઈને સ્વાભાવિક અવસ્થામાં રહી શ્વાસોશ્વાસની ગણતરી કરી
 હશે. આના ઉપરથી નિશ્ચય થાય છે કે એક રાત્રિદિવસમાં ૨૧૬૦૦ શ્વાસ
 થાય છે. તેનાથી વધારે ઓછા થતા નથી. તેથી એના ભાગ કરીને દં-
 ડાદિમાં આણી તેનો ઉપયોગ કરતા હતા.

૬૦ શ્વાસ છોડવા અને લેવામાં જેટલો વખત લાગે છે તે કાળ
 પ્રવાહનું નામ પ્રાણ કહેવાય છે. છ પ્રાણમાં એક દંડ થાય છે. એના
 ૬૦ દંડમાં એક રાત્રિ-દિવસ થાય છે.

આ નિયમને તામે રજાથી દંડાદિ વગેરે સૂક્ષ્મકાળ સહજથી
 બતાવી શકાય છે. પરંતુ તેના સંબંધમાં કેટલાંક વિધો છે. શ્વાસોશ્વાસ
 લેવા દેવામાં કોઈ વખતે વધતા ઓછાપણું જોવામાં આવે છે. દોડ-
 વામાં ચાલવા, કામ કરવામાં શ્વાસની સંખ્યા વધારે થાય છે અને
 તે નહિ કર્યાથી ઓછા થાય છે. એટલા માટે જેઓ શ્વાસોશ્વાસ-
 થી કાલ નિર્ણય કરતા હતા તેઓને કેટલીક ક્રિયા કરવાની મનાઈ
 કરેલી હતી. વિશેષ વિશેષ શરીરનો અને માનસિક શ્રમથી દૂર થઈને
 તેઓ સ્વાભાવિક શ્વાસ ગતિ સમાવવાનો અભ્યાસ કરવાના નિયમો
 હતા. અભ્યાસનો મહિમા આશ્ચર્યકારક છે ! જેઓ ગુરૂની પાસેથી

આવું કૌશલનું શિક્ષણ મેળવતા હતા, તેઓના દ્વારા પ્રાણુગતિથી કાલ નિર્ણય કરવામાં કંઈ હરકત પુગતી નહોતી.

પ્રાચીનકાળના કહેલા સિદ્ધાંત પ્રમાણે અંગ્રેજી ૨૪ કલાકમાં જો ૨૧૬૦૦ વાર પ્રાણુક્રિયા થાય તો તે દરેક કલાકમાં ૯૦૦ વાર શ્વાસ છે. એક ઘડી (૨૫) દંડમાં એક કલાક થાય છે, તેથી એને ૨૫ ભાગ કરી એક દંડમાં અને અંગ્રેજી ૨૪ મીનીટમાં સ્વાભાવિક શ્વાસોશ્વાસ ૩૬૦ જાર થાય છે. તેમાં ૧૮૦ વાર કાઢવામાં અને ૧૮૦ લેવામાં આવે છે. ૩૬૦ તે ૧૪ સે ભાગ્યાથી અંગ્રેજી પ્રત્યેક મીનીટમાં તન-દરેસ્ત માણસો ૧૫ વાર, શ્વાસોશ્વાસ લે છે, તેમાં ૮ વાર કાઢે છે અને ૭ વાર લે છે. અથવા ૭ વાર કાઢે છે અને ૮ વાર લે છે. અમે પરીક્ષાથી જોયું છે કે એકમીનીટમાં કિપલી સંખ્યાથી વધારે શ્વાસ લેવાતો અથવા કાઢી શકાતો નથી. અને તેમાં ફક્ત ૨-૩ સેકંડનો ફરક પડેલો જોયો છે. તેની પરીક્ષા પાંચનાર પણ કરી શકે એવું છે.

પ્રાચીન ભરતખંડના રહેવાસીઓની ધણી જોળ હતી. તેઓના આવા નિયમો જાણીને પછીની પ્રજા વધારે ઉન્નતિની પાયરી ઉપર ચઢવાને સમર્થ થઈ હતી. કેટલીક રીતના પ્રાચીનકાળ નિર્ણયની રીતિનું વર્ણન કરી ગયા છે. એના શિવાય બીજી બે ત્રણ રીતિઓ છે; જેમકે લોહીનું ફરવું તથા નાડીની ગતિ, નક્ષત્રો એટલે તારાઓનો ઉદય અસ્ત થવો ઇત્યાદિ રીતથી જાણતા હતા. પછી મધ્યકાલમાં કાળ નિર્ણયની રીતિ ફારીગરવાળી છે તેનું વર્ણન ફરીએ છીએ.

૭૫૦ વર્ષની પહેલાં બાબર તથા બાસ્કરાચાર્યના લખાણ અને તેના કરતાં પણ વધારે જૂનો સૂર્ય સિદ્ધાંત નામના ગ્રંથના આધારે અતિ પ્રાચીન કાળના કાળ નિર્ણયના યંત્રો સંબંધી લખીએ

છીએ ખરૂં, પરંતુ તે વિશુષ્પી થયત્રા યંત્રના ચિન્હનો આકાર અતે ગનાવવાની રીતનું સ્પષ્ટ રીતે વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે તે યંત્રો હાલ વગર કામના છે ખરા, પરંતુ જો કોઈ અજ્ઞયખીની ખીતર તે કરવા ઇચ્છશે તો તેઓને યથાથોગ્ય મહેનત કરવી પડશે.

જૂના જ્યોતિષ ગ્રંથમાં લખવામાં આવ્યું છે કે આગલા જમાનામાં કાળનો નિર્ણય કરવાના ત્રણ પ્રકારના યંત્રો હતાં. છાયા યંત્ર, ઘડી યંત્ર અને સ્વયસ્વય યંત્ર જેમકે—

કાલસ્ય દિન ગતાદ્દેઃ સૂક્ષ્મ જ્ઞાન નિર્મિત સ્વયસ્વહં
ગોલાતિ શક્તિનિ સ્વયસ્વહ યંત્રાણિ સાધયેત્ ગણકઃ
શિલ્પાદિ સ્વકૌશલ્યેન કારયેત ।

રંગનાથ,

છાયા યંત્રે ૨ નેકઘા.

સૂર્ય સિદ્ધાંત.

ઘટાર્થ સ્તનાકારં યંત્ર ઘડી યંત્રમ્ ॥

રંગનાથ.

એટલામાટે કાળનો સૂક્ષ્મ નિર્ણય કરવો એ પૂર્વકાળના લોકોની શક્તિથી બહાર નહોતો, એ જરૂર કબૂલ કરવું પડશે.

છાયાયંત્ર—છાયાયંત્ર ચાર ભતના હતા.

૧ શંકુ.

૨ યષ્ટિ.

૩ ધનુ.

૪ ચક્ર.

યદિ યંત્ર નામના છાયા યંત્રે હમણુ યુરોપની ભાષામાં સન-
ડાયલ નામ ધારણ કર્યું છે. ખીજાં છાયા યંત્રે કરવાની રીતિ અને
ગણિત વગેરેના વિચાર સિદ્ધાંતશિરોમણિ નામના ગ્રંથમાં લખ્યા
છે. ગુરૂપદેશના શિવાય એ સારી રીતે સમજાઈ શકતો નથી તેથી
તેનું અમારાથી ઠીક વર્ણન કરાઈ શકાતું નથી, તેટલામાટે અમે અહિં
તેનું વર્ણન કરતા નથી; પણ કાશીના વિદ્યાલય તથા માનમંદિરમાં એ
યંત્ર ભગેલાં જોવામાં આવે છે. બુદ્ધિમાન મુસાફરને તેના થોડા
આભાસ મળી શકશે.

સિદ્ધાંતશિરોમણિ નામના પુસ્તકમાં શંકુ નામના છાયા યં-
ત્રની વિષે આવી રીતનું વર્ણન કરેલું છે.

સમુતલમસ્તક પરિધિઃ ભ્રમસિદ્ધો દતિદન્નજ શંકુઃ ।

તચ્છાયાતઃ પ્રોક્તં જ્ઞાનં દિગ્ દેશજ કાલાનામ્ ।

શંકુ નામનું યંત્ર હાથી દાંતથી કરવામાં આવે છે, અને તેનો
ઉપલો ભાગ અને ઘેરાવો એક સરખો હોય છે; એ યંત્રથી દિશાનો
નિર્ણય અને કાળનો નિર્ણય થાય છે.

એવું સંભળાય છે કે પ્રાચીનકાલનાં માણસો ધણાંજ સરળ હતાં,
ને કદાચ ખોટું ન પડે; પરંતુ તેઓ અમતકારી અને આશ્ચર્યકારક
વિદ્યાના સંબંધમાં ધણાંજ કપટી હતા, તેમાં કાંઈપણ સન્દેહ જણાતો
નથી; તેથીજ આપણા દેશની જ્યોતિર્વિદ્યા, માયાવિદ્યા અને જાદુ-
ગરી અને શિષ્ય છુપું રાખ્યું હતું. સૂર્ય સિદ્ધાન્તના લખનારે
કાળ નિર્ણયનાં ધણાં યંત્રો સંબંધી થોડું થોડું વર્ણન કર્યાં
અન્તે કહ્યું છે કે—

ઙ્કુયષ્ઠિ ધનુશ્ચક્રે રઘાયા યંત્રૈરનેક ધા ।

ગુરુપદેશાત્ વિજ્ઞેયં કાલજ્ઞાનમ તન્દ્રિતઃ ॥

ગુરોર્નિર્વ્યા જક થ નાદ ઘતન્દ્રિતૈરભ્રમૈ પુરુધાઃ ।

કાલજ્ઞાનં વિજ્ઞેયં સૂક્ષ્મત્વે નાવગન્તવ્યમ્ ॥

જો ગુરુ અકપંટથી ઉપર લખેલાં યંત્રનો ઉપદેશ આપે તો સુ-
ક્ષ્મ-રીતે કાલ નિર્ણય કરી શકશે, નહિ તો તે કોઇપણ રીતે કરી
શકશે નહિ. ગમે તેમ હો પણ આટલું તો સિદ્ધ થાય છે કે કાલ-
નિર્ણયને માટે પહેલાં ૪,૫ જાતનાં છતાં યંત્રો હતાં તેમાં કંઈ સ-
ન્દેહ નથી.

ઘટ્ટી યંત્ર-ઘટ્ટી યંત્રો ઘણી જાતનાં હતાં, તેમાંથી કેટલાંક નિ-
રપેક્ષ એટલે પોતાની મેજે ચાલે એવાં હતાં, અને કેટલાંક ખીજની
મદદથી ચાલે એવાં હતાં. સૂર્યસિદ્ધાન્ત અને સિદ્ધાન્તશિરોમણિ
નામના ગ્રંથોમાં ઉપલાં બે જાતનાં યંત્રો બનાવવાની રીત આપેલી
છે અને તે શા શા કામમાં આવે છે તેનું વર્ણન આપેલું છે. ઉપર
કહેલાં છાયા યંત્રો સ્વચ્છ દિવસમાં જ કામમાં આવતાં હતાં. રાત્રે
તથા મેઘથી ઘેરાયેલા દિવસોમાં તે વગર કામનાં થઈ પડતાં હતાં.
એ વાસ્તે સૂર્ય કાળ સાધારણ યંત્રની જરૂર હોવાથી પોતાની મેજે
ચાલતાં અને ખીજની મદદે ચાલતાં, આવાં બે જાતનાં ઘટ્ટી યંત્રની
વિપત્તિ થઈ હતી; એ ઉપલા ગ્રંથોમાં સ્પષ્ટ લખેલું છે.

જળ યંત્ર, કપાળયંત્ર, રેણુ યંત્ર વગેરે સાપેક્ષ એટલે કોઈની
મદદથી ચાલનારાં યંત્રો કહેલાં છે, અને મયૂર યંત્ર અને વાતર યંત્ર
વગેરે નિરપેક્ષ એટલે કોઈની પણ મદદ વગર ચાલનારાં યંત્ર ત-
રીકે ગણાયેલાં છે.

જળયંત્ર તથા કપાળ યંત્ર અથવા રેતીનું ધડિયાળું કુંડું સુધી ચાલે છે. એક નાના વાડકામાં કાણું પાડીને ખણીના ભરેલા વાસણ ઉપર વાડકી તરતી કરીને તેમાં ધીરે ધીરે ખણી ભરાઈ જાય છે ત્યારે તેને ધડી કહે છે; તેમજ એક વાડકીમાં રેતી ભરીને તેમાંથી જીણી ધારથી પડે એકું કાણું હોય છે તેમાંથી તે પડે છે; બ્યારે તે બધી પડી જાય છે ત્યારે તેને ધડી કહે છે. આવાં ધડિયાળાંમાં નજર રાખનાર જોઈએ. બ્યારે તે ખાલી થાય ત્યારે તેમાં ફેરફાર કરીને પાણું તેથી હાલતમાં રાખવું પડે છે, તેથી તેમને મદદ કરનારના નામથી ઓળખવામાં આવતાં હતાં; તે હાલ ધણી જગાએ છે. તેમજ યુરોપમાં પણ રેતીનાં ધડિયાળાં પહેરેા ભરનારની આગળ રાખવામાં આવે છે, કે જેથી તે બરાબર એકી કરે છે તેની ખાતરી થાય. પ્રાચીન કાળનાં મયૂર અને વાનઃ વગેરે ધડિયાળાં હાલમાં જણાતાં નથી તેથી તેનું વર્ણન કરવું જરૂરું છે.

સૂર્ય સિદ્ધાન્તમાં લખ્યું છે કે—

તોય યંત્ર કપાલ ઘે મૈરનર વાનરૈઃ ।

સમૂત્રરેણુગર્ભૈશ્ચ સમ્યક્ કાલ પ્રસાધયે ॥

આ શ્લોકમાં “મયૂર” અને “વાનર” યંત્રનો ઉલ્લેખ છે, તેના આશય રંગનાથે અર્થ વિસ્તાર પૂર્વક આવો લખ્યો છે.

મયુરાલયં સ્વયંવહયંત્રં નિરપેક્ષ વાનરયંત્રંચ સ્વયંવહં
નિરપેક્ષં રાતૈઃ સમૂત્ર રેણુગર્ભૈઃ । સૂત્રસંહિતા રેણવા ધૂલયો
ગર્ભે યદ્યે યેષાતૈઃ । ત્રિપ્રાતાઃ ષષ્ટિસંખ્યાકા મૃદ્ ઘટિકા .

મયુરોદનસ્યા મુરવાઃ ધૃટિકાન્તરેણ સ્વત રાવન્નિઃસરતીતિ
લોક પ્રસિદ્ધતા દર્શયંત્ર દિત્યર્થ । રાવં મયુરાદિ સ્વયંવદ
સાધનાતિ વદવાઃ ॥

મયુર યંત્ર મોરના આકારનું હોય છે. તેની અન્દર સૂત્રથી
ગુથેલી માટીની ગોળીયો સૂચક ૬૦ ભાગ હોય છે. દરેક દંડને અ-
ન્તર તેના મુખમાંથી તે સૂત્રથી ગુથેલો એક ભાગ પોતાની મેજે
નીકળે છે. એનું નામ મંયુર યંત્ર છે. ન્યાનર યંત્ર પણ તેના જેવુંજ
હોય છે. પેટમાં રેતી ભરેલી હોવાથી મોઢામાંથી દરેક દંડે એક
એક ચપટી રેતી નીકળે છે.

આવું પોતાની મેજે આવનારું યંત્ર બનાવવું એ ધણું બારે કામ છે,
અને સર્વને તે કરવું પણ સહેલું નથી. પરંતુ એ પોતાની મેજે આ-
લનારી ક્રિયા કેવળ પારો સુતર તેલવાળું પાણી ધ્યાદિ થતું હતું,
પરંતુ કેવી રીતની યોજના કર્યાથી તે ધાય તે હાલ અમે સમજ
શકતા નથી. સૂર્ય સિદ્ધાન્તના બનાવનારે કહ્યું છે કે, સ્વયંવર ક્રિયાનો
પ્રયોગ કરવો એ ધણું કઠણ છે. જેમકે—

પારદ્ધારાસ્તુ મૂત્રાણિ શુલ્ક તૈલજલાનિચ ।

બીજાનિ પાંસવસ્તેષુ પ્રયોગાસ્તેઽપિદુર્લભાઃ ॥

સિદ્ધાન્ત શિરોમણિ નામના ગ્રંથમાં ખીજાં કેટલાંક પોતાની
મેજે આલનાર ધડિયાળો બનાવવાની રીતિ લખેલી છે. પરંતુ તેનું
સુસ્પષ્ટ સમ્બોધી ભાષાંતર કરવામાં અસમર્થ છીએ, તેથી દેખાડવા
માટે તેમના કેટલાક શ્લોકો આ ઠેકાણે આપીએ છીએ. આશા

રાખવામાં આવે છે કે કોઈ કારીગર ચત્ન કરશે તો તે ખનાવી શકશે.

લઘુકાષ્ઠ જસમચક્રે સમથુપિરારા સમાન્તરા નેમ્યા ।

કિંચિદ્વક્રા યોજ્યાઃ સુષિરસ્યાર્દ્ધે પૃથક્ નાસામ્ ॥

રસ પૂર્ણે તચ્ચક્રં દ્વય ધારાક્ષ સ્થિતં સ્વયં ભ્રમતિ ॥

ઉત્કર્ષિય નેમિમથવા પરિતો મદનેન સંલગ્નમ્ ॥

સ્તુત્યારેલાલ દલીઘમ કૃત્ત્વા સુષિરેરર્સક્ષિપેત તાવત્ ॥

યાવદ્ર સૈકપાર્શ્વે ક્ષિત્તજલં નાન્યતો યાતિ ।

પિહિત છિદ્રં તદતઃ ચક્રં ભ્રમતિ સ્વયં જલાકૃષ્ટમ્ ॥

ધ્યાદિ.

આ સ્વયંવર પ્રક્રિયા આપણા દેશમાંથી ધણાકાળથી લોપ થઈ ગઈ છે. કોઈ તે શીખી નાચ એટલા માટે છુપાવીને તે ખનાવતા હતા. અંધકારે પણ છુપાવીને ખનાવવાનો ઉપદેશ આપેલો છે જેમકે—

શકાકિ યોજયે દ્વીજં યંત્રે વિસ્મય કારેણિ ॥

સૂર્ય સિદ્ધાન્ત.

ચમત્કારવાળા સ્વયંવર યંત્રમાં ખીજ એટલે પારો વગેરે નાં ખવાની વેળાએ એકલું રહેવું.

આવી રીતના જુલમની આપણા દેશની ધણીક વિદ્યા નાશ પામી છે એ કંઈ થોડો ધણો દુઃખનો વિષય નથી.

શિશ્વ સહિતા નામનું એક નૂતનું પુસ્તક છે તેમાં મયૂર નર યંત્ર અને વાનર યંત્ર ખનાવવાના વિષે ખીજ એક રીત લખી છે.

મયૂર યંત્ર એ ધાતુનું થાય છે. એ એવી યુક્તિથી બનાવવામાં આવે છે કે, દંડ એટલે કલાક કર્યાથી પાંખ પહોળા કરીને ખુર્મ પાડે છે. તે નીચેના ઉતારા ઉપરથી જણાશે. નર યંત્રની સાથે હાલના મોટા ધડિયાળનું કેટલું સરખાપણું છે તેના ઉપર વિચાર કરવો જોઈએ.

કલ્પિતાંગા વિષુવતી માકાશે ચાન્માનતઃ ॥

ષઢ ગૃત્ય નુગતશ્ચક્રવત્ પરિ ભ્રમતે ગ્રહઃ ॥

**સદ્ધાન્તા નુગતે, ચક્રે પ્રત્યક્ષં કાલમાન કૃત્
યત્રં કુર્યાત્ પરિધ્યંશાત્ ચતુર્વિશતિ માગતઃ ॥**

અદારાત્રિ પ્રમાણંચ પ્રત્યક્ષં જાયતે તૃણામ્ ॥

શિષ્યસંહિતા ૨૪, ૨૫.

આકાશ કલ્પિત વિષુવ રેખા નાની વેઠે લોખંડ વગેરે ધાતુપર વિષુવ રેખા કરવી એટલે તે રેખા યંત્રને એવી યુક્તિથી રાખવું કે નિરંતર તે યંત્ર દક્ષિણ અને ડાબી તરફ ખુલતું રહે અને જેના ગમનનું રૂપ શ્રેષ્ઠ નક્ષત્રાદિના ચક્રાદારમાં ગતિ થાય. એ દૃષ્ટાન્તથી અનુમાનથી કાળ નિર્ણયક યંત્ર બનાવવા ૩૬૦ ભાગમાં વહેંચીને આકાશ મંડળને ૨૪ ભાગમાં પાડીને રાત્ર દિવસ કાલનું નિરૂપણ કરવું એટલે ૧૨ ભાગમાં દિવસ અને ૧૨ ભાગમાં રાત સમજવી.

વિષુવાખ્યં લૌહ્યંત્રં સવ્યા સવ્ય ભ્રમાત્મકમ્ ।

યત્ પ્રચાવાચક્રમુલ્લે ભ્રમતે નાઢીકંટકમ્ ॥

શિષ્યસંહિતા.

જમણા અને ડાબા ફરતો ફરતો વિશુવાખ્ય લૌહ યંત્ર છે. (એ કાચ હલ પેંડુલમ અથવા હેરિપ્રિંગ હોય.) એના પ્રભાવ-

થી યંત્રો પર નાડી બોધક કટકના ચક્રવલ્લુ ભમે છે.

લૌહ મુદ્રા સંકુચિત્વા મનુષ્યારવ્યાં પ્રકલ્પયેત્ ।

પૃષ્ઠકસ્થાંચ તાં મુદ્રા સૂક્ષ્મ શૃંખલ વેષ્ટિતમ્ ॥

ગતાનુગત મન્તવ્ય પૂર્ણ જ્ઞાત્વા ષડં ગુહ્યમ્ ।

તતઃ સ્વાભાવિકં કુર્યુ વિલોભેનચ શિલ્પિતઃ ॥

શિલ્પસંહિતા;

મનુષ્યાખ્યુ લેટાની વીંટીને સંકુચિત એટલે વીંટાળીને કાટલાનો અન્દર રાખીને ખારીક સાંકળથી વીંટાળીને ખીજ ખુંટીને બાંધવી. એસોટ મુદ્રા મેનસ્પ્રિંગ એટલે કમાન અને ખાકી સાંકળ એ એન એટલે સાંકળીના જોવો પદાર્થ સમજાય છે. વિષય યંત્ર એટલે મેંડુલમ તથા હેરસ્પ્રિંગના બળથી છ આંગળના માપવાળી ખારીક સાંકળ જ્યારે મનુષ્યાખ્ય એટલે કમાનનાં લોહયંત્રને ઘેરો કરતી શિથિલ થાય ત્યારે તે ખીજ ખુંટીને વીંટાય છે. શિલ્પિનાં અનુમાનથી જાણીને પાછું તે નિયમથી વિલોપ પ્રકારે તે યંત્રની સૂક્ષ્મ સાંકળને વીંટાળવી એ આગલી માપવાળી સાંકળને અનુલોમ ગતિમાં રાત્રદિવસ ગયેલા દંડ (કલાક) વગેરેનો નિર્ણય થશે.

શિલ્પસંહિતાના ૨૪ મ અધ્યાયમાં અને ૨૮ માં અધ્યાયમાં આવી રીતે ઘટી યંત્ર એટલે ઘડિયાળનું વર્ણન કરેલું છે. છેલ્લે આવું લખીને અધ્યાય સમાપ્ત કર્યો છે.

एषा घटा काल परीक्षणाय प्रकल्पिता विश्व कृदा-
त्मजेन सम्यक् सुविज्ञाय हिताय जन्तोः शिष्यात् समादि-
श्य गताम्बरे पुनः .

શિલ્પસંહિતા ૨૮

શ્રદ્ધાના પુત્ર વિશ્વકર્માની તરફથી આ કાલ પરીક્ષા કરવું ઘડી-યત્ર એટલે ધડિયાળ કલ્પિત થયું હતું. શિષ્યવર વિશ્વકર્માએ માણસોનાં ભલાને માટે પૃથ્વીમાંના શિષ્યોને તે શીખવાડીને પાછો તે અમર ક્ષેત્રમાં ગયો હતો.

શિષ્ય સંહિતા જે ખરેખરે જૂનું પુસ્તક હોય તેા ધડિયાળ બનાવવાની રીતિ નવાઇ જેવી છે ખરી, તેમ જે નહોય તેા પણ ઉપર લખેલા મયૂર અને વાનર વગેરે પોતાની મેળે ચાલનારં યંત્રો એ કદા પ્રાચીન ભારતની સામાન્ય કીર્તિ નથી.

એટલુંજ નહિ પણ સૂર્ય સિદ્ધાન્તમાંથી જે “પારદામ્બુમ્-ત્રાણિ” વચન આપવામાં આવ્યું છે, તે શિષ્ય સંહિતામાં કાલ નિર્ણયક ન કહેતાં ગરમી શરદી બતાવનાર તરીકે વર્ણન કર્યું છે. જેમકે:—

તુંગવીજ પ્રયુક્તિ યોગાત્ તદન્નિર્ણયતે ધમ

(તુંગવીજ પારદમ્)

પારાથી ગરમી અને હવાનો નિર્ણય કરવાની રીત જે શિષ્ય સાહિત્યવાળો જાણતો હોયતો, અને જે તેઅન્ય ૪૦૦૦ વર્ષનો થાય તેા થર્મોમિટર અને બેરોમીટર પ્રાચીન કાળની વખતનું નામ અદલાધને તેની વ્યાખ્યા થઇ શકશે.

પ્રસાક્ષત કસ્ય ચિદ્ભુયઃ પ્રાદુર્ભવતિ કાલતઃ ઇત્યલમ્.

સૂર્ય સિદ્ધાન્ત.

પ્રકરણ ૧ મું.

પ્રાચીન હિંદુસ્તાનનું રસાયણશાસ્ત્ર.

ગણિતની પછી રસાયણશાસ્ત્રથી હાલમાં. વિજ્ઞાન શાસ્ત્રની વિશેષ પ્રકારે ઉન્નતિ થઈ છે. પરંતુ રસાયણશાસ્ત્રનું મૂળ પણ હિંદુસ્તાનમાં છે. અંગ્રેજી કેમિસ્ટ્રી શબ્દ (Chemistry) આલકેમી (*Alchemy) થી બનેલો છે; પરંતુ (Alchemy) આલ કેમી શબ્દ આરબી છે. આના ઉપરથી જણાય છે કે, આરબોની પાસેથી યુરોપવાસિઓ રસાયણશાસ્ત્ર પહેલ વહેલાં શીખ્યા હતા. પરંતુ આરબોએ આપણા દેશમાંથી રસાયણશાસ્ત્રનું જ્ઞાન મેળવ્યું હતું તેની જરા જોળ કર્યાથી સ્પષ્ટ જણાશે. ચરક અને સુશ્રુત હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન વૈદક ગ્રંથો છે. આરબોએ શીખવા ઉપર ધ્યાન લગાડવાની શરૂઆત કરીને થોડા વખતમાં ચરક અને સુશ્રુતના સંસ્કૃત પુસ્તકોના આરબી ભાષામાં તરજુમા કર્યા અને જાહેર રીતે ભારતવાસીઓના આગળ પોતે કરજદાર છે એવું માન્યું. આઠમી સદીમાં બગદાદના પ્રખ્યાત બાદશાહ હારનાલ રસિયાની સભામાં બે હિંદુ વૈદ્યો હતા.*

* The earliest medical writers extant are Charake and Susruta × × These authors were translated into Arabic and probably soon after that nation turned its attention to literature The Arab writers openly acknowledge their obligation to the medical writers of India × ×

હિંદુઓ ક્રૂર ઉત્તમ વૈદો હતા; એટલુંજ નહિ પણ તેઓ રસાયણ શાસ્ત્રમાં ઘણાજ કુશળ હતા. મિ. એબરફીસ્ટને પોતાના હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં લખ્યું છે કે તેઓ ગંધકનો તેજ્ય, સુરાખારનો તેજ્ય અને પારાનો તેજ્ય બનાવી શકતા હતા. તાંબુ, લોહું, સીસું, કલાઇ, જસતનો તેજ્ય, ઇત્યાદિ ઘણી રસાયણિક પ્રક્રિયાથી ઉત્પન્ન કરેલી મેગ્નેશીયા પદાર્થ તૈયાર કરી શકતા હતા.† આ પદાર્થોમાં ગંધકના તેજ્યને પ્રાચીન હિંદુઓએ મહાદ્રાવક નામ આપ્યું હતું. એ નામ ધાતુંજ અંધ એસતું આપ્યું હતું. ડાક્ટર ઓશનિસીએ પોતાના પુસ્તકમાં લખેલી કેટલીક લીટી અહિં ઉતારવસ્માં આવે છે તે વાંચ્યાથી ખાતરી થશે. એ તેજ્યથી આપણે નાઇટ્રીક, મ્યુરીઆટીક, ટાઈટ્રીક વગેરે ખીજ તેજ્યો બનાવીએ છીએ. એનાથી આપણે રસ્તો લોઢાખાર, હસ્તદાદિ ઉત્પન્ન કરી શકીએ છીએ. એ રંગવાના કામમાં જરૂરનો છે, અને એનાથી આપણે કાલોમેલ, કુછતાઇન વગેરે મહો-

It helps to fix the date of their becoming known to the Arabs to find that two Hindus, named Munka and Saleh were physicians to Harun at Rustia in the eighth century. (Cowells Elphinstone's India p. 159.)

† They know how to prepare sulphuric acid, nitric acid, and muriatic acid, the oxide of copper iron, lead, tin and zinc, the sulphate of copper, zinc, and iron and carbonate of lead and iron. (Idid p. 159.)

પદ્ધિ મેળવીએ છીએ. દુકામાં જે સમગ્રથી થોડે ખર્ચે ગૃહિકનો તેજા કરવાનો આરંભ થયો છે, સ્વાસ્થી રક્ષાયણથી બનેલા પદાર્થોના સંબંધમાં યુરોપના મહત્વનો આરંભ થયો છે.†

† By the assistance of this acid we prepare almost all the others for instance, the nitric, muriatic, tartaric, citric &c. We owe to it the cheapest mode of obtaining artificial soda, chlorine and its bleaching compounds. It is essential to the processes of the dyer, and to it we are indebted for many of the best remedies we can command of which calomel, corrosive sublimate, sulphate of quinine and the others may be cited as examples. In fact from the time the sulphuric acid was first prepared at cheap price in Europe, may be dated the commencement of her greatness in all chemical manufacturers (O' Shannessys Manual of Chemistry.)

પ્રકરણ ૧૦ મું.

પ્રાચીન ભારતનું વૈદ્યકશાસ્ત્ર.

સંસ્કૃત ભાષામાં વૈદ્યક ગ્રંથ સુમારે સાડા ત્રણસો છે, એવું સાં-
ભળવામાં આવે છે. તથાપિ હાલ તેમાંના સર્વ જે મળે છે અને તે
ઉપયોગી છે એવું જણાતું નથી. ઘણા પ્રાચીન ગ્રંથ આત્રેય, ભાસ્કર,
કાળ, ચરક, સુશ્રુત અને વાગ્ભટના છે. એ ગ્રંથોમાં તે સમયના વૈ-
દ્યકના મતોનો સમાવેશ થયેલો છે, તેથી જ્ઞાન કાલના મત પ્રમાણે
તે સર્વે ખરા ઠરશે એવું લાગતું નથી. એટલું છતાં પ્રાચીનકાલના
વૈદ્યક સંબંધી જ્ઞાન ભારતવાસીઓને હતું તેમાં તો કંઈ સંદેહ જ-
ણાતો નથી. પહેલાં આપણે સુશ્રુત વિષે થોડી તપાસ કરીએ. સુ-
શ્રુતના કરતાં પ્રાચીન ગ્રંથો ખીજા ઘણા છે, તથાપિ મુખ્યત્વે કરીને
ઋષીરજ્ઞાનની ખાખતમાં એ ગ્રંથ પ્રાધાન્ય હોવાથી તેની યોગ્યતા વ-
ધારે છે. એ ગ્રંથનું નામ સુશ્રુત છે ખરું, પરંતુ તે સુશ્રુતે પોતે ર-
ચેલો નથી, પણ ધન્વંતરી નામના એક મોટા વૈદ્યના કહેવાપરથી તે-
ણે તે લખેલો છે. ધન્વંતરીનું ખીજું નામ દિવોદાસ છે. એ કાશીપુ-
રીનો રાજા હોઈને ઋષિ હોવાથી તેને રાજર્ષિ એ વિશેષણ હતું. તેને
અમરવર પણ કહે છે. તેના શિષ્ય પુષ્કળ હતા, તેમાં સુશ્રુત પર
શિષ્ય (વડો નિશાળીઓ) હતો. ભગવાન ધન્વંતરી પોતાના
આશ્રમમાં ઋષિયોથી વિટળાઈને બેઠેલા હતા, તે વખતે સુશ્રુતાદિ
શિષ્યોએ તેમની પ્રાર્થના કરી કહ્યું કે, “ભગવાન શરીર, સાનસ,
આગનુ અને સ્વાભાવિક એ ચાર જાતના જે વ્યાધિ છે, તેનાથી

નાના પ્રકારે પીડાયલાં, શક્તિ હોવા છતાં અનાથ પ્રમાણે આલ્સનારાં અને નિરકુંશ રીતે બકનારાં માણસોને જોઈને અમારા અંતઃકરણમાં ધણું દુઃખ થાય છે, વાસ્તે અહિંયાં આપણા આશ્રમમાં જે આયુર્વેદનો ઉપદેશ થાય છે તે, સુખ પ્રાપ્તિની ઈચ્છા કરનાર તે માણસોને નિરોગી કરવા અને અમારી આરોગ્યતા સારી રીતે ચાલે એટલા માટે સાંભળવાની અમારી ઇચ્છા છે.”

એ સાંભળીને ધન્વંતરીએ તેઓને ઉપદેશ કર્યો કે પહેલાં બ્રહ્મદેવ આયુર્વેદ રચ્યો; તેના એક હજાર અધ્યાય હતા અને તેમાં એકલાખ ગ્લોકો હતા; પરંતુ મનુષ્યનું આયુષ્ય અને અલ્પબુદ્ધિત્વ જાણીને તેના શલ્ય, શાસ્ત્રાડ્ય, કરયાચિકિત્સા, ભૂતવિદ્યા, કૌમાર ભૃત્ય, અંગદત્ત, રસાયનતંત્ર અને વાજકરણતંત્ર એવા આઠ ભાગ કર્યા છે.” સારપછી સર્વ શિષ્યોએ વિનંતિ કરી કે, અમારા સર્વનો એકમત સાંભળીને સુશ્રુત આપને પ્રશ્ન કરશે અને આપે તેનો ઉત્તર આપવો, એટલે ગડગડ ન થતાં અમને સર્વને સમજવાને ઠીક પડશે. તે કહેતું માન્ય કરીને ધન્વંતરીએ કહ્યું કે “વત્સ સુશ્રુત! આયુર્વેદનું પ્રયોજન બે પ્રકારનું છે; એટલે જેને વ્યાધિ થયો હોય તેને વ્યાધિથી મુક્ત કરવો અને નિરોગીની આરોગ્યતા જાળવવી.” ધન્વંતરીએ આયુર્વેદ કહ્યો છે તેના એકાશી અધ્યાય છે. સર્વ ગ્રંથમાં સૂત્રસ્થાન, નિદાન, શરીર ચિકિત્સા, કેલ્પ અને ઉત્તર તંત્ર એવા છ ભાગ કર્યા છે. તેની તરફ સારી રીતે લક્ષ આપીને વૈદ્યકશાસ્ત્ર વિષે અને વૈદ્ય વિષે ધન્વંતરીના વિચાર કેવા હતા તે જોઈએ.

स्वयंभुवा प्रोक्तमिदं सनातनं पठेद्विद्यः काशिपति

પ્રકાશિતમ્ । સ પુણ્યકર્મ ભુવિ પૃથિવ્યો નૃપૈરસુસયે સક્ર-
સલોકતા વ્રજેત્ ॥

બ્રહ્માએ કહેલું અને કાશિપતિએ પ્રકાશિત કરેલું આ સનાતન શાસ્ત્ર જે પઠણુ કરશે તે ધર્માત્મા પૃથ્વી ઉપર હોવા છતાં રાગને પુન્ય થશે, અને ભુવા પછી સ્વર્ગ લોકમાં જશે.

આ ઉપરથી વૈદ્યકશાસ્ત્રની યોગ્યતા કટલી છે તે સ્પષ્ટ થશે. વૈદ્યકશાસ્ત્રનો ઉપદેશ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર એ સર્વ જાતના લોકોને થવા ધન્વંતરીએ કંઈ અડચણ રાખી નથી. વૈદ્યકશાસ્ત્રનો ઉપદેશ થવાને વારતે ધર્મશાસ્ત્રના ઉપદેશના પ્રમાણે ઉપનયન (જનોદ્ધ) કરવાની વિધિ, અગ્નિ પૂજન ઇત્યાદિ સંસ્કાર, ઉપદેશ, પાઠ કરવાની રીતિ, અનધ્યાય, ઇત્યાદિ પ્રકાર સ્પષ્ટ કહેલા હોવાથી વૈદ્યકશાસ્ત્રનું મહત્વ લક્ષમાં આવે છે. ગુરુએ શિષ્યને અગ્નિની સામે જે ઉપદેશ કરવાને કહ્યો છે તેની મતલબ એવી છે કે—

કામક્રોધલોભમોહ માનાહંકારેર્ધ્યા પારુષ્યપૈશૂન્યા
નૃતાલસ્યાશસ્યાનિ હિત્વા નૌચનસ્વૌળા શૂચિના કા-
ષાયવાસસા સત્યવ્રત બ્રહ્મચર્યાભિવાદ તત્પરેણાશ્રયં મ-
વિતવ્યંમદમતસ્થાનગમ નાયનાસન મોજના ધ્યયનપેજ
ભૂત્વામત્પ્રિયહિતેષુ વર્તિતવ્યં । અતોઽન્યથાતે વર્તમાનસ્ય
ધર્મો ભવત્યફલાચ વિદ્યા ન ચ પ્રાકાશ્યં પ્રાપ્નોતિ ॥

કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, માન, અહંકાર, ઇર્ષ્યા, કઠોરતા, આડી, આળસ, એ સધળા વિકાર રિણુવત બરેલા છે, માટે તેમને

ભાગ કરવો, નખ અને મૂછ લાંબાં રાખવાં નહિ, શરીર ઉપર સ્વચ્છ ભગવાં વસ્ત્ર ધારણ કરવાં, સત્યવ્રતથી રહેવું, બ્રહ્મચર્ય પાળવું, અભિવંદન (નમસ્કાર ઇત્યાદિ) કરવામાં તત્પર રહેવું. આ સઘળી વાતો જરૂર કરવી. હું જે જે રીતે જે જે જગાપર રહેવાને, જવાને, સવાને એસવાને, ખાવાને, અને અધ્યયન કરવાને કહીશ. તે તે પ્રમાણે ચાલવું; મને જે જે પસંદ હશે તે તે કહીશ પરંતુ એના શિવાય અન્યથા ચાલવાથી તને અધર્મ લાગશે અને વિદ્યા નિષ્ફળ થઈ તેનો ઉદ્ધય થશે નહિ.

દ્વિજ, ગુરૂ, દરિદ્ર, મિત્ર, સંન્યાસી શરણ આવેલો સાધુ અનાય પરાણો એમાંથી કોઈપણ આવ્યો હોયતો પોતાની ગાંઠતું ઓપધ આપીને તેનો રોગ દુર કરવો, એથી વિદ્યા પ્રકાશ પામે છે, અને મિત્ર યશ, ધર્મ અર્થ અને કાંમ એ પ્રાપ્ત થાય છે.

શિષ્યને કેવળ ઉપદેશ આપીને ગુરૂએ પોતાની વર્તનમાં જો-ઈએ તેવી છુટ મૂકેલી છે એમ નથી. તેને પણ કેટલીક પ્રતિજ્ઞા કરવાની છે.

**अहंवात्त्वर्ति सम्यग्बर्लमाने यद्य न्यथादर्शी स्यामेनो
भाग्य वेयमफल विद्यश्च ।**

તું સારી રીતે ચાલતો હોયશ અને જો હું તારાથી અર્થોચ્ચ રીતે ચાલીશ તો તે પાપનો હું અધિકારી થઈશ અને મારી સર્વ વિદ્યા નિષ્ફળ થઈ જશે.

શાસ્ત્ર અને કર્મના અભ્યાસને વાસ્તે ધન-વંતરી કહે છે—

**दातदवश्य मध्येमय धीत्य च कर्माप्यवश्य मुपासि
तव्य मुययो हि यिषत्राजाहो भवति ॥**

- આ જે મેં શાસ્ત્ર નકલ્યું છે તેનું અવસ્ય અધયયન કરીને તેની કૃતિ જરૂર કરવી જોઈએ, કારણ કે શાસ્ત્ર અને કર્મ એ બન્નેમાં પ્રવીણ જે વૈદ છે તેજ રાખને માન્ય થાય છે.

શકં શાસ્ત્રમધીયાનો ન વિદ્યાચ્છાસ્ત્રનિશ્ચયં । તસ્માદ્

બહુશ્રુતઃ શાસ્ત્ર વિજાની યાચ્ચિકિત્સકઃ

- એકજ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યાથી તેનાં સિદ્ધાંત સારૂ રીતે સમજતાં નથી. એટલામાટે વૈદ બહુશ્રુત હોવો જોઈએ, એટલે તેનું શાસ્ત્રજ્ઞાન સારું થશે.

શાસ્ત્રં ગુરુ મુખોઽદીણ માદ્યાર્યો પાસ્ય ચાસકૃત્યઃ
કર્મ કુરુતે વૈદ્યઃ સવૈદ્યોઽન્યતુ તસ્કરાઃ

ગુરુ મુખથી શાસ્ત્ર સાંભળી તેને પુનઃ પુનઃ વિચાર કરીને જે વૈદ ક્રિયા કરે છે તેજ ખરો વૈદ છે, બીજા તરફર એટલે ચોર છે.

એ પ્રમાણે પ્રાચીનકાલમાં વૈદક શાસ્ત્રની મહત્તા કેટલી હતી, તે, તથા વૈદ કેવો જોઈએ એ વિષે ધનવંતરીના વિચાર કેવા હતા તે આપણે જાણ્યું. હવે શય છે ક્રિયા—શાસ્ત્ર વિદ્યા વિષે પ્રાચીન વૈદક ગ્રંથો શું કહે છે તે તપાસીએ.

- શય છે ક્રિયા એ વૈદક શાસ્ત્રનું એક મોટામાં મોટું અંગ છે. પ્રાચીનકાલમાં ભરતખંડમાં કોઈ પણ જાતની શય છે ક્રિયાનો પ્રચાર હતો કે નહિ એ જાણ માટે ઘણાકો ઉત્સુક હોય છે. વળી પુષ્કળ જનોનો એવો વિશ્વાસ છે કે મુઠાં ચીરવાની ક્રિયા આપણા દેશમાં હંમણાં દાખલ થઈ છે, આગળ નહોતી. પરંતુ એમ નથી શય છે ક્રિયા પૂર્વે આપણા દેશમાં હતી એવું પ્રાચીન વૈદક ગ્રંથોપરથી સિદ્ધ

ધાય છે, પણ તે હાલના જેવી નહોતી માટે પહેલાં તે ક્વી-રીતે થતી હતી તેનું વર્ણન કરીએ છીએ.

ભગવાન ધનવંતરીએ સુશ્રુત ઇત્યાદિ ઋષિકુંભારોને મનુષ્યદેહના અંદર બહારની ચામડી, માંસ મેદ, વસા હાડકાં, સ્નાયુ, નસ, કેન્દ્રો ક્ષેત્રો ઇત્યાદિના આકાર પ્રકાર સ્વસ્થ મને કામ. ઇત્યાદિનો ઉપદેશ આપીને આખરે કહ્યું કે વત્સ સુશ્રુત.

ત્વક્ષર્પ્યન્તસ્ય દૈહસ્ય યોઽયમંગં વિનિશ્ચયઃ.

શલ્ય જ્ઞાનાદન્તે નૈષ વર્ણ્યતેઽજ્ઞોષુ કે પચિત્ ॥

તસ્માનિ સંશયં જ્ઞાનં હર્ત્ત્ત શત્ર્યસ્ય વાંછતા.

શોધયિત્વા સૃતં સમ્યક્ દૃષ્ટ્વ્યાઽહં વિનિશ્ચયઃ.

પ્રત્યક્ષનો હિં યદ્દૃષ્ટં શાસ્ત્રદૃષ્ટંચ તદ્ભવેત્.

સમાસનસ્ત દુત્રયં ત્રયોજ્ઞાન વિવર્દમ્ ॥

ઉપરની ચામડીથી આરંભ કરીને શરીરના અંગ પ્રત્યંગમાંના પદાર્થને શાસ્ત્રોમાં નિર્ણય છે તે મેં તમને કહ્યા, પણ શત્ર્યજ્ઞાનના શિવાય એનું વર્ણન મુશ્કેલ છે. એટલા માટે જોએ આ વિષયમાં નિઃસંશય જ્ઞાન મેળવવાની ઇચ્છા રાખતા હોય તેઓએ શલ્યકાર્યમાં એટલે ચીરવાના કામમાં ધ્યાન આપવાની ઇચ્છા રાખવી. તેમણે કહ્યું કે મૃત દેહ લઈને તેને સારી રીતે સ્વચ્છ કરવું, ત્યાર પછી શાસ્ત્ર નિર્ણિત પદાર્થો પ્રત્યક્ષ જોવા; જે પ્રત્યક્ષ જણાય અને શાસ્ત્રમાં જોવામાં આવે તેજ ગ્રાહ્ય સમજવા. કારણ કે જે પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે તે શાસ્ત્રમાં પણ હોય તેજ ખરા છે; અને જેહ એકત્ર થયાથીજ સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવે છે, નહિ તો તેમાં અપૂર્ણતા રહેશે. એટલા માટે વત્સ સુશ્રુત!

પ્રત્યક્ષ ફરવાને વાસ્તે નીચે પ્રમાણે શબ્દશોધનની ક્રિયા કરવી.

સમસ્ત ગાત્રમ્ અવિષોપહતમ્ અદીર્ઘ વ્યાધિપીડિતમ્ અ-
વર્ષશતિકમ્ભિઃ સૃષ્ટાસ્રપુરીષમ્ પુરુષમ્ અવહન્ત્યા માપગાચાં
નિવદ્ધમ્ પંજરસ્થમ્ મુજંવલ્કલ કુશશળાદિ નામન્યતમેના
વેદિતાંગમ્ અપ્રકાંશેદશે કાથયેત્ । સમ્યક્પ્રકુચિત્પ્નોધ્ધૃત્ય
તતો દેહં સપ્તરાત્રત્ ડશીર બાલવેણવલ્કલ કૂચિનામ્ન્યતમેન
શતૈઃ શનૈરવર્ધર્પયન્ત્વગાદીન્ સર્વાનેવ બ્રહ્માચ્યન્તરાંગ પ્રત્યંગ
વિશેપાન્ યથોક્તાન્ લક્ષયે ચક્ષુષા !!*

* આ ટેકાણે ચક્ષુષા ચોપાયેન એવો પાઠ પણ નેવૌના
આવે છે. એનો અર્થ ચક્ષુષાઉત્પાનન ચ લક્ષયત્ એટલે આંખથી
નેવું, અને તેના ઉપાય યોગવા એવો અર્થ થાય છે. એ પાઠ ને
ધન્વંતરીના મુખમાંથી નીકળ્યો હોય તો આંખની સાથે કેવા ઉપાય
યોગવામાં આવતા હશે તે હાલ અમે સમજી શકતા નથી. આંખની
શક્તિ વધારવાને માટે હમણું નેવાં કામ વપરાય છે તેવાં વાપરવાં
કે શું ? ના કે હા કોણ કહી શકે. સુષ્રુતે એક ટેકાણે કાચનો ઉલ્લેખ
કર્યો છે. કાચે મણિમય તથા મહર્ષિ ગૌતમે પણ પોતાના શુભ
અન્યમાં કાચનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, અને કહ્યું છે કે કાચની સ્વચ્છતા
વિષયમાં આંખના કિરણ અનભિવાવક અને અપ્રતિબંધક છે. એના
શિવાય ખીન્ન ધણું પ્રાચીન પુસ્તકોમાં કાચ શબ્દ જડે છે; પરન્તુ
કાચના વ્યવહારના વિષયમાં કંઈ વિશેષ નિરૂપણ મળતો નથી. ગમે
તેમ હો, પરન્તુ શારીરિકશાસ્ત્રમાં જે સૂક્ષ્માનુસૂક્ષ્મ નસોનું વર્ણન છે,
તે પ્રમલ દષ્ટિના શિવાય સહેલાઈથી જોઈ શકાય નાહ; તેથી આંખની
દષ્ટિ વધારવાનો કંઈ ઉપાય હશે.

જેના સર્વ અંગ પ્રત્યંગ હીક હોય, એરથી મરણ થયું ન હોય, દીવકાન્ત રોગ ભોગવીને મુવો ન હોય, વૃદ્ધાવસ્થાથી શરીર જીર્ણ થયું ન હોય, એવું મૃતદેહ શોધીને અંદરથી તપાસી-સ્વચ્છ કરીને પેટના રૂધિરાદિ મેલ અને નરક બહાર કાઢી નાંખવાં. પછી તે અનાં અંગ પ્રત્યંગો મુજ નામના ધાસથી કે કુશ અથવા શણથી બાંધીને વહેતી નહિ હોય એવી નદીમાં બાંધી રાખીને સગવડું. એવી રીતે સગવડાવવાનું નામ કાથન કહેવાય છે. એ કાથનક્રિયા સારી છાયા વળગા અપ્રકાશસ્થળમાં કરવી. જ્યારે માલમ પહે કે તે સારી રીતે સડી ગયું છે ત્યારે રાત દિવસમાં તેને બહાર કાઢવું. ત્યારપછી જી-શીક્ર ધાસની અથવા કાચા વાંસની છાતની છીપી તૈયાર કરીને તેના થોડું થોડું કાપવું અને જેના રહેવું. એમ કર્યાથી જે કંઈ કહેવામાં આવ્યું છે તે બહારના અને અંદરના વિશેષ વિશેષ અંગ પ્રત્યેક સ-ધાના આંખથી દેખાશે.

આપણા દેશી વેદક્રમાં શસ્ત્ર કર્મ નથી એવું ઘણાકે સમજે છે, પરંતુ ધન્વંતરીએ તો શસ્ત્રકર્મને પ્રાધાન્ય માનેલું છે. જેમકે—

૧. સ્તુ કેવલ શાસ્ત્રજ્ઞ કર્મસ્વપરિ નિષ્ઠિતઃ ।

સ મુહ્યત્યતુરં પ્રાપ્ય પ્રાપ્ન્ય મીસરિવાહવઃ ॥

યસ્તુ કર્મસુ નિષ્ણાતો ઘાટ્યૌચ્છાસ્ત્ર બહિષતઃ ।

સસત્સુ પૂઝ્પં નામ્નોતિ વધ્રં ચાર્હતિ રાજતઃ ॥

ઉભાવે તાવનિપુણાત સમર્થો સ્વકર્મણિઃ ।

અર્થ વેદ ઘટાવેતા વેક પક્ષા વિપાદ્જોઃ ॥

ઔષધ્યોઽમૃત કલ્પાસ્તુ શસ્ત્રાશતિ વિષો પમાઃ ।

ધર્મન્ત્યજ્ઞે રૂપ હતાં સ્તસ્માદેતૌ વિવર્ચયેતઃ ॥

છેદ્યા દિષ્ટાભેજ્ઞોયઃ સ્નેહાદિષુચ કર્મસુઃ ।

ન નિન્તિ જનં લોભાત્ કુવૈદ્યો નૃપ દોષતઃ ॥

યસ્તૂ મથજ્ઞો મતિમાન્ સસમર્થોઽર્થસાધનેઃ ।

આહવે કર્મ નિર્વોદું દ્વિચક્ર સ્યદગનો યથાઃ ॥

જે કેવળ શાસ્ત્રજ્ઞ બાણે છે, પણ (શસ્ત્ર) ક્રિયા જેને આપ-
ડેલી નથી, તે રાજાના આગળ ગયો એટલે જેમ, ખીકણ માણસ
સદાઈમાં ગયાથી મોડ પામે છે તે પ્રમદ્ધજ્ઞ મોડ પામે; તેમજ જે
માણસને શાસ્ત્રજ્ઞાન ના હોય પણ હિમ્મતથી કામ કરે છે તે સ-
જ્ઞનોમાં માન પામતો નથી. એવા હિમ્મતવાન માણસનો રાજા-
પદ કરવો જોઈએ. કેવળ શાસ્ત્રજ્ઞ અને કેવળ કર્મજ્ઞ એ બેઉ
નિપુણ છે, અને પ્રોતાના કામમાં અસમર્થ થાય છે. એ બંને અ-
ડધા જ્ઞાની છે, અને તે એક પાંખના ષડી જેવા હોય છે. અમૃ-
ત ના જેવી ઔષધી અજ્ઞાનના હાથમાં ગયાથી, શસ્ત્ર, અશનિ (વજ્ર,
અથવા વીજળી) અને ઝેરની માફક દુઃલડ થાય છે. એ વારતે એ
બંને અડધા વૈદનો ત્યાગ કરવો, શસ્ત્ર કર્મ અને સ્નેહાદિ (તૈલા-
દિ) કર્મમાં અજ્ઞાન એવો કુવૈદ્ય, દ્રવ્યના લોભથી માણસના પ્રાણ-
ઘાત કરે છે; વાસ્તે તેને એવાં કામ કરવા દેવાં એ રાજાનો અપ-
રાધ છે. જેમ જે પૈડાનો રથ યુદ્ધમાં લપચોગી થાય છે તેમ,
જે શાસ્ત્ર અને કર્મમાં કુશળ હોઈને, બુદ્ધિગાન હોય તે અર્થ-
સાધનમાં સમર્થ હોય છે.

એ શિવાય ધન્યવંતરીએ જૂદા જૂદા આઠ પ્રકારના શસ્ત્રકર્મ તે

ના ઉપકરણ શસ્ત્રવળ, શસ્ત્ર વૈદ્યલક્ષણ, શસ્ત્રો, યંત્રો ઇત્યાદિ ધાતુક કહ્યું છે. તેનું જ્ઞાન તો એ સંબંધી કેવળ પુસ્તક જ્ઞેયાથી થાય; તથાપિ તેનું થોડું દિક્દર્શન અહિંયાં આપવામાં આવે છે.

શસ્ત્રકર્મો આઠ પ્રકારના છે, તેના નામ—છેદ, ભેદ, લેપ્ય, વેધ્ય, એપ્ય, આહાર્ય, મિસ્ત્રાવ્ય અને શીઘ્ર આ આઠ કર્મોનું વર્ણન પણ પુસ્તકમાં કરેલું છે, પરંતુ વિષય લાંબો થઈ જવાના ભયથી અહિંયાં તે દાખલ કરી શકતા નથી.

આયત, મિશાદ્ધ, સમ અને સુવિભક્ત એવા ચાર વળુભેદ કહેલા છે.

શસ્ત્રવૈદ્યનાં લક્ષણ નીચે પ્રમાણે કહ્યાં છે.

શૌર્યમાશુ ક્રિયા શસ્ત્ર ક્ષય મસ્વેદ વેપથ ।

અસંમોહશ્ચ વૈદ્યસ્ય શસ્ત્ર કર્મણિ શસ્યતે ॥

શસ્ત્રકર્મ કરતી વેળાએ વૈદ્ય નિર્ભય હોવો જોઈએ, તેને પસોનો અથવા કંપ છુટવો ન જોઈએ, તેણે ગભરાવું નહિ, અને તેનાં હથિયારો સારી ધારવાળાં જોઈએ.

મંડલાય, કરપત્ર વૃદ્ધિપત્ર, નખશસ્ત્ર મુદ્રિકા, ઉત્પલપત્ર, અર્ધધાર, સૂચીકુશપત્ર, અહીમુખ, શરીરીમુખ, અન્તમુખ, ત્રિકર્ચક, કુહારિકા, વીરિમુખ, આરા, વેતસપત્ર, ખડિશ, દંતશંકુ અને એપણ્ય આવાં વીસ જાતનાં શસ્ત્ર કહેલાં છે, તથા તેમના આકાર અને ઉપયોગ પણ વિસ્તારથી સમજાવ્યા છે.

યંત્ર એટલે ચીપિયાં અથવા તેના જેવાં ખીખાં હથિયાર એકસોને એક કહેલાં છે, તેમાં સ્વસ્તીક યંત્રો ૨૪, સંદેશ યંત્રો ૨, તાલયંત્ર ૨, નાડી યંત્ર ૨, યજ્ઞકાકા યંત્રો ૨૮ અને અન્ય યંત્રો ૨૪.

છે; એ સર્વના આકાર અને ઉપયોગ પણ કહેલા છે.

એના શિવાય યંત્ર ક્રમો એટલે તે ક્રમ કરવાં તેના પ્રકાર ૨૪ યંત્રદોષ, નર અને શસ્ત્રદોષજ કહેલા છે. હથિયારની ધાર કેવી જોઈએ, કેવા હથિયારને કેવી કેવી રીતેથી પાણી પાવું જોઈએ, તેને ધાર, કેમ આણવી અને તે સ્થિર કેમ કરવી તથા હથિયાર ન મળી શકે ત્યારે કયા કયા પદાર્થો વાપરવા એનું વિસ્તારથી વર્ણન કરેલું છે.

શસ્ત્રગુણમાં કહેલું છે કે તે (શસ્ત્ર) પકડવાને સારાં સારાં લોખંડના, સારી ધારવાળાં દેખાવનાં અને તેનો આગલો ભાગ સારો હોય એવાં જોઈએ; તે સાથે તે દેખાવમાં ભયંકર ના હોવાં જોઈએ; વળી તે હોશીયાર કારીગરની પાસે કરાવવાં; એવા હથિયાર લઈ આરંભથી શસ્ત્રક્રિયા કરનારનો પરિચય રાખવો, એટલે પોત ઉદ્યોગમાં સારી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થશે.

પૂર્વકાલે આવી રીતે શબ્દછેદ વિધિ હતી. પરંતુ તે કયા સમયમાં ચાલતી હતી અને સુશ્રુત તથા ધન્વંતરી કેમ વેળાએ થઈ ગયા, તેનો સારો શોધ મળતો નથી. તોપણ શોધ કર્યાથી એટલું જ સિદ્ધ થાય છે કે ધન્વંતરી ચાર હજાર વર્ષની પહેલાંનો છે; કારણ કે વ્યાસકૃત મહાભારત ગ્રંથમાં એનું જીવન ચરિત્ર અને એના વૈદકનું વૃત્તાન્ત વર્ણવેલું છે. વળી પુરાણોમાં મહર્ષિ વિશ્વામિત્રના પુત્ર તરીકે સુશ્રુતને ઓળખાવેલો છે, એ ઉપરથી સમજાય છે કે સુશ્રુત એ ઘણા પ્રાચીનકાળનો માણસ છે. હાલના ઇતિહાસવેત્તાઓના મત પ્રમાણે પણ એની પ્રાચીનતા સિદ્ધ થાય છે. જેમકે—

અરબસ્તાનનો એક ઇતિહાસ કે જેનું નામ આયનુલઅબ્બા-હિતઅકામુલ અત્વા, કરીને છે. એ ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે કંક નામનો

એક હિંદુસ્તાનનો પંડિત ૬૯૪ સનમાં અલ્લમનસુર બાદશાહની સ-
ભામાં આવ્યો હતો; એ પંડિત ઔપધ અને રોગ નિરૂપણમાં ઘ-
ણો કુશળ હતો; એની પાસે ઘણાં પુસ્તકો હતાં; તેમાંના એકનું
નામ વિહત્ સિદ્ધિદ હતું અને તે ગણિતનું પુસ્તક હતું. તથા
ખીજું એક વૈદ્યકનું પુસ્તક હતું તેનું નામ સસ્ત્રદ હતું, એ વિહત્ સિ-
દ્ધિદ તે સંસ્કૃત બ્રહ્મસિદ્ધાંત અને મસ્તદ તે સંસ્કૃત સુશ્રુત ગ્રંથ હશે.

• વળી એ ઇતિહાસમાં લખે છે કે, ૭૦૭-૮ ઇસવીસનમાં આ-
રબ રજિશ્વરહકત્ અલ્લમીદને કોઈ મોટો રોગ થયો હતો. અને
કોઈ પણ રીતથી તે સારો નથો નહોતો, તેથી તેણે હિંદુસ્તાનમાંથી
મુખતે વૈદ્ય કરવાને બોલાવ્યો હતો, અને તેના ઔપધથી તેને આ-
રામ થયો હતો. તેણે સુશ્રુત અને ચાણક્ય વિષે ચિકિત્સા, એવા
બે સંસ્કૃત વૈદ્યક ગ્રંથોનાં ફારસી ભાષામાં મક પાસેથી ભાષાંતર ક-
રાવ્યાં. ત્યાર બાદ ચાણક્ય કૃત પશુ ચિકિત્સા નામના ગ્રંથનું ફાર-
સીમાં અને ચટક નામે પ્રસિદ્ધ વૈદ્યકશાસ્ત્રનું ફારસીમાં અને આર-
બીમાં ભાષાંતર થયાં. એ સઘળા વૈદ્યક સંબંધી ગ્રંથો અરબસ્તાન-
માંથી પાછા મિસર દેશના અલેક્ઝાંડ્રિયા નગરના વિદ્યાલયમાં ભણુ-
વવામાં આવ્યા અને મુસલમાનોએ રૂપેન જીતીને ત્યાં વિદ્યાલય સ્થા-
પન કર્યું હતું તેમાં પણ એ સઘળા ગ્રંથો શીખવાડવામાં આવતા
હતા, તેથી વૈદ્યક વિદ્યા યુરોપમાં ફેલાઈ.

હિંદુસ્તાનના ગણિત, જ્યોતિષ અને વૈદ્યક સંબંધી પુતકોમાં-
ના ઘણાકના તરજુમા આરબી અને ફારસી ભાષામાં થયા છે અને
તે દેશમાં ફેલાયા છે. ‘ઉયુનઅલ અબારિનલ કાનુલ અતવા’ નામ
એક ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે હિંદુસ્તાનના પંડિતો અરબસ્તાન અ-

ગદાદત્તી, રાજસભામાં આવી તે જ્યોતિષ અને વૈદ્યક શાસ્ત્રાદિ શીખ-
વી ગયા હતા; તેઓમાંના કોઈનું નામ મંક કોઈનું નામ કંક, કો-
ઈનું નામ બાળર તરીકે લખ્યું છે. મંક માનિક્ય, અને બાળર ભા-
સ્કર એટલે ભાસ્કરાચાર્ય તરીકે અનુમાન થાય છે. એના શિષ્ય
જ્યોત્સ્ન, શાનાક, સંતજહલ, જવહર, રાહ, અંકર, અનદિ, સેક, જં-
ગલ, નદિ વગેરે જ્યોતિષ અને વૈદ્યશાસ્ત્રનું ભરતખંડના પડિતો-
ના વિષય વર્ણન કર્યું છે. એમનાં કરેલાં ધણાંક પુસ્તકો આજની અને
ફારસી ભાષામાં ભાષાન્તર થયાં છે. ઉપર લખેલા આરબી ભાષા-
ના ગ્રંથમાં ઉપલાં નામો વિકૃત કરોને લખ્યાં છે, તેમાં કંઈ પણ
સદેહ જાણાતો નથી. એમાં અરબસ્તાનમાં આણેલા સિરક, અસ્દા
અને ખેદલ નામના ત્રણ ભરતખંડના વૈદ્યગ્રંથોનાં વર્ણન છે; સં-
સ્કૃત ચરક, સુશ્રુત અને નિદાનના શિષ્ય બીજા કોઈ નહિ હોવા
નૈદેહ્ય.

કેવળ અરબસ્તાનમાં નહિ પણ ઘણાં લાંગા વખતથી ૩
દેશમાં પણ હિંદુસ્તાનનું ઔષધાદિ ચાલતું હતું. ટિપકેટિજ નામનો
પ્રસિદ્ધ ગ્રીક વૈદ્ય ઇ. સ. પૂર્વ પાંચમી તથા એથી શદીમાં થઈ ગયો
છે, તેણે ઇ. સ. પૂર્વ ૩૬૧ માં ૯૯ વર્ષે પ્રાણ ત્યાગ કર્યો હતો. તેના
ગ્રંથમાં કૃષ્ણતિલ, શોભા ભંજન એટલે શેકટો એક્રચી, તજ, જરા-
માંસી, લોખાન, વિરણુ, હિંગ કરીયાતુ આ બધી વસ્તુઓ ઔષધમાં
વાપરવા લખેલું છે, અને તે સર્વ ભારતવર્ષની ઔષધી છે. આ વ-
સ્તુઓ હિંદુસ્તાનમાંથી ગ્રીસ દેશમાં લઈ જવામાં આવતી હતી અને
ત્યાં વેચાતી હતી. એના ઉપરથી સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે કે પૂર્વકાલમાં
પણ હિંદુઓનું વૈદ્યક યુરોપખંડના ઉપર લખેલા ભાગમાં ચાલતું હતું.
ઉપર લખેલા ગ્રીક વૈદ્યના સાંપ્રદાયિક વૈદ્યક ગ્રંથનો વિચાર કર્યાથી

એવું ધારી શકાય છે કે અસ્ત્રચિકિત્સા વિષયમાં ગ્રીકોના કરતાં વધારે નિપુણ હતાં. તેમાંથી વૈદના ચિકિત્સા શાસ્ત્રમાંથી કેટલોક ભાગ એક-
દો કર્યો છે. હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન વૈદો મુડદાને ચીરીને તેનાં અંગ, પ્ર-
ત્યંગ, નસોની ખનાવટ અને સ્વરૂપ વગેરે જાણતા હતા, તેમાં કંઈક સં-
ન્દેહ નથી. સુશ્રુતાદિ પ્રાચીન ગ્રંથમાંથી આગળ ઉત્તારા આપ્યા છે તેના
જેવા ખીજાં ધણાં પ્રમાણો છે. પ્રાચીનકાળમાં હિંદુ વૈદો અશ્મારિ
રોગ, જાણાવવામાં દરકત આવતી, મરેલો ગભં કાઢતો વગેરે ધણી જ-
ગાંએ મુશ્કેલી ભરેલી વાટકાપ કરતા હતા. સુશ્રુતમાં ઉપર લખેલા
વાટકાપનું વર્ણન કર્યું છે. આરપછી પછવાડેના જમાનામાં સેલસલ ના-
મના રોમન પંડિતે યુરોપમાં ફેલાવ્યું હતું. તેણે મિસરના વિદ્વાનો પાસેથી
તે જાણવ્યું હતું, અને મિસર દેશના વિદ્વાનો પૂર્વ દેશ એટલે હિંદુસ્તા-
નના વૈદોની પાસેથી શીખ્યા હતા. એટલા માટે ગ્રીક રિપબ્લિકન વા-
ટકાપની વિધાના વિષયમાં હિંદુસ્તાનની પાસે કરજદાર હતા એ સર્વ
રીતે સંભવે છે.†

ઉપરની સર્વ હકીકતના આધારે અનુમાન થાય છે કે વૈદકશા-
સ્ત્ર ભારતવર્ષમાંથી અરબસ્તાનમાં ગયું અને ત્યાંથી ખીજા દેશોમાં
ફેલાયું અને તેમાં સુધારો વધારો થયો. એટલા માટે આપણે એમ કહી
શકીશું કે સંસ્કૃત હાલ સર્વ દેશના વૈદક શાસ્ત્રનું આદિપીઠ છે.

* Transactions of the second Session of the
International Congress of orientalist for 1874 p.
255-256.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

પ્રાચીન હિંદુસ્તાનની ખેતીવાડીની વિદ્યા.

પ્રાચીન હિંદુ લોકોમાં દરેક વિષય સંબંધી જ્ઞાન ધણું હતું. અને તેમણે અનેક શાસ્ત્ર સંબંધી ધણા શોધ કર્યા હતા એવું સર્વ નિષ્પક્ષપાતી વિદ્વાનોનું કહેવું છે. તેમની શોધ અને તેમનું જ્ઞાન જોઈને તેઓ આશ્ચર્ય પામે છે. પ્રાચીન હિંદુઓના વિચાર સ્વતંત્ર હતા, દરેક પ્રકારના જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરવામાં તેઓ ધણા આતુર હતા. તેઓએ ધણાક વિષયમાં પુસ્તકો કરેલાં હતાં, પણ કેટલાક મુસલમાનના વારામાં નાશ પામ્યા છે; પણ જે કંઈ બાકી વધેલાં છે તે ઉપરથી આર્યોએ ઘણી શોધો કરી છે, એ સિદ્ધ થાય છે. ખેતી અને બાગ સંબંધી આપણા પૂર્વજોએ ગ્રંથ કર્યા છે તે જોવાથી સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે કે, પ્રાચીન કાળના આર્યોએ ઘણીક શોધ કરી હતી. ચિંતામણિ નામનું એક પુસ્તક હાલમાં હાથ લાગ્યું છે. તેની આખેરીયે આવું લખ્યું છે, **इति श्री महाराजाधिराज प्रतापरुद्र देव कृति चिन्तामणि ग्रन्थ**, આ ઉપરથી જણાય છે કે પ્રતાપરુદ્ર નામના રાજાએ તે ગ્રંથ રચેલો છે એવું સાબિત થાય છે. પ્રતાપરુદ્ર યશોભૂષણાખ્ય સાહિત્ય શાસ્ત્રીય ગ્રંથનો કર્તા વિદ્વાનાથને આશ્રય આપનાર પ્રતાપરુદ્ર એ નામનો રાજા ઇતિહાસમાં પ્રખ્યાત છે. એ શાહિહવાન શકે ૧૪૨૫મે વર્ષે વિજયનગરની ગાદી ઉપર બેઠો હતો. ચિન્તામણિ ગ્રંથનો કર્તા એ રાજા હતો. એ પુસ્તકમાં ખેતી વિષે નીચે લખેલા શ્લોકો ઉતારવામાં આવે છે.

દયાની પાદ પદોહ મુચ્યતે ।

હવે વૃક્ષનું દોહદ શું છે તે કહું છું. એટલે જેના યોગે ઝાડ દહ મળ અને પૃથ થઇને પુષ્કળ દિવસ સુધી જીવીને મધુર ફળ આપી ને તેના માલિકને ખુશ કરે તે સાધનનું વિસ્તાર પૂર્વક વર્ણન કરવામાં આવે છે.

• તત્રદૌ વૃદ્ધયુપયોગિતય । વૃક્ષસેચનમુચ્યતે । •

• પ્રાણી સિંચન કર્તાથી ઝાડ જલદી ઉગે છે. એટલા માટે પાણી સિંચન કરવાની રીતિનું વર્ણન કરવામાં આવે છે,

સાયં પાતશ્ચ ધર્મતૌ શીતકાલે દિનાન્તરે ।

વર્ષાસુ ચ ભુવઃ શોષે સેક્તવ્યા રોપિતા દ્રુમાઃ ॥

હેમન્તે શિશિરે દેયં તોયં ચૈકાન્તરે દિને ।

વસન્તે ચ તથા ગ્રીષ્મે સાયં પ્રાતઃ સદાબુધૈઃ ॥

આલવાલ સ્થિતં તોયં શોષં ન ભજતે યદા ।

અજીર્ણં તદ્ વિજાનીયાન્ન દેયં તાદૃશં જલમ્ ॥

સ્વનિત્વાતં તથા ભૂમો શોષયિત્વા સ્થિતં જલમ્ ।

પશ્ચાત્ પ્રસેચનં કાર્યં વૃક્ષાણાં વૃદ્ધિમિચ્છતા ॥

વૌજવાપાત્ સમારભ્ય કુંભનૈકેન સંચનમ્ ।

યાવદ્વર્ષ તતઃ કુમ્ભ પ્રાતર્વર્ષ વિધીયત્ ॥

ગ્રીષ્મ ઋતુ (જિનાળા) માં ઝાડને સવારના અને સાંજના નિયમથી બે વાર પાણી પીવું, શિયાળાના દિવસમાં એક દિવસને

આંતરે પાણી નાંખવું. વરસાદના દહાડામાં વરસાદ ન પડ્યો હોય અને જો જમીન સુકી થવા આવી હોય ત્યારે સિંચવું વસન્ત અને ગ્રીષ્મ ઋતુઓમાં તો સવારના અને સાંજના એ પ્રમાણે દિવસમાં બે વાર પાણી સિંચવું જોઈએ. જાડને પાણી પાણી જાડે બરાબર ચુસી ન લીધું હોય તો તે જાડને અછર્ણુ થયું છે એવું સમજવું. અછર્ણુ થાય એટલું પાણી જાડના મૂળમાં કદી નાંખવું નહિ. જાડ ને અછર્ણુ થયું હોય તો મૂળની પાસેની માટી ખણીને તે પાણી અંદર જરાવવું જોઈએ. છીપેલું જળ બરાબર પચે ત્યાર પછી મી-છવાર છીપવાનું શરૂ કરવું એટલે વૃક્ષ સારી રીતે વધશે. જમીનમાં બી વાવ્યા પછી એક ઘડે રોજ પાણી નાંખવું. એક વર્ષ થયા પછી તે ઘડે ન પાવું, નવે ઘડે પાવું, એ પ્રમાણે દરવર્ષે નવેા ઘડો લા-વાને તેનાથી પાણી સિંચવું.

दाहदस्य प्रकाशः ।

હવે કેવા પ્રકારનું ખાતર નાંખ્યાથી જાડપુષ્ટ થાય તે કહ્યું છે.

मधुसर्पि गुडक्षीरैः फृणितेन विमिश्रितैः ॥

कपित्थश्रीद्रुमौ सिक्तौ भूरिस्यादफलान्वितौ ॥

મધ, ઘી, ગોળ, દૂધ એ કાકવીમાં મેળવીને તે કાકવીથી રોજ સિંચવાથી કાટ અને બેલના ઉપર ઘણાંજ મધુર ફળ આવે છે

खर्जूरनालिकेराणां वंशस्य कदलस्य च ॥

पललेन सतोयेन सेको वृद्धिकरः स्मृतः ॥

માંસ પાણીમાં ઉકાળીને તે પાણી ખંજુરી, નારીયળ, વાંસ અને

કેળનાં જાડોને છીપવાથી તે સારી રીતે વધે છે.

માષમૃગ્દ + + વીજૈઃ કૃથિતૈવારિ શીતલૈઃ ।

ચુર્ણિતૈર્મદિરામિશ્રૈર્લવણેન સમન્વિતૈઃ ॥

કૃતલેપો વિભાવર્યા ફૂલહીનોતિ સર્વદા ॥

નારિકલતસઃ સૂતે બહુસ્વાદુ વૃદ્ધત્ ફૂલમ્ ॥

અહીં અને મગને પાણીમાં બેળીને તેમાં મધ અને મીઠું નાંખીને ખરીક વાટવાં. પછી તેનો રોજ રાત્રે નારીએલના મૂળમાં લેપ કરવો. એના યોગથી નારીચેલો ઉપર મીઠાં અને મોટાં પુષ્કળ નારીચેલ લાગશે.

શૃગાલમાંસખંડેન મૂલદત્તપ્રલેપતઃ ।

વીજપૂરીફૂલત્યુગ્રં ગુંદમાંસજલોક્ષિતા ॥ •

શિયાળાના માંસના કકડામાં ગોળ બેળવીને મહાલુગાના જાડના મૂળમાં તેને રોજ નાખવા તેથી ઘણા સારા મહાલુગા ઉત્પન્ન થશે.

યસ્ય કસ્યાપિ માંસેન ગોક્ષીરગુહ સંવૃતા ।

તેન સિક્તેન નારંગી સુસ્વાદા સુફૂનાસ્થિતો ॥

કોઈપણ જાતના પશુનું માંસ લઈ તેમાં ગાયનું દૂધ અને ગોળ બેળવી તેને પાણીમાં ઉકાળવું અને તે ઉકાળેલું પાણી દરરોજ નારંગીના જાડને છીપવું એટલે મધુર નારંગીઓ તેનો ઉપર આવશે.

મૈષમાંસૈઃ કીર્ણમૂલા તત્કેશામિષ ધૂપિતા ।

દાડિમી ફૂલસંપત્તિં મહતી લયતેતરાં ॥

મેંદાના માંસને ગોળામાં નાંખવું અને તેના વાળ અને માંસનો

ધુમાડો દાડમના ઝાડના મૂળીઆમાં મૂકેથી સારાં અને ઘણાં દાડમ આવશે.

કાપઃ રાશકમાંસસ્ય યદિ મુલેપ્રદાપયેત્ ॥

દ્રાક્ષા ભવતિ સુસ્વાદુફૂલા ચૂરિરસન્વિતા ॥

શશલાનામાંસને કાઢવો એ દ્રાક્ષના વેલના મૂળમાં સિપવાથી ઘણી મધુર અને મીઠી એવી પુષ્કળ દ્રાક્ષો આવશે.

મુસ્તાજંબૂં ફુલ્યશેરિ તપ્તક્ષીર જલોપ્લિતઃ ।

ઇતરામ્નો ભવેદિવ્યઃ સહકારોતિ સૌરમઃ ॥

જંબૂફલ ઘનોશીર કથિતોદક સેકતઃ ।

વાલ્બૂતો ભવેત્ સ્વાદુરસોમાંદ ફૂલાસ્વિત્ ॥

મોથા, બખુ અને વાળો એ વસ્તુઓને દૂધમાં નાંખીને ઉકાળવું, પછી તે પાણીમાં નાંખીને તે પાણી આંખના ઝાડને છીપવાથી ગમે એટલું ઝાડ શી નય તોપણ તેના ઉપર દિવ્ય મધુર, સારાવાસ વાળી કેરીઓ આવશે; જો દૂધ નહિ હોય તો કંઈ હરકત નક્ષી. ફક્ત પાણીમાં ઉપર લખેલી ત્રણ વસ્તુઓને ઉકાળીને તે પાણી આંખને સિંચવાથી પણ સુંદર કેરીઓ આવશે.

પ્રથમંકુ સુમોન્મષે કુઠારેણ ક્ષતે કૃતે ।

જંઘાયા તિલ ચૂર્ણે ન સમેન મધુસર્પિષ ॥

કર્દમાકૃતિમાનેન ક્ષતદેશે વિલેપયેત્ ।

ફૂલમામલકી સુતે સ્વાદૂનિ સુબહુનિચ ॥

આંખનીને પુલ આવે ત્યારે તેના થડમાં નાનો ધા કરવો અને

ખાડેલા તલને મધમાં અથવા ધીમાં કાઢવી પાતળો એક રસ ફેરીને તે ધામાં તેનો લેપ કરવો એટલે મધુર અને ઘણી આંગણી આવશે.

ક્ષીરેણ સોચિતા મૂમે જપા કુસુમ લારિતા ।

ધવલં કુસુમં સૂત શશાકં કિરણોજ્વલં ॥

લાલ પુલના જસવતીના મૂળમાં દૂધ જરા જરા નાંખીથી ચંદ્રના કિરણના જેવાં સફેદ પુલથી ઝાડ સુશોભિત થાય છે.

વરાહનિહિરાચાર્યે જમીન વગેરે સંગ્રામી થોડુંક લખાણ કર્યું છે તેમાંના થોડાક શ્લોકો નીચે આપવામાં આવે છે. એ ઉપરથી પણ ખુબી રીતે સિદ્ધ થાય છે કે પ્રાચીનકાળમાં આર્યો સારી રીતે ખેતીવાડીનું કામ જાણતા હતા.

મુદ્ગાધૂઃ સર્વવૃક્ષાણાં હિતા તસ્માત્ તિલાનંવપેત ।

પુષ્પિતાસ્તાંશ્ચ ગૃળ્હાત્ કર્મે તત્ પ્રથમ ભુવિ ॥

ઉત્તમં વિંશતિર્હસ્તા મધ્યમં ષોડશાતરં ।

સ્થાનાત્ સ્થાનાંતરં કાર્યં વૃક્ષણાં દ્વાદશાવરં ॥

અભ્યાશ જાતાસ્તરવઃ સંસ્પૃસંતઃ પરસ્પરં ।

મિશ્રૈર્મૂલશ્ચ ન ફૂલં સમ્યગ્યચ્છંતિ પીઢિતાઃ ॥

શીત વાનાતપૈ રોગો જાયતે પાંડુપત્રતા ।

અવૃદ્ધિશ્ચ પ્રવાલાનાં શાસ્વાશોષો રસશ્રુતિઃ ॥

જમીન નરમ હોવાથી ઝાડો સારી રીતે વધવા પામે છે. એ વાસ્તે જે જમીનમાં વાવવું હોય તેમાં પહેલા તલ વાવવા, તલને પુલ આવ્યા પછી તલના છોડને ત્યાં મસળી નાંખવા એટલે જમીન

ધણી નરગ થશે. એક ઝાડની પાસે વીસ હાથના આંતરે ખીજું ઝાડ રોપવું એ સાહે છે, જ્યાં થોડી હાથનો સોળ હાથનો અન્તર રાખવો; કંઈપણ અડચણ પડે તોપણ બાર હાથની અંદર ખીજું ઝાડ વાવવું નહિ. ઘણાં પાસે ઝાડો રોપવાથી તેનાં મૂળીયાં એક ખીજાને લાગેછે અને મુળ એક ખીજાની સાથે ભળીને બેઢને નુકશાન થાય છે, અને તેથી એકના ઉપર પણ સારાં ફળ આવતાં નથી. ટાઢ વાં અને ગરમીના વધના ઓછાપણુથી ઝાડને રોગ થાય છે. કેટલાંક ખાતરાં સફેદ નિસ્તેજ થાય છે, કેટલાંકની શાખાઓ વધતી નથી, કેટલાક ઝાડની ડાળીઓ સૂકાઈ જાય છે, અને કેટલાંક ઝાડનો રસ બહાર નીકળી જાય છે.

ઉપલા મ્લેકો ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે આર્યો પહેલાં ખેતીવાડીમાં કુશળ હતા, અને જે કંઈ ઉત્પત્તિ કરી છે તે ધણી પ્રશંસા કરવા લાયકની છે. એમાંના કેટલાક પ્રકાર અજમાવવા યોગ્ય છે; ખાતર એ કોઈ જાતની સહેલી વસ્તુ છે તેથી જૂદા જૂદા ખાતરથી ફળમાં ફેરફાર થાય છે, એ હાલના ખેતીવાડીનું જ્ઞાન ધરાવનારા કહેછે. તેમ ઉપરની વાતમાં સમ્યાઈ જણાય છે.

પ્રકરણ ૧૨

પ્રાચીન ભારતનાં લઠાઈનો હથિયારો.

વૈદિક આર્યોનીવેળાએ તોપોના જેવું અગ્ન્યસ્ત્ર ભારતમાં પા-
પરવામાં આવતું હતું. બેદમાં સૂર્યમાં નામનું એક જુતનું અગ્નિયંત્રનું
વર્ણન જોવામાં આવે છે. તે વેળાએ અસુરો દેવતાઓની જોડે લઠવા-
ની વખતે એનો ઉપયોગ કરતા હતા. લાલના કોપોમાં સૂર્યમાંના
અર્થ જોખંડની પ્રતિમા લખ્યો છે પણ વૈદિક ગ્રંથમાં લૌહ-સ્થુળા
(ઓંગો) અથવા સ્થુળાકાર જંત્રના અર્થમાં વાપરેલો છે. કૃષ્ણ યજુર્વેદ
(૧૫.૫.૭૫)માં સૂર્યમાં શબ્દની વ્યાખ્યા કરી છે, તેના ઉપરથી સ્પષ્ટ સ-
મજાય છે કે, તે વેળાએ અસુરો એક પ્રકારની બંદુક વાપરતા હતા.
તે બંદુક લાલની બંદુકના જેવી નહોતી. જે મંત્રમાં સૂર્યમાં શબ્દનું
વર્ણન છે તેનુંજ ઉપ રસાયન ભાષ્ય અને વ્યાખ્યાદિ આવી છે.—

દાષા વૈસૂર્મી કર્ણકાવત્યેતયા રસ્ય વૈ દેવા અસુરાણાં
શતત હાંસ્તૃહસ્તિ યેદેતયા સમિપાદધાતિ વજ્રમેવૈતચ્છ-
તઘ્ની યજમાનો ભ્રાતૃવ્યાય પ્રદ્ધતિ ॥

(તૈત્તિરીય સંહિતા,)

ભાષ્ય—-જ્વલન્તી લૌહમયી સ્થૂળાસૂર્મી । ગૌરાદિ-
ત્વાત્હીષ્ । કર્ણકાવત. અન્તઃ સુષિરવતી અન્તર્જ્વલન્તી
ચેત્યર્થઃ સાહિતકં દીર્ઘત્વમ્ । તત્સદૃશા ઋગિત્યર્થઃ દેવા-
રાતયા અસુરાણા મધ્યે શતતર્હાન્ રાક પ્રહારેણ શતસ્ય.

હસ્તુનં । લૃહન્તિ ઘ્નસ્તિસ્મ । તૃહ્ હિંસાયામ્ રૌઘાદિકઃ ।
તસ્પાદંતયા ઋચા સમિધમાદધાનો યજમાન વજ્રં ઇન્દ્રાયુધ
ઃ દશમેવ રાતૃ શતઘ્ની પૂર્વોક્તાં સૂર્મીં ભ્રાતૃવ્યાય શત્રવે
પ્રહિણોતિ ।

વ્યાખ્યા—જ્વલન્તિ લોહમયી સ્થૂળા સૂર્મીં । સાચ
કર્ણકાવંતી છિદ્રવતી । અતરાવ જ્વલન્તી ત્યર્થઃ તત્ સમા-
નમૃક્ રાકેન પ્રહારેણ શતસઽશ્વકાત સ્મેરયન્તઃ શૂરાઃ શતં-
તહાઃ । અસુરાણાં મધ્યે તાદશાન્ (સૂર્મ્યા યોદ્ધનઃ) રાતયા
ઋષા દેવા હિંસન્તિ । અનયા સમિદાઘ્વાનેન શતઘ્નીયેનાં
ઋચં વજ્રં કૃત્વા વરિણ હન્તુ પ્રહરતિ ॥

આ સૂર્મી—લોખંડની સ્થૂળા છે જેની અંદર કાણું છે, તેમાં
સળગાવેલો કાકડો—જે નીકળે છે, તે પણ બળે છે. આ ઋક મંત્ર
પણુ તે લોહમયીજ્વલંત સ્થૂળાની પેઠે બળવું. અસુરોમાં જેઓ સૂર્મી-
થી લડે છે, તેઓ એક આઘાતથી સેંકડો શત્રુનો નાશ કરે છે.—દેવતાઓ
તરત તેઓને મારવા માટે શતઘ્ની વજ્રને વાપરે છે. આ ઋકમંત્ર
તે શતઘ્ની વજ્રના તથા સૂર્મીના સરખું છે. જે યજમાન (યજ્ઞકર્તા)
આ શતઘ્ની એટલે શરે શત્રુને નાશ કરનાર વજ્ર અથવા સૂર્મી
હતારીને શત્રુના ઉપર ઋક અથવા મંત્રરૂપ પ્રહાર કરવામાં સમર્થ
થાય છે.

અથર્વેદમાં એક જગાએ એક ઉદાહરણ આપ્યું છે તેમાં સી-
સાથી શત્રુને મારવાનો સંગ છે. જેમકે—

સીસાયાધ્યાહ વરાણઃ સીસાયાંમ પાનતિ ।

સીસંમન્દ્રઃ પ્રાયચ્ચત્ તદંગ યાતુ ચાતન ॥

યદિનો ગાં હંસિ યદ્યશ્વં યદિ પુરુષં ।

તત્વા સીસેન વિચ્યામો યથા નોઽસો અવારત ॥

અથર્વેદ. ૧-૧૬-૨, ૪)

હમણાં લોખંડનાં બનાવેલા લુગળામાં સુષિર અથવા રન્ધ્ર
બેમાંથી બળતો પદાર્થ બહાર નીકળીને એકીવારે સો શત્રુ વિનાશ
કરે છે, વળી સીસાથી શત્રુ વિનાશ પામે છે; તેથી બંદુક અથવા
તોપના જેવું એક જાતનું હથિયાર હતું તેના શિવાય બીજું કંઈ
અનુમાન થઈ શકતું નથી.

વૈદિકકાળને છોડીને પૌરાણિકકાળમાં હિંદુઓનાં લઘાઈનાં હથિ-
આરો વિષય વિવેચન કર્યાથી જોવામાં આવે છે કે, એ વેળાએ
વૈદિક સૂર્યર્ષી “નાલિકા” “નાલિકા” અથવા “નાલ” નામ મળીને ધણી
ઉન્નતિ મેળવી હતી, અને તેના પુષ્કળ ઉપયોગ થતો હતો. વૈશમ્પા-
યને રચેલી નીતિ પ્રકાશિકા શુક્રાચાર્યનું નીતિશાસ્ત્ર, સારંગધરનું ધનુર્વેદ
અને વીર ચિન્તામણિ વગેરે ગ્રંથોમાં આ હથિઆરનું ખુલ્લું વર્ણન
મળે છે, અને વિશ્વામિત્રના ધનુર્વેદમાં પણ એનો કંઈક આભાસ
જોવામાં આવે છે. મહાભારત તથા રામાયણમાં આ અસ્ત્રનું વર્ણન
છે; મહાભારતમાં એના ઘણા ઉપયોગોનું વર્ણન છે. રામાયણમાં રા-
વણના દિગ્વિજય વર્ણનની જગાએ લખ્યું છે કે પ્રાચીનકાળમાં એ
અસુરો વાપરતા હતા. • નાલિકાસ્ત્રનો ઉપયોગ તથા આકારદિના
વિષયમાં ઉપર લખેલા ગ્રંથોમાંથી જે કંઈ જાણવામાં આવે છે તે
નીચે લખવામાં આવે છે.

વૈશ્વનાથની નીતિ પ્રકાશિકામાં છે કે,

મરુદે સ્યાત્ તન્વંગી મધ્યરન્ધ્રિકાં ।

મર્મચ્છે કરી નાલા દ્રોણ ચાપશરેરિણી ॥

નાલિકાશ્ત્રનું અંગ બરાબર સીધું તથા પાતળું છે. એમ નળાના નેત્ર પોલુ છે, રંગ કાળો છે, અને એમાં દ્રોણ ચાપના શરના જેવો નીકળીને શત્રુના મર્મછેદ કરે છે.

એને વાપરવાળી રીત ઉપર વિચાર કર્યથી પણ એને બંદુક સિવાય ખીજું કંઈ કહી શકાતું નથી. જેમકે—

ब्रह्मणं च्यापनष्णैव स्युतष्णेति गतित्रयम् ।

तामाश्रितं विदिन्ता तु जेतासन्नाम् रिपुन् युद्धि ॥

પહેલાં લેવી ચારપછી ધ્માલ (સળગાવવી) ચારપછી સ્યુત (એટલે તાકીને વિધવું) આ ત્રણ ક્રિયા નાલિકાને આશ્રિત છે. એ બ્રહ્માથી આસન્ન શત્રુને યુદ્ધમાં જય કરાવે છે.

શુક નીતિમાં નાલિકાશ્ત્રનું જે વર્ણન છે અને તેની ઉપયુક્ત સામગ્રી ઈલાદિનું જે વર્ણન મળે છે તેનું વર્ણન આવું છે.

(નાલિકાશ્ત્ર એટલે બંદુક.)

नालिकं हिविधं नेयं बृहत् क्षुद्रं विभेदतः ।

तिर्તા गूर्द छिद्र मूलं नालं पंच वितास्तिकं ॥

નાલિક (બંદુક) બે જાતની છે, મોટી અને નાની થોડી વાકી ધ્રુવી અને પાંચ વેંત લાંબી અને તેના મૂળમાં કાણું પાડેલું હોય છે.

आययो लक्ष्यचेदि तिलबिन्दुयुतं सदा ।

યંત્રાઘાતાગ્નિ કૃત ગ્રાવચર્ણ ધૃક્ મૂલ કર્ણકમ્ ॥

તેના મૂળમાં અને આગળ લક્ષ્યભેદ સૂચક એ તલ બિન્દુ હોય છે. અને મૂળના કાણામાં કાન હોય છે, અગ્નિવાળો પથ્થર એકાદ સંચામાં બંધ હોય છે.

મુકાષ્ઠો પાંગ બુન્ધચ મધ્યાંગુલિ વિલાન્તરમ્ ।

સ્કન્તેઽગ્નિ ચૂર્ણ સન્ધાત્રી શલાકાં સંયુતે દદમ્ ॥

એ નાલિકા યંત્ર (ખંદુક) સારા લાકડાના એકટામાં બેસાડેલું હોય છે અને મૂળ અથવા મૂઠ તથા પકડવાની જગા લાકડાની બનાવેલી હોય છે, વચમાં આગળ જાય એવું કાણું હોય છે તેના ઉપર અગ્નિ ચૂર્ણ (દાર) કમાન પકડવાની જગાપર કાણામાં બંધકરવામાં આવે છે,

લઘુ નાલિકમપ્યતં મધાયં પત્તિસાદિભિઃ ।

યથા યથાતુ ત્વકસારં યથાસ્થલ વિલાન્તરમ્ ।

યથા દીર્ઘ વૃહત્ ગોલં દુરચેદી તથા તથા ॥

એનું નામ લઘુનાલિકા એટલે ખંદુક છે, એ પેદલ અને સ્વાશેના લશ્કરમાં વપરાય છે. એ નાની નાલિકા (ખંદુક) જેમ જેમ મોટી હોય છે તેમ તેમ તેનું કાણું લાંબું અને દૂરથી તાકવાને સહેલું થાય છે.

મૂલ કીલદ્રમાલ્લક્ષ્યં સમ સંધાન ચાજિય ।

વૃન્નાલેક સંઘન્તત્ કાષ્ટ બુન્ધાવિવાર્જિત ॥

એવી નાલિકા (ખંદુક) મોટી હોય અને લાકડામાં

નેસાડેલી ન હોય તથા પકડવાનું ન હોય તો તેનું નામ વૃહનાલિકા
(તોપ) કહેવામાં આવે છે.

નય વ્યં ચક્રતા ઘસ્તુ સુયુતં વિજય પદમ્ ॥

એ એટલી મોટી હોય છે કે તેને ગાડીમાં લઈ જવામાં આવે
છે અને એ જ્યાં શોભીતું હથિઆર છે.

(અગ્નિ ચર્ય એટલે દારૂ)

પાંચલર્વણાત્ પંચ પલ્લાનિ ગંધકાત્ પલમ્ ।

જન્તધુ વિપ્રાકં સુભાષંગારતઃ પલમ્ ।

શુદ્ધ સંભાસણુર્ણ્ય સન્મીલ્ય પ્રપુટેદ્રકૈઃ ॥

સ્તવ્યકાળાં સનાસ્ય શોધયં દાતૃપેન ચ ।

પેના ચર્કર વચ્ચેતદાગ્નિ ચૂર્ણં ભવેત્ સ્વલુ ॥

સુરાખાર ૫ ભાગ, ગંધક ૫ ભાગ એને સૂકવીને, આગેલું અર્ક
લયા આકંદના લાકડાના કોયલાનો ૧ ભાગ સાફ કરીને ભૂદે ભૂકા
ક્યાં પછી એકઠું કરીને એવી રીતે દળવું કે એક ખીજની જેડે
મળી જાય ત્યાર પછી તે ભૂકામાં સિજના ઝાડનો રસ, આકંદનો
રસ અને રસુનો રસ નાંખીને મેળવવું. ત્યાર પછી તેને તડકામાં
સૂકવીને પછી દલવું. દળીને ચર્કરા એટલે રેતીના જેવું અગ્નિ ચૂર્ણ
તૈયાર કરવું. તે ચૂર્ણનું નામ અગ્નિ ચૂર્ણ (દારૂ) કહેછે.

સુવાચેલવળા ભાગા ષડ્વા ચત્તારરાવ વા ।

નાલાસાર્યાગ્નિચૂર્ણે તુ ગંધાયૈતુ પૂર્વવત્ ॥

મધક અને ઉપર વખેલી રીતે કાલસા સરખે ભાગે લઈ તેમાં
૬ તથા ૪ ભાગ સુવાર્ષિ લવણ એટલે સુરાખાર મેળવીને ઉપરની

રીતિ પ્રમાણે નાલાસ્રને માટે અગ્નિચૂર્ણ તૈયાર કરવું.

ગોલો લોહમયો ગર્ભ જુટિકઃ કેવલાઽગ્નિવા ।

સીસસ્ય લઘુનાલાર્થેહન્ય ધાતુમયોઽપિવા ॥

લૌહસારમયં ચાપિ નાલાસ્રસ્ત્વન્ય ધાતુનમ્ ।

નિત્ય સન્માર્જત સ્વચ્છ મંત્ર પત્તિભિર વૃતમ્ ॥

• મોટી નાલિકા માટે લોહના મોટાં ગોળાં કરવી તે પાંદડા કરવા અને તેની અન્દર નાની નાની ગોળીઓ વગેરે ભરી શકાય. અને નાની નાલિકાને વાસ્તે સીસાની અથવા ખીજ કાઢ ધાતુની ખંદુકના કાણા લાયક ગોળીઓ તૈયાર કરવી; નાલાસ્ર ગોળી લોહની અથવા ખીજ કાઢ સમ્પત ધાતુથી બનાવવી જોઈએ.

ક્ષિપન્તિ ચાગ્નિ યોમાચ્ચ ગોલં લક્ષેપુ નાલગમ્ ।

નાલાસ્રં શોર્ધયદાદો દયાત્તત્રાગ્નિ ચર્ણકમ્ ।

નિવેશયેત્ દંકેન નાલામૂલે તથા દૃઢમ્ ।

તતસ્તુ ગોલકં દધાત્ તતઃ કર્ણેઽગ્નિચૂર્ણકમ્ ।

કર્ણ ચૂર્ણાગ્નિ દાનેન ગોલં લક્ષે નિપાતયેત્ ॥

નાલાસ્ર (ખંદુક) માંની ગોળી અગ્નિના સંયોગે કરીને લક્ષ્ય સ્થાનમાં છોડવી. એ છોડવાની રીત આવી છે—પહેલાં નાલિકા ખંદુકને સાફ કરવી એટલે મલિનતા રહિત કરવી, પછી તેમાં અગ્નિચૂર્ણ (દારૂ) નાંખવો, તેને દાંડથી નાલિકાના મૂળમાં મજબૂત ભરવી, પછી તેમાં ગોળી નાંખવી, કાનની જગાપર દારૂ ભૂકવો, તે કાન ઉપર અગ્નિચૂર્ણમાં આગ લગાડવી. એ પ્રમાણે કરીને તે ગોળી લક્ષ્ય ઉપર તાકવી.

લક્ષ્યભેદો યથા વાણો ધનુર્જ્યો વિનિયોજિતઃ ।

અવેતપાતુ સંઘ્યાયં—

જેમ ધનુષનાં ચોગે બાણ વેગથી જઈને લક્ષ્ય ભેદ કરેછે તેમ એ પણ વેગથી લક્ષ્યને ભેદેછે.

“સમંન્યુનાર્થિકૈ રંશૈરાગ્નિ ચૂર્ણાન્ય નેવાશઃ ।

કલ્પયન્તિચ તદ્વિધાશ્ચંદ્રિકા ભાદિમન્તિચ ॥

અગ્નિચૂર્ણ (દાર) તૈયાર કરવાની રીત આગળ લખી ગયા છીએ. તેમાં જે વસ્તુનું માપ લખ્યું છે તેના શિવાય વસ્તુના ઓછા વધારાથી ઘણીક જાતના અગ્નિચૂર્ણ થાયછે. તે તેના જાણનારાઓએ કલ્પના કરીછે તેનાથી ચંદ્રના જેવા પ્રકાશવાળી દારૂઓ થાયછે.

શુક્તીતિ પ્રકરણ ૪ થું.

શુક્રાચાર્યના ગ્રંથના વર્ણન ઉપરથી જણાય છે કે પ્રાચીન હિન્દુઓની પાસે તોપના જેવું કાંઈ હથિયાર પ્રચલિત હતું તેમાં સંદેહ નથી.

વીર ચિન્તામણિ ગ્રંથમાં વ્રહ્માસારંધરનાલિકા સંબંધમાં લખ્યું છે કે—

નાલિકા લઘવો વાણા નલયંત્રેણ નોદિતાઃ ।

તે તૂચ્છદુરપાતેષુ દુર્ગયુદ્ધેષુ સંમતાઃ ॥

લઘુનાલિકા બાણ એટલે નાની નાલિકાસ્ત્ર સર્વ નલયંત્રથી ફે-કવામાં આવે છે. એ હથિયાર ઉચ્ચ તથા દૂર તાકીને મારવામાં અને કિલ્લાની લઢાઈનાં યોગ્ય છે.

મહાભારતમાં ઠેકઠેકાણે આ નાલિકાસ્ત્રનું નાના પ્રકારના નામથી વર્ણન છે. હિરણ્યપુર ધ્વંસના વર્ણનમાં નાલિકાસ્ત્રનું નામ સ્પષ્ટ લ-

ખવામાં આવ્યું છે. આદિપર્વના ૨૫-૨૨૫ શ્લોકમાં એ “અઃકલુક” શબ્દથી વર્ણન કર્યું છે. ટીકાકાર નીલકંઠે એ શબ્દની વ્યાખ્યા નાલિકા શબ્દની પર્યાય તરીકે લખે છે. નીલકંઠે આવી વ્યાખ્યા કરી છે—

अयःकणान् लोहगुलिकाः पिवतीति तत् तथाविधं लौ-
हमयं यंत्रं येन आग्नेयौषध बलेन गर्भसंभृत लौहगुलिकाः क्षि-
प्नन्ते ।।

હાલની હાંડી કામ મોટરના જેવી તોપ પ્રાચીન કાલમાં તેવી “તુલા ગુડા” નામના એક પ્રકારના યંત્રના પ્રસંગમાં મળે છે. યુદ્ધિ-
ષ્ઠિની આગળ અર્જુન પોતાનું સ્વર્ગ ગમન વૃત્તાન્ત વર્ણન કરતાં
કરતાં કહે છે કે, મહારાજ ! તાર પછી માતાપિતા તે અદ્ભુત જૈત્ર-
રથ લઈને મારી આગળ આવ્યા. તે રથ તરવાર, શક્તિ, ગદ, પ્રા-
સ, વજ્ર વાયુ-ઉત્પાદનકારી નિર્ધાન અથવા જવલકલ્કા પિંડવાળું
અને મેઘની પેઠે ભીમનાદી આક્રવાળું તુલાગુડા વગેરે હથિયાર સન્ને-
લા હતા.” ટીકાકાર નીલકંઠે આ “તુલાગુડા” શબ્દની વ્યાખ્યામાં
લખ્યું છે—

तुलागुडा भांडगोलकाः भांडानि आग्नेयद्रव्य बलेन गो-
ल निक्षेप पात्रणि । वायुसमोटाः वेगवशात् वायु जनयन्त्यः
सनिर्घाताः—अशनिदवानियुक्ता महामेयस्व नाश्च ॥

તુલાગુડા—અગ્નિય દ્રવ્યના બળથી ગોળા ફેંકવાનો ભાંડાકાર પાત્ર
છે; એથી ગોળા બહાર નીકળીને વેગથી વાયુનું પ્રાબલ્ય થાય છે અને
બજ્જની અથવા ઘોર મેઘના ગભીર ગળ્ગળનનાની પેઠે અવાજ થાય છે.
અને તેમાં પછડાંઓ છે; તેથી આવા વર્ણનથી તુલાગુડાને ગાડામાં

ધામેલી હેમીનના જેવું આગ્નૈયાસ્ત્રના શિવાય ખીજું કંઈ અનુમાન થઈ શકતું નથી.

મનુસ્મૃતિમાં એક વિધિ જોવામાં આવે છે.

नकूटैरायुधैर्ह न्यात् शुच्यमानो रणे रिपुन् ।

नकर्णिभिर्नापि दिग्धैर्नाग्निज्वलितते जसैः ॥

લંકાઈની વેળાએ કુટાસ્ત્ર એટલે લાકડાંના ઢાંકણ વગેરે આપીને, ગુપ્ત હથિયારો, ખડિ શક્તિના પાનાવાળા બાણ, ઝેરથી ચોપડેલા અથવા અગ્નિજ્વલિત હથિયારો વગેરેથી શત્રુને મારવા નહિ. આવી વિધિથી જણાય છે કે પ્રાચીનકાળમાં અગ્ન્યસ્ત્રના ઉપર હિંદુઓનો તિરસ્કાર હતો, સહજમાં તેનો ઉપયોગયો નહોતો. તેથી તેવી ઉત્પત્તિ થઈ નહિ.

પુષ્કળો પૌરાણિક “શતધ્વી” નામના હથિયારને તોપ તરીકે માને છે; પરંતુ વર્ણન ઉપરથી એને તોપ કહી શકાતી નથી. કોઈ કોઈ કહે છે કે પથ્થર ફેંકવાનું લાકડાનું બનાવેલા યંત્રનું નામ શતધ્વી હતું. મહા ભારતના ટીકાકાર નીલકંઠે એક મન ગ્રહણ કર્યા છે; પરંતુ રામાયણનો ટીકાકાર રામાનુજ એને કાટાવાળી મોટી મુદગા તરીકે વર્ણન કરે છે. વૈશંપાયની નીતિ પ્રકાશિકાના પમા અધ્યાયમાં છે.

शतध्वी कंटकयुक्ता कालायसमयो दृढा ।

मुदगराभाच तुर्हस्ती वर्तुलांत सरुणा युत ॥

गदावाला तवत्येषा मयेति कथितां भुवि ॥

કાટાવાળી, લોઢાના સારથી બનાવે, મુદગરના જેવી મજબૂત ગ્રાણનું નામ શતધ્વી છે; એને પકડવાને મૂઢ છે, તેની લંબાઈ ૪ હાથ

છે. મદ્રા યુદ્ધના બગ્ગલન એટલે વાપરવાની વેળાએ આસ્કાલન જેમછે, તેમ એ પંજુ છે. વૈશમ્પાયનનુ આ વર્ણનમાં, શતભ્રી મુદ્ગરની શિવાય બીજું કંઈપણ થઈ શકતું નથી. પરંતુ મુદ્ગરની પેઠે અસ્ત્ર ઐકવેળાએ સો પુરૂષોને કવી રીતે મારે એ વાસ્તે જણાય છે કે એનાં મનું કોઈ જાતનું અગ્ન્યસ્ત્ર પણ હતું; કારણ મહાભારતમાં લખ્યું છે કે—

મુદ્ગરૈઃ કુટપાશૈશ્ચ શૂલોલુચ્ચલ પર્વતૈઃ ।

શતભ્રીભિશ્ચ દીપ્તાભિર્દેરૈરપિ સૂદારુણૈઃ ॥

શતભ્રી આ ઠેકાણે દીપ્ત શતભ્રી આપરથી અગ્નિવાળી સમજાય છે. એના શિવાય બીજી જગાએ તેના પોષકનું વર્ણન મળે છે. નીલકંઠે પણ તે તે જગાએ એને તોપનાં જેવું કોઈ આગ્નેય અસ્ત્ર તરીકે વ્યાખ્યા કરી છે. ગમે તેમ હો શતભ્રી તોપ હોય કે ન હોય. તોપ, ખંડુકની પ્રમાણે અગ્ન્યસ્ત્ર પ્રાચીનકાલમાં હતાં તેમાં જરા પણ સંદેહ થઈ શકતો નથી.

“પ્રાચીનકાલમાં કિલ્લાદિની રક્ષા કરવા માટે તોપનાં જેવાં અગ્નિનાં હથિયારોનો ઉપયોગ થતો હતો. જ્યારે પાંડવના યજ્ઞના ઘોડાએ મણિપુરમાં પ્રવેશ કર્યો, ત્યારે અશ્વમેધ પર્વમાં તે જગાએ મણિપુરનું વર્ણન છે. સાં લખ્યું છે કે, “નગરની બહાર ગાડાઓમાં આગ્નેય અસ્ત્રાદિ સુરક્ષિત રહેલાં છે અને સેના સર્વદા તેની રક્ષા કરવાને માટે સદા તૈયાર છે.”

પ્રકરણ ૧૩ મું.

પ્રાચીન ભરતખંડના કીલ્લાઓ.

રાજ્યોના ધણા દુશ્મન હોય છે. પરંતુ રાજ્યની જોડે તેઓને સર્વદા લડાઇ કરવી પડે છે. એ વાસ્તે તેઓને એકબીજાથી બચાવવા ને મોટે જગ્યા તૈયાર કરી રાખવી જોઈએ. તે જગ્યાનું નામ કીલ્લા છે. તે રાજ્યોની મોટી સંપત્તિમાં ગણાય છે. એ વાસ્તે શાસ્ત્રકારોએ છ સંપત્તિમાં કીલ્લાને એક જાતનું ધન ગણ્યું છે.

મનુ, યાજ્ઞવલ્ક્ય, કામન્ધક, ભોજ વગેરે રાજનીતિના ઉપદેશ આપનારાઓએ કીલ્લાની સંપત્તિનું વર્ણન કરી તેને બનાવવાની રીતિ અને પ્રકાર બેદનુ વર્ણન કરેલું છે. વિશ્વકર્મ સંહિતા અને રાજ્યવલ્લભ વગેરે વાસ્તુશાસ્ત્ર એટલે શિલ્પશાસ્ત્રમાં એને બનાવવાની રીતિ તથા જગ્યાની પરીક્ષા લખેલી છે. રાજ્ય, રાજધાની અને કીલ્લા બનાવવાના સંબંધમાં કામન્ધ નીતિશાસ્ત્રના આધારે જગ્યાની પરીક્ષા પહેલાં લખવામાં આવે છે.

ભૂગુણૈર્વદ્ધતે રાષ્ટ્રં તદ્ભુલેર્દૃષ્ટ્યૃ વૃદ્ધયે ।

૬ - તસ્માત્ ગુણવતી ભૂમિ ભૂતૈર્ન ભૂપસ્ય કારયેત્ ॥

સસ્યા કરવતી પુણ્યારવનિદ્ર વ્યસન્વિતા ।

ગોટિતાભૂરિસલિલાપુનર્જનપદૈર્વૃતા ॥

રમ્યાસત્કું જરવના વારિ સ્થલ પંથાન્વિતા ।

અદેવ માતૃકા ચેતિશ સ્યતે ભૂર્વિ ભૂતયે ॥

કામન્ધક .

સ્થાનના ગુણથી રાજનું ધન વધે છે, અને રાજ સંપત્તિનાં વધવાથી રાજની ચઢતી થાય છે. એટલા માટે રાજ્યએ પોતાનું વધારવાની પહેલાં ગુણવાળી જમીન લેવી જોઈ. કેવી જાતની જમીન ગુણવાળી છે ? તે કહેવામાં આવે છે.

જે જગા પર પાક થતો હોય, જે જગામાં ખાણો હોય, જે જગા ઘણી પુણ્ય અર્થાત પવિત્ર (તનદરોસ્ત અને ખુમસુરત) હોય, જે જગામાં વાપરવાની વસ્તુ શોધી મળે, જે જગા ગાય અને ઘોડા વગેરે પશુને રાખવા લાયક હોય, જે જગાપર ખાણીનું દુઃખ ન હોય, જેની આરે બાબુએ સારાં સારાં નગર આવેલાં હોય, જે જગા સુંદર અને રમણીય હોય, જે જગાની પાસેના વનમાં હાથીઓ મળી શકતા હોય અને જેની પાસે વન હોય, જે પ્રદેશમાં જળ માર્ગ અને ખુશકીને માર્ગ હોય, જે દેશમાં દેવ માતૃક ન હોય, એટલે જે દેશમાં પાક ઉત્પન્ન કરવા માટે કેવળ વરસાદના પાણી ઉપર ભરોસો રાખવો ન પડતો હોય એવી જગા રાજ્યોને માટે ઉત્તમ છે.

સર્શક રાસપાષાણા સારવી નિત્ય તસ્કરા ।

રુક્ષાસ કંટક વનાસવ્યા લાચોતે ભૂરભૂઃ ॥

જે જગાપર ઘણા કાંકરા હોય, ઘણા પથ્થર હોય, ઘણું જંગલ હોય, સર્વદા હોરના ડર હોય—તે જગા સારી નથી. જે જગા રક્ષ એટલે રસાળ ન હોય જેમાં પાણી સિંચવા છતાં પણ સારો પાક ન થાય, જે જગામાં કાંટાનું જંગલ હોય, જે જગાપર ઘણા ઝેરી સાપો ઉત્પન્ન થાય તે જગા પણ રહેવાને તથા કિલ્લા બાંધવાનાં લાયક નથી.

કામન્ધકીએ એક ઠેકાણે વળી લખ્યું છે કે—

સાંજીવ્યો મુગુર્જે ચુક્તઃ સાનુપઃ સર્વતાશ્રયઃ ।

શૂદ્રકારા વર્ણિક્ પ્રાયોમહા રંગકૃષીવલઃ ॥

સાનુરાગો રિપુદ્રેષી પીઢાકર સહપૃથુઃ ।

નાના દેશ્યે ! સમાકીર્ણા ધાર્મિકઃ પશુમાન ધની ।

તંવર્દ્યે પ્રયત્નેન તસ્માત્સર્વ ઘૃત્તે ॥

જે દેશમાં કંદ (સરણુ વગેરે) મૂળ અને ફળ વગેરે ધણાં થાય, જે દેશ ઉપર લખેલા ગુણુવાળો હોય, જે દેશમાં અનૂપ અર્થાત્ જે દેશમાં પુષ્કળ પાણી હોય, જે દેશ પહાડનો આપ્રય કરી રહેલો હોય, જે દેશમાં દાસ દાસીઓ, મરીમરો અને વેપારીઓ વધારે હોય, જે દેશના ખેડુતો ધણા મહેનતુ અને મહા ઉદ્યોગી હોય, જે દેશના માણુસો સ્વભાવતઃ પ્રભુના ઉપર પ્રેમ રાખનારા અને શત્રુના દ્વેષ હોય, જે દેશના લોકો કષ્ટ સોસવામાં અને કરનો ભાર સહન કરવામાં કષ્ટ ન સમજે, જે દેશના લોકો બળવાન હોય, જે દેશમાં જૂદાં જૂદાં દેશનાં માણુસો એકઠાં થતાં હોય, જે દેશના લોકો સ્વભાવે ધાર્મિક, પશુના પોષણકારી અને ધનવાન હોય, એવી જગાપર રાજ્યે દેશની રક્ષા કરવી. કારણ કે તેવા દેશમાં રાજ્યની સર્વ અભિલાષા પૂર્ણ થાય છે.

રાજપુરી અને કીકાનું રહેણાણુના વિષે કામન્ધકી નીચે પ્રમાણે લખે છે.

પૃ. સ્કામમહાત મુચ્ચમાકાર ગોપુરં.

સમાવસે પુરં શૈલંસ । ન્મસવન્મશ્ચયં ॥

આરે આજુએ ખાધ ઉંચ્ચી કોટથી-ધેરાયલી, પહોળા દરવાજા-

વાળા શહેરમાં રાજ્યે રહેવું. તેની પાસે કોઈ પર્વત કે નદી હોય, વન અથવા મરૂભૂમિ હોય તો ધણુંજ સારું.

મહર્ષિ યાજ્ઞવલ્ક્યએ કહ્યું છે;

રમ્યંપશવ્યમાજી વ્યંજાંગલં દેશમાવસેત્ ।

તત્રદુર્ગાણિ કુર્વૈત જનકોશ ગુપ્તયે ॥

સુંદર, પશુ પાળવા લાયક, વિવિધ ખાવાની વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય એવી જમીન, પાછી અને પહાડવાળા દેશમાં રાજ્યે રહેવું, અને તેની જગાપર સ્વજનની, ધનુનો ભંડાર અને પોતાની રક્ષા કરવા માટે કીલ્લો બાંધવો.

મહર્ષિ મનુએ કીલ્લામાં રહેવાના લાભનું વર્ણન આતું કર્યું છે—

શકઃશંત વોધયતિ પ્રાકાર સ્થોધનુ ધરઃ ।

શતં દશ સહસ્રાણિ તસ્મા દુર્ગં સમાશ્રયેત્ ॥

કારણ કે એક યોદ્ધા કીલ્લામાં રહીને સો યોદ્ધાની સાથે લઘાઈ કરવામાં સમર્થ થાય છે, અને યોદ્ધા સો દશહજાર યોદ્ધાને હરાવી શકે છે, એટલા માટે રાજ્યે કીલ્લામાં રહેવું.

હવે કીલ્લાની સંખ્યા અને તેના ભેદ લખવામાં આવે છે.

કીલ્લાની ઘણી જાતો છે. મનુના કહેવા પ્રમાણે કીલ્લાની જાત સાત છે તે કામન્ધકીના કહેવા પ્રમાણે ૯ જાતના કીલ્લા સર્વથી ચીયાતા છે. મનુએ કહેલા સાત કીલ્લાઓ છે.

જલ સાવસ્તુ પારે તો ધન્વ દુર્ગં પ્રકીર્તિતમ્ ।

જલદુર્ગં સ્મૃતં તજ કૌરાસમંતા ત્મહાનલમ્ ॥

સવરે પુષ્પેષ્ઠ મૃદં વિવિક્તે ગિરિ દુર્ગમમ્ ।

અમૈષવ્યહ વિસ્વીયવ્યા ત્પંતતૂ સૈન્ય દુર્ગમમ્ ।

સંહાયદુર્ગં તજ્જ્ઞેયાં શૂરાનુકુલ વાંધવમ્ ॥

હું તમને કીલ્લાના નામનાં છ પ્રકરણ ટૂંકામાં કહું છું તે સાંભળો. ખ્યાત, કાંટા અને પથ્થરાદિથી કહેલા કીલ્લાની જગાનું નામ ઐલિણ કીલ્લો કહે છે. જેવી ચારે બાજુએ મોટી ખાઈ હોય એવા કીલ્લાનું નામ પારિખ કીલ્લો છે. ઘેટ, પથ્થર અને માટીની ભીંત કરેલાનું નામ પારિખ કીલ્લો કહેવાય છે. કાંટાદાર જાડ ચારે બાજુએ ફેલાવ્યાથી તેને વન કીલ્લો તથા જાડનો કીલ્લા કહે છે. કીલ્લાની ચારે બાજુએ બાજુએ ઘણું છોટે સુધી પાણી શિયાય જે જગા હોય તેને ધન્ય કીલ્લો કહે છે. ચારે બાજુએ ઘણું પાણી (મોટી નદી અથવા સમુદ્ર)માં કીલ્લો હોય તેને પાણીનો કીલ્લો કહેવામાં આવે છે. મનુષ્યના રહેવા-વાથી બહાર સજળ પ્રદેશમાં અથવા પહાડ ઉપર મોટા ઘરને પહાડી કીલ્લો કહેવામાં આવે છે. લશ્કરી માણસોથી ઘેરાયલા ઘરને લશ્કરનો કીલ્લો કહેવામાં આવે છે. વીર મિત્રો અનુકૂળ હોવાથી તેને મિત્રનો કીલ્લો કહેવામાં આવે છે.

આ સર્વ કીલ્લામાં પહાડી કીલ્લો અને સહાય કીલ્લો સર્વથી સ્થૂં છે. કીલ્લાની મોટાઇમાં મનુ અને કામન્ધકે કહ્યું છે કે-

સર્વેણ તુ પ્રયત્ને ન ગિરિ દુર્ગં સમાશ્રયેત્ ॥

રાતેષાં બાહુ ગુણ્યેન ગિરિ દુર્ગં વિશિષ્યતે ॥

એ બધા કીલ્લામાં પહાડી કીલ્લો ઘણીક રીતે સારો છે. એટલા માટે રાજાએ યત્નની સાથે પહાડી કીલ્લામાં રહેવું. એ વિષયમાં શુક્રાચાર્યે કહ્યું છે કે-

સ્વાદૈહિણં શ્રેષ્ઠંષારિ ધનુતતો વનમ્ ।

તતો ધર્મ જલં તસ્યાગ્નિરિ દુર્ગતતઃ સ્મૃતમ્ ।

સહાય સૈવ્ય દુર્ગ તુ સર્વ દુર્ગ પ્રસાધકે ॥

તાભ્યાં વિનાન્ય દુર્ગાણિ નિષ્ફલાનિ મહી ભુજમ્ ॥

શ્રેષ્ઠં તુ સર્વ દુર્ગેભ્યઃ સેના દુર્ગ સ્મૃતં બુધૈઃ ।

તત્સાધકાનિ ચાત્યાનિત દ્રક્ષન્ પતિ સદા ।

ધન્વદુર્ગ મહીદુર્ગ નૃદુર્ગ વાર્ષમેવચ ।

નૃદુર્ગ ગિરિદુર્ગ ચસમાશ્વિત્યયા સત્પુરમ્ ॥

જેની પાસે પાણી-વગરની જગા એટલેમરબૂધિ હોય તેવા કી-
કિલાનું નામ ધાવ કીલ્લો છે. મટી કીલ્લી એટલે માટીનો બનાવેલો કીલ્લો
અપકીક્ષા એટલે પાણીનો કીલ્લો, જેની પાસે ધણું પાણી હોય તેનુંજ
નામ પાણીનો કીલ્લો છે. આડથી બનાવેલા કીલ્લાનું નામ વાર્ષ કી-
લ્લો કહેવાય છે, એટલે જેની ચારે બાજુએ આડ ધણું હોય તે નૃ
કીલ્લો એટલે જેના આશ્રયમાં ધણા, વીર માણસો હોય તે, ગિરિ
કીલ્લા એટલે દુર્ગમ્ય પહાડની ચારે બાજુએ ભીત હોય તે મનુએ
આવા છ પ્રકારના કીલ્લાનું વર્ણન કર્યું છે, પરંતુ કામન્ધકીએ ઐરિષ્ટ
નામના એક જાતના કિલ્લાનું વર્ણન કર્યું છે તે આ છે:--

ઔદકં પર્વતં વાર્ષમૌરિણં ધન્વમાનં ।

મસ તં માત્રાણિતિ ચિર્મ દુર્ગો પર્વિત્તઃ ॥

ઉદક એટલે પાણીનો કીલ્લો, પર્વત એટલે પહાડનો કીલ્લો,

પાંદાં એટલે ઝાડનો કીલ્લો, ઐરિણુ એટલે મરૂભૂમિનો કીલ્લો, અંધ અર્થાત્ પાણી વગૂરનો કીલ્લો, માનવ એટલે વીર પુરુષથી ઘેરાયલો કીલ્લો.

મહાભારતમાં પણ છ પ્રકારના કીલાનું વર્ણન છે. તેમાં મહી કીલ્લો અને મૃ કીલ્લો એ બે જૂદાપણુ સિદ્ધ કરે છે જેમકે:—

ધન્યદુર્ગ મહીદુર્ગ ગિરિદુર્ગ તથૈવચ ।

મનુષ્યદુર્ગ મૃદુર્ગ બંધુદુર્ગ ચત્તાનિષદ્ ॥

આ શ્લોકમાં મહી કીલ્લો અને મૃ કીલ્લો આ બે જૂદા શબ્દોનું વર્ણન કર્યાથી સમજવું કે કુદરતી માટીની બનાવેલી જગા તેનેજ મહી કીલ્લો અને જે માટીથી છટ દ્વારા અથવા પથ્થરથી બનાવેલી કીલાની જગા તેને કીલ્લો કહે છે. નીતિમયુગમાં લખ્યું છે કે “મૃ-

દુર્ગમિતિ માત્રિકપાષાણંરાષ્ટ્રકવા” મૃ કીલા ત્રણ જાતના છે, માટીથી બનાવેલો, પથ્થરથી ચણેલો અને ઇંટોથી તૈયાર કરેલો ઉપર લખેલા વચનો પરથી સર્વ મળીને નવ જાતના કીલા થાય છે જેમકે:—

૧ ધન્ય કીલ્લો.

૧ મૃ કીલ્લો.

૨ માટીના કીલા.

૧ પહાડી કીલ્લો.

૧ પાણીનો કીલ્લો.

૧ અંધુ કીલ્લો.

૧ ઝાડનો કીલ્લો.

૧ ઐરિણુ કીલ્લો.

આ નવ જાતના કીલામાં માટીના કીલા ત્રણ જાતના હોય. અંધ માટીથી ઘેરાયલો, પથ્થરની બીનનો ઇંટની બીંતના મૃ કીલ્લો એટલે માણસના કીલા બે જાતના છે. અંધુ કીલ્લો અને બીજા માણસોનો કીલ્લો નીતિ મયુગમાં મનુષ્ય કીલાનાં આવાં લક્ષણોએ અને અર્થથી લખેલી છે.

બન્ધુદુર્ગ નામ સોદરાદિ બન્ધુ નારાજ ગૃહસ્યપરિતઃ

સ્થાનાંનિ ॥

एवं बंधुदुर्गं संभवेरुतट मनुष्य दुर्गम कुर्वीत ॥

બાધ વગેરે વીર અત્રે પાસેના સગાવહાલાંથી ઘેરાયલી રાજપુ-
રીનું નામ બધુ કીલ્લો છે. બંધુ બાંધવ ન હોય તો વીર પુરુષોથી
ઘેરાયલી રાજપુરીનું નામ બધું કીલ્લો છે. બંધુ બાંધવ ન હોય તો
વીર મુશ્કેલીથી ઘેરાયલી રાજપુરીને સામાન્ય રીતે મનુષ્ય કીલ્લો પણ
કહેવામાં આવે છે. પરંતુ જે કિલ્લા બંધુ કીલ્લાની સંભાવના થઈ
સકે ત્યાં ખીજા માણસનો કીલ્લો કરવો ન જોઈએ.

અસુરાચાર્ય ઉશનામે, પોતાના નીતિસારના પુસ્તકમાં ઉપલ-
કીલ્લાનાં જૂઠાં નામ લક્ષણ આપ્યા છે જેમકે:—

पष्टं दुर्गं प्रकरणां प्रवक्ष्यामि समागतः ।

खातकंટक पाषाणे दुस्पथं दुर्गमैरिगं ॥

परितस्तु महाखातः पारिखं दुर्गमेवतत् ।

इष्ट कोपल मृद्भिति प्राकारं पारिधं स्मृतं ॥

महाकंटक वृक्षौयै व्याप्तं तंदन दुर्गमम् ।

सेना दुर्गं तु यस्थ स्यात् तस्यचायातु भूरियं ।

विना तू सैन्य दुर्गेण दुर्गं न્યતૂ बन्धनम् ।

आपत कालेऽन्यदूगाणां भाश्रय श्रोत्तमामत ॥

ખાધના કીલ્લાના કરતાં, એકિણ કીલ્લો સારો છે. તેના કરતાં
પારિધ કીલ્લો ઉત્તમ છે, પારિધના કરતાં વન એટલે ઝાડનો કીલ્લો

સારો છે, ઝાડના કીણાથી ધન્ય કીલ્લો અને ધન્યના કરતાં પાણીનો કીલ્લો ઉત્કૃષ્ટ છે. પાણીના કીણાના કરતાં પહાડી કીલ્લો સારો જાણવામાં આવે છે. એ કીણાથી સૈન્યનો કીલ્લો શ્રેષ્ઠ છે. ખીજા સર્વ કીલ્લો સૈન્ય કીણાથી સાધવામાં આવે છે એ કારણથી રાજાએ યત્ન પૂર્વક સર્વદા સૈન્ય કીણાનું રક્ષણ કરવું. જો રાજાનો સૈન્ય કીલ્લો સારો હોય તો પૃથ્વી તેની વશીભૂત થાય છે. સૈન્ય કીણા ન હોય તો ખીજા તમામ કીણા અંધન સ્વરૂપ થાય છે. ખીજા સર્વ કીણા કેવળ વિપદની વેળાએ કામમાં આવે છે. એથી એ પણ સારા કહેવામાં આવ્યા છે. કીણાના સંબંધમાં મનુષ્યે ખીજા એક વાત કહી છે તે આ છે

तत्स्यादायूध सपन्न धन धान्ये नवाहनैः ।

ब्राह्मणैः शिल्पिचिंयैत्रैर्य वसेनोदकेन्धनैः ॥

તે કીણામાં હથિયારો ભરી રાખવાં જોઈએ. ધન ધાન્ય (ખાવાની સામગ્રી) અને ઘોડાદિ વાહન તેમાં રાખવાં જોઈએ. બ્રાહ્મણ (શાસ્ત્ર વેતા અને બુદ્ધિમાન મંત્રીઓ) કારીગરો, વિવિધ યંત્રો, ચવલ એટલે ઘોડા વગેરે પશુને ખાવાની વસ્તુ, પાણી તળાવ વગેરે અને લાકડાં ભરી રાખવાં જોઈએ.

મહાભારતમાં પણ આવોજ અદ્યોગસ્ત કરવાનો ઉદ્દેશ આપેલો છે જેમકે:—

शूरास्पजल संपन्नं ब्रह्मा घोषानुनादिनं ।

वश्याभात्य बलीराजातत् पूरस्वयमाविशेत् ॥

શૂર અર્થાત્ વીર પુરૂષ પરિપૂર્ણ વૈદે શબ્દ ધોષીત વશીભૂત અધિકારીઓ અને લશ્કરથી પરિપૂર્ણ શહેરમાં રાજાએ રહેવું.

પ્રકરણ ૧૪ મું:

પ્રાચીન હિન્દુઓ વહોણ બનાવીને દરીયામાં
મુસાફરીએ જતા હતા.

હાલમાં આપણા કેટલા શીખેલા માણસોમાં એનો ખ્યાલ બેઠેલો છે કે હિન્દુઓ કોઈ ધ્રુવે સમુદ્રની મુસાફરી કરતા નહોતા, તેથી વહાણ ચલાવવાની વિદ્યા પણ આવડતી નહોતી. કેવળ પોતાના દેશમાં રહીને કાલ ગાળતા હતા. એ વિષયનું પ્રમાણ તેઓ એવું આપે છે કે હિન્દુઓના શાસ્ત્રમાં તે વિષય કંઈ પણ લખાણ નથી, ખરેખર ઉપલું કહેવું તદ્દન ખોટું છે. પ્રાચીનકાળમાં હિન્દુઓ જેવી રીતથી બધા વિષયમાં ચઢીઆતા થયા હતા તેવી રીતે વહાણ ચલાવવાની વિદ્યામાં પણ તેઓએ ઘણી ઉન્નતિ કરી હતી. કારણ કે અતિ પ્રાચીન વેદથી લઈને અરવાચીન કાવ્ય ગ્રંથોમાં તેનાં પુષ્કળ પ્રમાણો જોઈ છે. ઋગ્વેદના બીજા મંડળના ૨૫ માં સૂક્તના ૭ ઋચામાં સમુદ્રના વહાણનો પ્રસંગ મળે છે.

વેદાયોવોનાં પદમન્નરિક્ષેણ પતતાં ।

વેદનાવઃ સમુદ્રિયઃ ॥

વહણ દેવતા ખંચર પક્ષીઓનું સ્થળ છે, અને જે સમુદ્રમાં રહીને જળગામી વહાણનું સ્થળ જાણે છે તે અમારા ઉપર કૃપા કરે.

જો હિન્દુઓ સમુદ્રમાં વહાણ ચલાવતા નહોતા તો આ ઋચાની ઉત્પત્તિ કારણાભાવ થાય છે. કારણ કે હિન્દુઓ સમુદ્રમાં

મુસાફરી કરવાનું ફળ નહિ ભોગવ્યાથી તે વિષય વાક્યમાં વર્ણનું
સ્તવને કરવું એ અસંભવ જણાય છે. જ્યારે ઋગ્વેદનો પ્રચાર
થઈ ત્યારે ખીજા દેશની કોઈ જાતિ એવી મુશ્કેલી નહોતી કે જે
સમુદ્રને રસ્તે હિન્દુસ્તાનમાં આવી શકે. આના ઉપરથી નિશ્ચય થાય
છે કે આર્યો વેદના વારામાં વહાણ છૂનાવીને દૂર દેશમાં જતા
આવતા હતા.

‘વળી ઋગ્વેદનાં ૧ અષ્ટકના ૪ અધ્યાયના ૨૧ વર્ગદ્વા ૩
‘ઋચામાં લખ્યું છે.’

તુગ્રોહભુજ્મમશ્વિનીદમેધેરયિનક્ષશ્ચિત્મ મૃવાં અવાહાઃ।

તમ્હથુનૌભિરાત્મન્વતીભિરન્તક્ષપુદ્રિરથોદકાભિઃ ॥

સાયનાચાર્યના ઋક સહિતાના જાપ્યમાં તેની આ પ્રમાણે
ની ટીકા કરેલી છે. તુગ્ર નામનો અશ્વિનીનો એક પ્રિય. મિત્ર રાજા
હતો, તેના ઉપર ખીજા કોઈ એટલેના રહેનાર રાજા ચઢી આવ્યો.
એને જીતવાને લેણે પોતાના પુત્ર બુન્યુને લશ્કર આપીને મોકલ્યો,
જ્યારે તેનું વહાણ સમુદ્રમાં ઘાટું દૂર પહોંચ્યું એટલામાં તોફાન આ-
વ્યાથી વહાણ ક્યાંને ક્યાં ઘસડાઈને ભાગી ગયું. તે વેળાએ બુન્યુ
એ અશ્વિનીઓની સ્તુતિ કરી તેથી અશ્વિનીઓ પ્રસન્ન થઈને પોતા-
ના વહાણમાં લશ્કરની સાથે બુન્યુને ચઢાવ્યો અને ત્રણ દિવસ
અને ત્રણ રાતમાં તુગ્રની આગળ લઈ આવ્યા.

વળી શ્રી મહાભાગવતમાં લખેલું છે કે:—

વણિજઙ્વોચ્છસંત્ય કૃતકર્ણધરાજલધૌ ।

સ્વજન મૃતાત્મદાર ધન ધામ ધરાઃ ॥

લગવદ્ ભક્તિ વિનાનો માણસ એવો થાસ લે છે કે જેમ
સ્વમન, પુત્ર, સ્ત્રી, ધન અને ધ્યામની સાથે મલિક* એટલે સમુદ્ર-
ના વેપારી વિના ખારવો સમુદ્રમાં પછડાય છે.

મનુસ્મૃતિમાં પણ વહાણ વિષયના ઘણા શ્લોકો છે જેમકે—

दीर्घाध्वनियथादेशयथाकालं नरोभवेत् ।.

नदीतीरेषुताद्रिघात्समुद्रनोस्तिलक्षणं ॥

મનુ ૪—૪—૬

લાંબો પંથ એટલે વધારે દૂર ગયાથી દેશકાલ વિષયમાં વહા-
ણની શ્રીમનમાં જે ફેરફાર થાય છે, તે નદીના વિષયમાં સમજવું.
સમુદ્રમાં જવાનું તેવું દેખાતું નથી.

રામાયણમાં સમુદ્રના વેપારીનું અને સમુદ્રના રતનું વારંવાર
લખાણ ગળે છે.

उदीच्याश्चप्रतीच्याश्चदाक्षिणात्याश्चकेरलाः ।

कोट्याः परान्नाः सामुद्ररत्नान्युपहरन्नुते ॥

રામાયણ અયોધ્યાકાંડ ૬૫-૫૪૭

ઉત્તર, પશ્ચિમ, દક્ષિણ અને કરેલ દેશના માણસો તથા ખી-
જ કેટલાક દેશના માણસો સમુદ્ર રતને લઈ આવે છે.

આ બધા માણસો હિંદુ વલિકના સિવાય ખીજ કોઈ સંભ-
વતા નથી. અને એ રતનો પણ હિન્દુ સિવાય ખીજ જાતના મા-
ણસોની તરફથી આવતાં જોતાં એ નિશ્ચય જણાય છે. સુશ્રૂતાદિ

* વિજય દવ જીની ટીકામાં વણીકનો અર્થ સમુદ્રનો મુસાફર,
લખ્યો છે.

આશ્ચર્યજનક લખ્યા પ્રમાણે જે ઓપધ તૈયાર કરવામાં આવે છે, તેમાં જાદુજીવ જાવંત્રી, તજ વગેરે નાના પ્રકારની સુગંધદાર વસ્તુઓ મેળવવાની જે રીતિ બતાવી છે તેના ઉપરથી અનુમાન કરી શકાય છે કે પ્રાચીનકાલમાં પણ ઉપર લખેલી વસ્તુઓના ગુણદોષ જાણતા હતા, પરંતુ તે વસ્તુઓ દક્ષિણ સમુદ્રના જાવા, મલાકા, બોર્નિયા વગેરે બેટામાં ઉત્પન્ન થાય છે. તે લાવવા માટે તે દેશમાં જવાની જરૂર પડે છે તેથી વહાણમાં જઈને તે દેશમાંથી ગૂરમ મુસાંધા લાવતા હતા. તેમાં કંઈ પણ સંદેહ જણાતો નથી. જે હજી ૨ વર્ષની પહેલાં અભિજ્ઞાન શકુન્તલામાં ધ્વનિ વૃદ્ધિ નામના વેપારીના અને ૧૪૦૦ વર્ષની પહેલાં હિતોપદેશમાં કદ્રપં કેતુના ઉપાખ્યાનના તથા સ્માર્ત ભટ્ટાચાર્યના કલિયુગમાં સમુદ્રમાં મુસાફરી ન કરવા વિધ્યના તેમજ પુરાણના વચનના પ્રસંગોમાં વર્ણિત અને વેપારની વસ્તુનું વર્ણન મળે છે, અને નવા દનિદાસમાં આવા વેપારી અને કવિ કોકણના શ્રીમતી વેપારીનું સિંહલાદિ બેટામાં જવાના ઉપાખ્યાનના પુષ્કળ પ્રમાણો મળે છે.

* અહંસિંહલદ્વીપેભૂપતિત્રીમૂતકેતોઃ પુત્રઃ કન્દર્પકેતુના-
માત્રાકંદાકેલિકાનનાવસ્થિતે નમેથાપેતિવિળંમુલાત્ શ્રુતંયદત્ત
સમુદ્રમધ્યેચતુર્ઘશ્યામાવિર્ભૂતકલ્પતરુતેલેરત્નાવલીકેરણકર્પૂરપ
ર્થેકસ્થિતાસર્વાલંકારભૂષિતાલક્ષ્મીરિવવીળાંવાદયત્રીકન્યાકા
ચિન્ત્યતે ।

+ સમુદ્રયાત્રાસ્વીકારઃકલંકલુતિધારણં ઇત્યાદિ.

કેવળ હિન્દુઓના શાસ્ત્રમાં જ આ વિષયના પ્રમાણ છે એટલું નહિ પણ ખ્રીષ્ટ જુની સુધરેલી જાતિઓના પુસ્તકમાં તથા દક્ષિણ સમુદ્રમાંના ઘણા એટમાના ઇતિહાસમાં આ વિષય પ્રુષ્ઠા પ્રમાણો છે. પેરિપ્લસ આર ધિ ઇરિપ્યાનસિ નામના પુસ્તકમાં લખ્યું છે કે, આરબ, ગ્રીક, અને હિન્દુ વેપારીઓ શકદ્રવ્ય એટમાં જઇને વેપાર કરતા હતા કાંડ અને હાલસે પ્રમાણ આપીને સિદ્ધ કર્યું છે. જાવા દ્વીપમાં પ્રાચીન હિન્દુઓ રહેતા હતા, તેઓએ ૧૭૦૦ વર્ષની પહેલા યૌદ્ધ ધર્મ અખતિઆર કર્યો હતો. જાવામાં યૌદ્ધધર્મના પ્રાદુર્ભાવની વેળાએ ત્યાંના હિન્દુઓ એ દેશને છોડી તેની પાસેના પાલિ નામના નાના એટમાં વસવાને નીકળી ગયા હતા. અને હજી સુધી ત્યાં તેઓ પોતાનો જૂનો ધર્મ માને છે, એ એટના માણસો બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિયાદિ આર વર્ણમાં વહેંચાયેલા છે, અને બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવાદિના ઉપાસકો છે. એઓના પ્રખ્યાત ધર્મ ગ્રંથ વેદ, રામાયણ, મહાભારત અને બ્રહ્માંડ પુરાણ છે; અને હજી પણ તેઓ સંસ્કૃત ભાષામાં કવિતા બનાવે છે. જાવા દ્વીપના હિન્દુઓ સતરસે વર્ષ ઉપર યૌદ્ધ થયા હતા. એટલા માટે તેઓ તે દેશમાં ને વેળાની પહેલાં ગયા ન હોવા જોઈએ. જાવા દ્વીપના અસલના વતનીઓ ઘણાજ જંગલી હતા હિન્દુઓ આવીને તેઓને સુધારીને પાતામાં સામેલ કર્યા હતા, તે વેળાએ હિન્દુઓ વહાણ બનાવવામાં ઘણા કુશળ હતા. કારણ કે છસે વર્ષની પહેલાં ચીનનું જંક નામનું વહાણ જાવા દ્વીપ સુધી આવ્યું જોવાનું. એટલા માટે નિશ્ચય જણાય છે કે લગભગ એ હજાર વર્ષની આગમજ હિન્દુસ્તાનના હિન્દુઓ પોતે સુમુદ્રને રસ્તે જાવા દ્વીપમાં જઈને વસ્યા હતા. તે વેળાએ જાવા ધ-

હું વેપારનું સ્થલ હોવું જોઈએ કારણ કે આપણામાં એક કહેવન
 ચાલે છે કે “જે જૂથ જવે તે ફરીને ન આવે ને આવે” તો તેના
 પરિચાન પરિચા ચાલે એટલું ધન લાવે.” એટલું બધું ધન લાવતા હતા
 કે તેની પેઠી દર પેઠી સુંધી ખુટતું નહોતું. બોર્નિયા જેટમાં સરાવકાના
 પરગણામાં એક જાતિ રહેછે તે બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિયાદિ ચાર વર્ણમાં વિભ-
 જ્ઞ અને જો કે તેઓ હમણાં હિન્દુ ધર્મના વિરોધી ધણીક રીતિયો
 આવરે છે તથાપિ તેઓ ખરેખરા હિન્દુઓનાં છોકરાં છે તેમાં કંઈ
 સંદેહ જણાતો નથી. મી. ફિચર પેતાની મુસાફરીના વર્ણનમાં જન
 પાનનું એક પ્રખ્યાત ઉપાખ્યાન લખ્યું છે. તેમાં લખવામાં આ-
 વ્યું છે કે, અતિ પૂર્વ કાલે, કેટલાક સુશીલ અસુરો અને કેટલાક
 દુષ્ટ અસુરોએ એક સાપને દોરડું તરીકે કરીને એક પહાડને મથ-
 વાની રવઘ કરીને સંમુદ્રને મથન કર્યું હતું. આ આખ્યાન પુરાણમાં
 લખેલા સંમુદ્ર મંથનના આખ્યાનની જોડે મળે છે, એમાં કંઈ પણ
 સંદેહ નથી. પરંતુ અતિ પ્રાચીન કાલમાં જાપાન દ્વીપના લોકો
 ભારતવર્ષમાં આવવાને અશક્ત હતા. એટલે તેઓ ઘણા કુશળ ન
 હતા ત્યારે આ આખ્યાન તેઓના દેશમાં ફેલાવો પામવું એ આ
 અર્થકારક છે. ચીનાઈ ભાષાના પુસ્તકોનો જેટલો જોઈએ તેટલો હજી
 સુંધી ફેલાવો થયો નથી અને તે દેશની વિધાની ચર્ચા પણ નથી.
 એટલા માટે ચીન શાસ્ત્રમાં હિન્દુઓના વેપાર વિષયના જે પ્રમાણ
 છે, તેનો સંગ્રહ કરવો ઘણો કઠણ પરંતુ હિન્દુ ઇતિહાસના
 સોધકો આ વિષયમાં ઓછાપણું રાખશે નહિ. હાલમાં રેએલે જે
 ફ્રેન્ચ ચીનાઈ ભાષાપરથી આપણા દેશના ઉપર જે કંઈ અજણાણું
 પાડ્યું છે તે અભિવન્દનીય છે. એના ઉપરથી જાણવામાં આવ્યું છે

કે પ્રાચીન હિન્દુઓ પોતે વહાણ ચલાવવામાં કુશળ હતા તે સં-
બંધી પુષ્કળ પ્રમાણે મળ્યું છે. એસિયાટિક સોસાયટીના સેક્રટરી મી.
લેક વિ નામના યુરોપીઅને ચીનાઇ ભાષાન્તર કરીને પ્રકટ કર્યું છે તેના
ઉપરથી જણાય છે કે ઈ. સ. માં શહિયાન નામનો એક
ચીનો બૌદ્ધ પોતાના દેશમાં પોતાના ધર્મની દુરવસ્થા જોઈને ઘ-
ણે દલગીર થયાથી તે ધર્મનો આકાર સ્થાન હિન્દુસ્તાનમાં તીર્થ ક-
રવા માટે અને ધર્મ શાસ્ત્રનો સંગ્રહના ધરાવાથી ચીન, ત્યાર-
થી બેટ વગેરે દેશમાંથી ફરતો ફરતો હિંમલય ઓળંગીને સિંધુ
નદી પાર ઉતરીને પંજાબ, દિલ્લી, મથુરા, પ્રયાગ, એસલિ, રોહિલ-
ખંડ, અયોધ્યા વગેરેના બૌદ્ધ તીર્થ ફરતો ફરતો આખરે મગધથી
તામ્રલિપ એટલે હાલના તમ્રલુકમાં એ વર્ષ રહીને પુલ્કના શાસ્ત્રો
સંગ્રહ કર્યા. તે વેળાએ કટલાક વેપારીઓ મોટા મોટા સમુદ્રને
માર્ગે દક્ષિણ પશ્ચિમની તરફ જતા હતા. તેણે તેઓની સાથે મુસા-
ફરી કરી હતી. ૪૦ દિવસે સિંહલમાં એટલે લંકામાં પહોંચ્યા
હતા. તે વેળાએ તામ્રલિપના માણસો કહેતા હતા કે આ મુલક
તેઓના દેશથી સીતેર યોજનને ડું અંતરે છે. એ એક બેટમાં રથા-
પલું છે અને તેની પૂર્વ પશ્ચિમ પચાસ યોજન લાંબુ અને ત્રીસ
યોજન ઉત્તર દક્ષિણ પહોળું છે. એની દક્ષિણમાં એકસો નાના
નાના બેટા છે. એ સર્વ બેટા મોટા દ્વીપના તાળામાં છે. ત્યાં ના-

§ ૨૮૦ જ્યોતિષના કોશ. † ૨૦૦ જ્યોતિષના કોશ,
* ૧૨૦ જ્યોતિના કોશ. શહિયાને સિંહલદ્વીપનું માપ ઠીક લખ્યું
છે. પરંતુ એ ઘણું જ કદાકું થયું છે. ઉત્તર દક્ષિણ લાંબુ અને પૂર્વ
પશ્ચિમ પહોળું જોઈએ.

ના પ્રકારના રત્નો અને મોતીઓ ઉત્પન્ન થાય છે. એ રાજ્યમાં ક્ષાદિયાન બે વર્ષ સુધી રહેતા હતા. તેણે લાંબી મિશાસિના નવ પુસ્તકો અને દીર્ઘ ચાહન* અને બીજા ઘણા ચાહન નામના પુસ્તકો મેળવ્યાં હતાં, ક્ષાન† ભાષામાં લખેલા અને બીજા ગ્રંથો લઈને સિંદલદ્વીપમાંથી તે એક મોટા વહાણમાં બેઠો એ વહાણમાં બસો માણસો રહી શકે એટલી જગા હતી. અને જો તે વહાણ ભોગજોગે સમુદ્રમાં ભાગી જાય તો માણસોનો બચાવ થઈ શકે તેને માટે વહાણની ધજવાઈ એક નાની હોડી બાંધેલી હતી. વાયુથી તે વહાણ બે દિવસ સુધી પૂર્વ તરફ ગયું, પછી તુફાન આવવા લાગ્યું તેથી પાણી ઉછળવા માંડ્યું અને વહાણમાંના વેપારીઓએ નાની હોડીમાં બેસવાનો વિચાર કર્યો, પરંતુ હોડી ઘણી ભારે થઈ જશે તેથી ખારવાઓએ તેનું દોરડું કાપી નાખ્યું. વેપારીઓ ઘણા ગમરાયા અને દર પાસે વહાણ ટુકવાના બચથી વહાણમાંની સઘળી નકામી વસ્તુઓ સમુદ્રમાં ફેંકવા લાગ્યા. ક્ષાદિયાન ખારવાઓની જોડે પાણી કિલેચવા લાગ્યો; અને પોતાની નકામી વસ્તુઓ સમુદ્રમાં નાખી દીધો, પરંતુ કદાચ વેપારીઓ પોતાના ગ્રંથો અને બૌદ્ધ મૂર્તિઓને વહાણમાંથી નાખી દેશે એવા વિચારથી તે ધજોજ શોકાતુર થયો હતો અને તેને બચાવવા માટે ધર્મવેત્તાઓ‡ ચીનમાં પહોંચવાને કાયાન શિષ્ટનું†† ગજન કરવા લાગ્યા. ક્ષાદિયાને કહ્યું કે, હું શાસ્ત્રનો સ-

† બૌદ્ધ ધર્મના એક ઋષિનું નામ. × સંસ્કૃત આગળના પુસ્તકો. † પાલી ભાષા.

‡ એ શબ્દથી જાણવામાં આવે છે કે ક્ષાદિયાનના સિવાય બીજા બૌદ્ધ ધર્મના માણસો હતા.

†† સંસ્કૃત નામ અવલોકિતેશ્વર છે. બૌદ્ધ ધર્મના કહેવા પ્રમાણે તે જન્તુની ઉત્પત્તિ કરે છે.

શ્રદ્ધ કરવા માટે આ દૂરના દેશમાં આવ્યો છું એટલાં માટે પ્રા-
ચીના કંઈ છું કે દેવતાઓ આ વહાણને બચાવે અને મારી ઇચ્છા
પૂર્ણ કરે. તેર દિવસ સુધી તોફાન ઓછું થયું નહિ ત્યાર પછી
તેઓને એક નાનો બેટ મળ્યો ત્યાં બધા ઉતર્યા, અને જ્યારે વહાણ
કાંઠે પહોંચ્યું ત્યારે વહાણનું ગામડું ભરાયું. ત્યાર પછી એ વહાણને
સમુદ્રમાં તરતું કર્યું. તે સમુદ્રમાં ઘણા મગર હતા, તેના હાથમાં સ
પડાય પછી છુટતું ઘાળુંજ મુશ્કેલ હતું. એ સમુદ્ર ઘણો ઉડો હતો.
એની પૂર્વ પશ્ચિમમાં કંઈ પણ દેખાતું નહોતું, જ્યારે રાત અંધારી
પડતી હતી ત્યારે વહાણમાંના માણસો કેવળ મોટા પાણીના તરંગ-
ના અવાજે અને અગ્નિ પ્રમાણે વીજળીના ઝળકારા તથા મગર ઇ-
ત્યાદિ સમુદ્રના જીવજંતુનો અદ્ભુત અવાજ જોતા તથા સાંભળતા
હતા. તે વેળાએ વહાણ કઈ તરફ જાય છે. તે જાણવાથી વેપારી
ઓ ઘણા ગભરાયા એ અતલ સ્પર્શ સમુદ્રમાં એવી કાંઈ જમીન
તથા પથ્થરના ઢગલા જણાતા નહોતા કે ત્યાં તેઓ ઉતરી શકે.
પછી જ્યારે ગગન મંડળ મેઘ વિનાનું થયું ત્યારે તેઓ પૂર્વ તરફ
આવ્યા એવી રીતે તેઓ નવ દિવસે જવા દ્વીપમાં ઉતર્યા. એ દેશમાં
પુષ્કળ ધર્મ દેવી અને બ્રાહ્મણો રહેતા હતા. ત્યાં ક્રિ. * નો ધર્મ
ચાલતો નહોતો† એ રાજ્યમાં દશ મહિના રહીને કાઠિયાન પાંછો
બસો માણસો સમાય એવા મોટા વહાણમાં કેટલાક વેપારીઓની
સાથે જવા નીકળ્યો. બધા માણસોએ પચાસ દિવસ પૂરે એટલા

* પુલ્હનું ચીનાઈ નામ. † એટલે પ્રબળ થયું નહોતું
કારણ કે પહેલા લખવામાં આવ્યું છે કે ૧૭૦ ઈ. સ. વર્ષ પહેલાં
ત્યાં બૌદ્ધમતનો ફેલાવો થયો હતો.

ખોરાકની મરતુઓ સાથે લીધી હતી. ચતુર્થ ચંદ્રના પાડશને દહાડે+ તેઓનું જ્વહાણ ઉત્તરબૂર્વ કાયાશુ નગરની+ તરફ જવા લાગ્યું. એક મંહીનો ગયા પછી તેઓને ખીજું એક તોફાન અને વરસાદ નડ્યો. પેપારીઓ અને ખીજા મુસાફરો ગભરાવવા લાગ્યા, એ વેળાએ કાલિદાસ અને હાન+ દેશના ખીજા ધર્મવેત્તાએ. તેઓની રક્ષા અને દેવોપદ્રવ શાન્તિને માટે કુયાનશિર્ષનનું ભજન કરવા લાગ્યા. વહા-ણમાંના બ્રાહ્મણોએ એકત્ર થઈને વિચાર કરીને કહ્યું કે આ શામનની સોખતથી આપણને આવું કંઈ પડ્યું છે તેથી તેઓને સમુદ્રમાંના કાઈ બેટના કિનારે ઉતારવા જોઈએ, કારણ આને માટે સધળાઓ-એ વિપત્તિમાં પડ્યું ન જોઈએ તે વેળાએ કાલિદાસનો એક હિત-કારી માણસ હતો તેણે કહ્યું કે, જો કે તમે આ શ્રમભણને કિનારેશો તો હાન દેશમાં જઈને ત્યાંના રાજાની પાસે હું તમારે માટે કશિયાદ કરીશ. હાન-દેશનો રાજા પોતે બૌદ્ધ ધર્મી અને ધર્મવેત્તાને તેમજ બીજાકો બહુ માન આપે છે. આ સાંભળીને વેપારીઓ ગભરાયા અને તેઓને ઉતર્યા નહિ.

• આકાશનો ધનધોર દેખાવ જોઈને ખારવાઓ ગભરાયા અને ખીજાની તરફ જોવા લાગ્યા, તેઓએ ૩૦ દિવસ સુધી ચાલે એટલી ખાવાની સામગ્રી અને પાણી લીધું હતું તે ખુટી ગયું. ત્યારે

+ એટલે ચીનના ત્યાં વર્ષનો ચોથો મહીનો. † ચીન નું શહેર જેને અંગ્રેજો કનટન કહે છે.

‡ ચીનની પૂર્વ તરફ હાન વંશમાંના રાજાઓ રાજ ચલાવતા હતા એથી તે દેશ હાન નામથી પ્રખ્યાત છે.

§ સંસ્કૃત શ્રમણ એ બૌદ્ધ સન્માસીને કહેવામાં આવતું હતું.

તેઓ સમુદ્રના ખારા પાણીથી રાંધવા લાગ્યા. મીઠું પાણી નેટલું
માફી રહ્યું હતું તેના ભાગ દૂરીને વાપરવા લાગ્યા. દરેકને બુદ્ધિ*
નેટલું પાણી મળવા લાગ્યું. બાકી રહેલું પાણી થઇ રહ્યું, પછી
બધાએ ગણતરી કરી કે પચાસ દિવસે કોવાયુમાં જવાશે પરંતુ ત્રણ
દિવસ થઇ ગયા છે, અમારો પાસે ખાવાની વસ્તુ ખુટી ગઇ છે.
એટલા માટે હમણાં ઉત્તર પશ્ચિમની તરફ જમીન મેળવવનો. યત્ન
શૂવો નેઇએ ખાર દિવસ ગયા પછી તેઓ લાઓ નામના પદાડના
દક્ષિણ ભાગમાં આવી પહોંચ્યા પરંતુ તે સ્થળ ચીન દેશમાંનું છે
કે નહીં તે જાણી શક્યા નહિ, પછી તે સ્થાનનો નિર્ણય કરવામાટે
એક નાની હોડીમાં એસીને નદીની તરફ જતા હતા તેવામાં બે શી-
કારી ધરની તરફ પાછા વળતા હતા. તેઓને ફાફિયાને અભય દાન
આપીને, પૂછ્યું કે તમે કેઇ જાતના માણસો છો ? એઓએ. તેનો
ઉત્તર એવો આપ્યો કે અમે ફા : ધર્મના માનનારા છીએ. ત્યારપછી
તેણે પૂછ્યું કે તમે આ પદાડમાં શા સાં રૂં આવા છો ? તેઓ
કપટતાથી કહ્યું કે કાલે સાતમાં ચંદ્ર માસના પંદરમો દહાડો છે,
એટલા માટે કાલે ફાનો મહોત્સવ થશે, એથી અમે ફા દેવને બાલી
આપવા માટે વસ્તુની શોધ કરવા સાં રૂં આવા છીએ,” ત્યારપછી
તેણે પૂછ્યું કે આ રાજ્યનું નામ શું છે ? તેઓએ કહ્યું, “એનું નામ
યસિંગચિહાં એલિપો વંશના છાગકો એંગકીકંકા નામના રાજાની
હદ છે. વેપારીઓએ આ વાત સાંભળીને ઘણા ખુશી થયા, અને તે
દેશમાં જઈને વેપાર કરવા લાગ્યા.

* ચીનનું એક ભરવાનું માપ.

* યાહર્મી † ચીનનું શહેર.

એવું હિંદુ વેપારનું વર્ણન જે પુસ્તકમાંથી મળે છે એ ઉપરથી સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે કે અંદરસે વર્ષ પ્રહેહેલાં હિંદુઓ ઐશ્વર્યની સાથે એકત્ર હતા. અને ત્રણ મહીનાથી પણ વધારે સમુદ્રમાં વહાણની અંદર બેસીને જતા હતા અને હાલ પણ કેટલાક ગુજરાતના શાવક તેમજ હિંદુઓ ચીનમાં વેપારને માટે જાય છે તેઓ નાત બહાર થતા નથી.

હાલમાં જે પ્રમાણે અંગ્રેજો તથા યુરોપની બધી દળતિઓ સર્વ પ્રદેશમાં ધર્મ તથા સુધારાનો વિસ્તાર કરે છે તેમ ઐશ્વર્ય ધર્મની વેળાએ ભારતવર્ષના લોકો આખા એશિયાખંડમાંજ નહિ પણ યુરોપ અને અમેરિકા સુધી વધારે, યત્ન કરીને ધર્મ તથા સુધારાનો ફેલાવો કરતા હતા. સિંહલના મહાવંશ નામના પુસ્તકમાં લખવામાં આવ્યું છે કે અંગરાજકુમાર વિજયસિંહને પોતાના પિતાએ દેશવટો આપ્યાથી પાંચસો સાથીઓને જોડે લઇને સમુદ્રની મુસાફરી કરી હતી. વહાણ પાણીમાં ડુબી જવાથી સમુદ્ર તરંગમાં તણાતા સિંહલદ્વીપમાં નીકળ્યા વિજયના વંશના માણસોએ એ ઉપદ્વીપના અંગ્રેજ અધિકાર સુધી રાજ્ય ચલાવ્યું હતું, તેના વંશની ઉપાધિ સિંહ હતું તેથી એ બેટનું હાલનું નામ સિંહલદ્વીપ થયું છે, તે જ્યારે સમુદ્ર તરંગથી સિંહલના કિનારે નીકળ્યો હતો ત્યારે કિનાર ઉપરની તાખાના રંગના જેવી રેતી ઉપર તેનો હાથ અડક્યો હતો તેથી એ બેટનું નામ તામ્રપાણિ થયું છે. એ તામ્રપાણી શબ્દથી રામનોએ ટ્યાગ્રેવેત શબ્દ ઉત્પન્ન કર્યો છે, સિંહલના માણ ગવરનર ધર્મર્થન ટેનેન્ટે પોતાના સિંહલના પ્રતિહાસમાં આ બેટના અંગાલી વિજેતાની વાત લખી છે.

પ્રાચીન હિંદુઓ કેવળ એશિયાખંડના સર્વ રથજોમાંજ જતા

હતા એટલુંજ નહિ પણ તેઓ આફ્રિકા, યુરોપ અને અમેરિકા સુધી
જેતા આવતા હતા તે વિષયના પુષ્કળ પ્રમાણો મળ્યાં છે. કપતાન કુપીક
જેણે નીલ નદીની ઉત્પત્તિની જગાની શોધમાં યત્ન કર્યો છે તેણે
પોતાના મેજનામામાં લખ્યું છે કે પદમપુરાણમાં વર્ણવેલી કાળી નદી
જેની જોડે એશિયાટિકસિય ત્રયમાં કરનત્ર વોલ્ફેર્ડ નીલ નદીનું
એકત્વ પ્રતિપાદન કર્યું છે, તેની ઉત્પત્તિનું સ્થળ જેવું લખવામાં
આવ્યું છે તેવુંજ પુરાણમાં છે તેની સાથે નીલ નદીની ઉત્પત્તિ
સ્થળનું ઘણુંજ મળનાપણું છે. પ્રાચીન મિસરના ધર્મની જોડે હિં-
ન્દુસ્તાનનો પૌરાણિક ધર્મનું સરખાપણું જે તેથી સામેન થાય છે કે,
મિસરમાં હિંદુમતિનું જવું આવવું થતું હતું. ધર્મનું એવું મળનાપણું
કે કે નેપોલિયની લઠાઇની વેળાએ જે સિપાઈઓ આપણા દેશમાંથી
મિસરમાં મોકલવામાં આવ્યા હતા તેઓએ ત્યાંના પ્રાચીન મંદિરના
દેવદેવીઓને પોતાના દેરાના દેવ દેવી સમજીને તેઓની ઉપા-
સના કરી હતી. નોનસ નામના ગિસર દેશના ત્રીક કવિએ લખ્યું છે
જે, ઇસ્વીસનથી બીજી અને ત્રીજી શદીમાં હિન્દુઓના વહાણો મિસ-
રમાં અને બીજા દેશોમાં વેપારને માટે જતાં હતાં, એટલુંજ નહિ
પણ હાલમાં ગુજરાત, કાડિયાવાડ અને કચ્છના હિંદુ વેપારીઓ આ-
ફ્રિકાના પૂર્વ ભાગમાં જગત્તાર વગેરે શહેરમાં વેપાર કરવા માટે જાય
છે. રોમનો ઇતિહાસ લખનાર પ્લિનીની લખે છે કે ઇસ્વીસનના આ-
રબના સાડ વરસ પહેલાં કેટલાક ખારવાનાં વહાણો સમુદ્રમાં હુ-
મ્બાથી તેઓ જર્મનીની ખાડીમાં તણાતા આવી પહોંચ્યા હતા, તે-
મને ત્યાંથી તે દેશના રાજાની તરફથી ગળ એટલે ફ્રાન્સના મહેલ
નામના રોમના અધિકારીની આગળ મોકલવામાં આવ્યા હતા, તેણે

તેઓએ ત્યાંથી રોમ શહેરમાં મોકલાવ્યા આ ઘણી અજાણ્યતા વાત છે. ઉપરાંત પરમ વિદ્યાર્થીના આદર્શ દિનદુખારવાળો જર્મન સાગરમાં કેવી રીતે આવ્યા? તેઓ શું ઉત્તમાશા અન્તર્ગત અને આટલાઈટિક મહાસાગરથી અથવા ભારત મહાસાગર, પ્રાશાન્ત મહાસાગર અને ઉત્તર મહાસાગરથી ત્યાં આવ્યા હતા, ગમે તેમ હો. તેઓએ કાલંચમ અથવા વાસપ્રેડિગામાને જીત્યા છે. તેમાં સન્દેહ નથી. ડાક્ટર ગ્રેન્ડલોલ મિત્રે મિદ્ધ કર્યું છે કે એક સમય બૌદ્ધ ધર્મ ન્યુયાર્કમાં ચાલતો હતો. તેણે એ પૈંગ્ સામેન કર્યું છે કે એક સમયે યુરોપમાં રૂઢી ઉપાસના ચાલતી હતી. સ્ટ્રોન્ડ, ષ્ટારડેમ, યો-ટિસ્વન વગેરે શહેરના નામ, તેના પ્રમાણ સ્વરૂપ છે. આટલાંડના હાઇલંડના પરગણામાંના લોકો બ્યારે જંગલી હાલતમાં હતા ત્યારે ત્યાં વ્યાલક્ષાન નામની એક ક્રિયા થતી હતી જેઓ ક્રિયા કરેલા હતા તેઓ એક અગ્નિકુંડ રાજગાવીને અગ્નિની ઉપર માખણ અને જવ વગેરે નાખીને અમને ઘોડો આપો, અમને ધન આપો, ધન્યાદિ પ્રાર્થના કરતા હતા. એ ક્રિયા ઋગ્વેદમાં લખેલીના જેવી છે. એના ઉપરથી શિદ્ધ થાય છે કે, ઋગ્વેદનો ધર્મ ત્યાં એક વેળાએ ચાલતો હતો. આશરે ૧૩—૧૪ વર્ષ ઉપર મેકલિમિલન્સ મેગેજીન નામના લંડનમાં નીકળતા માસિક પુસ્તકમાં પિરહેશના આર્થો એ મથાલા ઉપર એક નિબંધ લખાયેલો છે, એ નિબંધમાં સામેન કર્યું છે કે ભારતવર્ષના આર્થો અમેરિકામાંના પિરહેશ સુધી ગયા હતા. હાલમાં આનરએબલ પીએલસ નામના યુનાઇટેડ સ્ટેટના એક પ્રતિષ્ઠિત મા-
 "જુસે મધ્ય અમેરિકા ફરીને નક્કી કર્યું છે કે અતિ પ્રાચીન કાલમાં ત્યાં ભારતવર્ષના આર્થોનું જતું આવતું થયું હતું હાલ એક ચીનાઇ

ભાષાના ગ્રન્થમાં જોવામાં આવ્યું છે કે, કૃત્ત્વાક યૌદ્ધ ધર્મના વિસ્તાર કરવા માટે યૌદ્ધધર્મના આચાર્યો અમેરિકામાં ગયા હતા.

ઉપર લખેલા દૃષ્ટાન્તથી સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે કે પ્રાચીનજનમાં ભારતવર્ષના લોકો ઘણાક દેશમાં વહાણપર બેસીને મુસાફરી કરતા હતા.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

પ્રાચીન ભરતખંડના રહેવાશીઓનો વેપાર.

ઉત્તરમાં અસ્થી ઢંકાયેલો હિમાલય પવત દક્ષિણમાં સમુદ્રથી ફોવાલી કન્યાકુમારી, પૂર્વમાં સમુદ્ર અને ધ્રુવદેશ, પશ્ચિમમાં પશ્ચિમનો ન્સયુદ્ધ અને સિંધુનદી તેની પાસે હિંદુકોશ પર્વત આ ચાર સીમાવાળા અનિવિસ્તારવાળા ભારતવર્મા વિચિત્ર દેશની વિભિન્ન ભૂમિમાં વિચિત્ર પ્રકારની જમાનમીની ઉત્પન્ન થયેલી તેમજ પાણીમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી વસ્તુઓને અદ્ભુત બદલ કરવા માટે જરૂર અનિ પ્રાચીનકાળમાં થોડો કે ઘણો વેપાર થતો હતો. તેને માટે વર્ણુ વિભાગ થયો હતો, તે વેળાએ પણ સામાન્ય રીતે વેપારનો આરંભ થતો સંભવે છે, કારણકે વેપાર કરવો એ વેશ્યોના પુખ્ત ધર્મમાં ગણાયતું છે, વેદ સિવાય બીજા કોઈ સંસ્કૃત ગ્રંથો, મનુસ્મૃતિ તથા વાલ્મીકિ રામાયણના કરતાં જૂના નથી; એ એક ગ્રંથની રચનાની વેળાએ હિન્દુસ્તાનના લોકો દેશ દેશાન્તરમાં જઈને લશ્કરી રીતે વેપાર કરતા હતા. મનુસ્મૃતિમાં હિન્દુઓની ઉદ્કૃષ્ટ અસ્થા લખેલી જોવામાં આવે છે, અને રામાયણમાં નગર અને રાજધાનીની મોટી મોટી લેવેલીઓની હાર, મેંદ્રો દેવસ્થાન, ઘરની ઉપર હતી વિવિધ પ્રકારની ધ્વજો, રથ લાથી ઘોડા વગેરે નાના પ્રકરના ક્રીપેટા રસ્તાઓ, ઘણા રાજદૂત સુગોલી પાણી અને અન્ય રત્નપૂર્ણ ધન, નાના પ્રકરના કારીગરો અને પુષ્કળ વેપારીઓનાં રહેણાણ સુઠર ઘર બગીચા, વિચિત્ર વિકાર સ્થાન, વિદ્યાનો ફેલાવો, વેપારની ગ-જબડ, મનોહર શોભા, માણુઓની ઠઠ, ઉત્સવ આપાર, ખુશી ખુશાી

વગેરે સર્વ પ્રકારનું આયુષ્કૃષ્ટ વૈભવનું વર્ણન જોવામાં આવે છે,* તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે આ સર્વ યનાવની અને વર્ણન કરવાની વેળાએ આર્યાવત ધન, ધર્મ, વિદ્યામાં પરિપૂર્ણ થયું હશે. તે અવસ્થાના સુખ સંભોગનની ઉપયોગી વસ્તુઓ કેવળ વેપારથીજ મેળવવાની સંભાવના છે. જંગલમાંના રહેવાશી નિર્દુન જંગલી માણસોના અન્તઃકરણમાં આવેા અશ્વયંતો ઉદય થવો સંભવતો નથી, એટલામાટે જો કે રામાયણ કાવ્ય છે ખરું, તોપણ એ વર્ણન તે વેળાની ભારતવાસીઓની અવસ્થા દેખાડે છે. એટલુંજ નહિ પણ રામાયણમાં ઠેક ઠેકાણે પુષ્કળ વેપારના રચણ માર્ગના અને સમુદ્ર માર્ગના વેપારીઓનું વૃત્તાંત મળે છે, તેમજ મનુસ્મૃતિમાં તેઓની વેપાર કરવાની વ્યવસ્થા લખી છે. એટલામાટે તે વેળાએ રામાયણ માં લખાયેલી રીતે દક્ષિણનો ભાગ કેવળ મોટા જંગલમાં હતો અને ત્યાં જંગલી તથા પહાડી માણસો વસતા હતા. અને મનુસ્મૃતિના લખ્યા પ્રમાણે ઉત્કલ તથા દ્રાવિડાદિ દેશ સ્થેષ્ઠ ભૂમિ તરીકે ગણાયેલી છે. તે વેળાએ આર્યાવર્તમાં અને વિશેષે કરીને તેના પશ્ચિમ અને મધ્યભાગમાં વિશેષરૂપથી વેપાર ચાલવો એ સંભવતુ જણાય છે.† વળી મહાભારતમાંના સભા પર્વમાં જૂદા જૂદા દેશમાંના અને

* રામાયણના આદિકાંડના પાંચમા અને છઠ્ઠા સર્ગમાં, અંગોઘ્યાકાંડના ૭૧ સર્ગમાં સુન્દરકાંડના ચોથા પાંચમા અને છઠ્ઠા સર્ગમાં દત્તાદિ.

† પરંતુ રામાયણ રચવાની વેળાએ દક્ષિણના ભાગમાં હિન્દુઓના જવા આવવાનો આરંભ થયો હતો, એમાં કંઈ સન્દેહ જણાતો નથી, કારણ કે તેમાં નદી, પર્વત વગેરેનાં યથાર્થ ઠેકાણા લખ્યાં છે. અને તેની જોડે એ પણ કબૂલ કરવું જોઈએ કે રામાયણમાં ઠેકઠેકાણે ખીજાઓએ ધણું વચનો સામેલ કરેલાં છે.

જૂદી જૂદી જાતના રાજાઓએ મહારાજ યુધિષ્ઠિરને વિવિધ પ્રકારની સુભોજ્ય વસ્તુ ભેઠ આપવાનું લખ્યું છે, તે ઉપરથી પણ સહેલાઈથી અનુમાન થઈ શકે છે કે, ઉપાખ્યાન રચવાની પહેલાં ભારત-વર્ષના પશ્ચિમ અને ઉત્તર તરફના શકતુખારાદિ જૂદી જૂદી જાતના માણસોની જોડે હિન્દુઓના વિશેષરૂપે વેપાર રાજગારથી સંબંધ અંધારેથી હતો, અને તે વેળાએ હિન્દુસ્તાનનું ધન, સૌભાગ્ય, સુખ, સુધારાનો ધણો ફેલાવો થયો હતો, વિશેષ કરીને તે વેળાએ વેપારનો ધણો આદર થયો હતો, અને વેપારીઓ પ્રતિષ્ઠિત અને બુદ્ધિમાન હતા; તેઓ મૂર્ખ નહોતા. તેઓને વેદ બણવાનો અધિકાર હતો, દુકામાં શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરવું એ પણ પોતાનું જરૂરનું કર્તવ્ય સમજતા હતા.

મનુએ એક ઠેકાણે લખ્યું છે કે: વેપારીઓએ નાના પ્રકારના દેશના ગુણ દોષની કેળવણી મેળવવી, અને જૂદી જૂદી ભાષાનો અભ્યાસ કરવો, અને ખીજા જે સ્થલે પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે વેપાર વિષયની વ્યવસ્થા કરવાની પણ સત્તા આપેલી છે. જેમ કે—

સારાસારંચ માંડાનાં દેશાનાંચ ગુણા ગુણાન્ ।

લાભાલાભંચ પળ્યાનાં પશુનાં પરિવર્દનં ॥

મૃત્યાનાંચ મૃતિ વિદ્યાં માષશ્ચ વિવિધાનૃણાં ।

દ્રવ્યાણં સ્થાન યોગાંશ્ચ ક્રયવિક્રયમેવ મનુસ્મૃતિ ચ ॥

૯ । ૩૩૧—૩૩૨

* મનુએ લખ્યું છે, મનુએ ઉપદેશ આપ્યો છે. આવા વાક્યનો તાત્પર્ય એ છે કે મનુસ્મૃતિમાં તે લખવામાં આવ્યું છે. આ કહેવું બાહુલ્ય છે કે આદિ મનુષ્ય અથવા મનુષ્યનોપિતા સ્વયં નથી.

વૈસ્યોએ વસ્તુનું સાફ નરતું, દેશના ગુણ દોષ, વેપારની વસ્તુ વેંચવાથી લાભ નુકશાન, પશુઓની ઉત્તમ ગતિ કરવા સંબંધી, નોકરોનો પગાર, વિવિધ પ્રકારની બાપા વસ્તુનું સ્થાન મુકરર કરવું એટલે કોઈ વસ્તુ કેવી રીતે રાખ્યાથી ઘણો કાલ સુધી સારી રહે અને લેવા દેવાની રીતિ જાણવી જોઈએ.

સમુદ્ર યાન કુશલાદેશકર્તાર્થ દર્શિનઃ ।

સ્થાપયન્તિ તુ યાં વૃદ્ધિસા તંત્રાધિગમપતિમ્નુંસ્મૃતિ ૮।૧૫૭।

સમુદ્રમાં મુસાફરી કરવામાં કુશળ અને દેશ, કાલ, અને લાભ નુકશાન જાણનાર વેપારીઓ યાન ત્રાટક વિષયમાં જે કહેશે તેજ પ્રમાણુ છે.

જે દેશમાં કાંઈ વિષયના વિગતવાર ઇતિહાસ નથી, ત્યાં વેપારનું જ્ઞાન લખવાની વળી શી સભાવના હોય? તે જતાં એટલું તો સદ્ થાય છે કે અતિ પ્રાચીન કાલમાં વેપાર કરવાની વૃત્તિ હિન્દુઓમાં પ્રિય હતી, અને તેઓ દેશ દેશાન્તરમાં જતાને વેપાર કરતા હતા. એનો આપણા પ્રાચીન ગ્રંથોમાં કંઈક આભાસ મળેલો એ ઘણું છે. વર્ણકોની વૃત્તિ સામ્યવતી અને વેપાર કરવાનું મન્યાદિ શાસ્ત્રનું એક અંગ હતું. કામન્દકીય નીતિસારમાં જેવામાં આં વે છે કે વેપાર કરવાના સંબંધમાં વાર્તા નામનું એક શાસ્ત્ર હતું. તેમાં પશુપાલ તના વૈસ્ય વૃત્તિના નિયમો હતા. પરંતુ એનો વિ-

• આમ્ત્રોશિકી ત્રયી વાર્તા દંડનીતિશ્ચશાશ્વતી ।

વિદ્યાશ્ચતસ્રુ દાવૈતં લોકસંસ્થિતિ હેતવઃ ॥

ધર્મ એ છે કે હાલ એ સર્વ ગ્રંથો જડતા નથી. એ કદાચ નાશ પામ્યા હશે. વિદેશીય ફનિલાસ લખનારાઓના ગ્રંથોના શિવાય આ વિષયનું કથાસ્થિત વર્ણન મળવાનો ખીજો ઉપાય નથી.

અતિ પ્રાચીન મિસર દેશના માણસોની જોડે હિન્દુસ્તાનના વેપારીઓના બહાજો વેપાર ચાલવાના પુષ્કળ પ્રમાણો મળે છે. તે અતિ પ્રાચીન સામાન્યવાન સુધરેલા માણસો ૩૫૦૦ વર્ષની પહેલાં ભરતખંડની મુખ્ય સામગ્રીનો ક્રયભોગ કરતા હતા. ૩૫૬૨ વર્ષની પહેલાં જ્યારે યુસફ એ દેશમાં હતો ત્યારે આરબસ્થાનના ઇસમલીયાના વેપારીઓએ તે જગ્યાએ ભારતવર્ષનો બનેલો અને ભારત સમુદ્રના આસપાસના બેટામાં કૃત્તવ્ય થયેલી ખાવાની સુવાગદાર વસ્તુઓ એટલે ગસાલો *જોયો હતો. તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે આ વસ્તુઓ હિન્દુઓની તરફથી વેચવા માટે લઇ ગયા હશે. જ્યારે ૩૩૬૦ વર્ષની પહેલાં અને ત્યાર પછી ત્રીજો યાત્રિગ અને પછી

પાશુપાલ્યં કૃષિ વણ્યં વાર્તા વાર્તાનુ જીવિનાં ।

સંપન્નો વાર્તય સાધુર્નિવૃત્તેર્ભગ્યમૃચ્છતિ ॥

કામન્દકીય નોતિસારરમ ।

* ગરમ મસાલો spices તે ક્ષેત્ર હિન્દુસ્તાનના અને વિશેષ કરીને ભારત સમુદ્રની આસપાસના કેટલાક બેટામાં કૃત્તવ્ય થાય છે, તેથી મિસરી લોકો ભરતખંડના વેપારીઓની મારફતે તે મેળવી શકતા હોવા જોઇએ.

ફિરોણ નામના બાદશાહોના વારામાં * ત્યાં વૈદ્યમણિ વગેરે જનતા
જનતાં ભરતખંડના રત્નો અને ગણી + અને ખીજી સામગ્રી હતી.
ત્યારે એ જરૂર કબૂલ કરવું પડેશે કે, ત્યાં વેપાર ધણા કાલથી એક
સરખો ચાલતો હોયોં જોઈએ. ભારતવર્ષની જોડે મિસરના વેપારનો
સંબંધ રહેયોં એ કંઈ આશ્ચર્ય કારક નથી. ત્યાંની જૂની ક-
બરોમાં ધણાક ચીનનાં વાસણો મળે છે અને તેમાં ચીનાઇ ચિહ્ન-
રોથી ચીની ભાષામાના શબ્દો લખ્યા છે. * એ સંભવતું જણાય છે
કે મિસરના લોકો અપણા વેપારના યોગથીજ તે મેળવવાને શ-
ક્તિમાન થયા હતા અને વેપારથી તેઓની સુખ સંભાગ્યની વિશેષ
પ્રકારે ચઢતી થઇ હતી, તેમાં કંઈ સંદેહ જણાતો નથી. આ પ્રમા-
ણિક દાનિદાસ ઉપરથી કેવળ ભરતખંડના વેપારનું જ જૂનાપણું
સિદ્ધ થાય છે એટલુંજ નહિ પણ ૩૫૦૦ અને ૩૬૦૦ વર્ષની પ-
હેલા દિન્દોનો સુધારો અને સંભાગ્યની ઉન્નતિ હોવી જોઈએ, એ

* મિસરનો બાદશાહ ત્રીજો થોથમિસ ઇ. સ. ની પૂર્વે ૧૪૯૪
માં અને તે મુજબ ૩૩૮૮ વરસની પહેલાં રાજગાદી ઉ-
પર બેઠો હતો.

x મિસર દેશના કપડાના છેડાપર ઘણો ગળીનો રંગ હતા.
૩૬૦૮ વર્ષની પહેલાં ત્યાં તેવાં કપડાં જનતાં હતાં. એટલા માટે તે
વેળાએ કપડામાં ગળીનો રંગ હોવાથી દિન્દુસ્તાનના વેપારનું જૂના-
પણું સિદ્ધ થાય છે. Wilkinson's Ancient Egyptians :
Vol. p. 123-125.

Wilkinson's Ancient Egyptians Vol. 3. p.
217. ૧ એનન-૧૦૪-૧૦૯

પણ સિદ્ધ થાય છે. જેઓ શરારની શોભાને માટે રત્નો વાપરતા હતા, જેઓમાં ખાણ ખોદવાનું અને મણિકારનો ધંધો ચાલતો હતો, જેઓ વસ્ત્ર રંગવા માટે ગળી વગેરે તૈયાર કરતા હતા, જેઓ ભારત સમુદ્રમાંના બેટોના રહેવાસીઓની પાસેથી નાના પ્રકારની સુગંધીદાર વસ્તુઓ લઈને દેશદેશાન્તરના વેપારીઓને વેચતા હતા તેઓ કદી પણ નિર્ધન તથા જગત્તી નહોતા.

આરબ વેપારીઓ હિન્દુઓની આગળથી માલ વેચાતો લઈને મિસરમાં વેચવા માટે લંડન જતા હતા તેનાં સ્પષ્ટ પ્રમાણો છે. અને જે કે હિન્દુઓ ઓછામાં ઓછા બે હજાર વર્ષની પહેલાં મિસર દેશમાં જવા આવવાનો ઇતિહાસ મળે છે, અને એક આરબી પુસ્તકની ખાતરી લાયક લખાણ પ્રમાણે ૧૨૦૦ શક સુધી પણ હિન્દુઓ સમુદ્રને માર્ગે આરબસ્તાનમાં ઉતર્યા પછી સ્વત્ત્વમાર્ગે મિસરમાં જતા હતા. પરંતુ ૩૪૦૦, ૩૫૦૦ વરસની પહેલાં તેઓ જતા હતા કે નહિ તેનો નિશ્ચય કરવો કઠણ છે. ખ્રીસ્તુ દિનસયા દેશના ઉત્પાદિ વેપારીઓની મારફતે ભરતખંડનો માલ મિસર રાજ્યમાં ગયો સંભવ છે * એટલા માટે તેનાથી પામેલા વારામાં

x તેઓ આરબસ્તાનના પૂર્વ ભાગના સમુદ્ર કિનારા ઉપરના અમદાવાદ નામના ગંદર ઉપર ઉતરતા હતા, અને ત્યાંથી પશ્ચિમ તરફ રેતાળ જમીનમાંથી મિસરમાં જતા હતા.

† Heeren's Historical Researches Egyptians Chapter 4 Note 70.

* ટિટોટોટસના ગ્રંથોના અને બાઇબલના પ્રમાણાનુસારે ખતિરી થાય છે કે ફિનિસિયાની જોડે મિસર દેશનો વિશેષ રૂપથી વેપાર ચાલતો હતો.--Heeren's Phenicians Chapter 4.

ન્યારે ઉપલું રાજ્ય શ્રીક અને રોમનોના તાપ્તામાં આવ્યું હતું, તે વેળાએ ભરતખંડના વેપારનું વર્ણન કરવાના પહેલાં દિનિસિયાના વેપારીઓની જોડે હિન્દુઓનો કેવો વેપાર ચાલતો હતો તેની શોધ કરવી જોઈએ. દિનિસિયાના ભુવન વિખ્યાત ધણા ઉત્સાદિ વેપારીઓ એક સમય હિન્દુસ્તાનમાં વેપાર માટે આવતા હતા. તેઓના વહાણના વાવટા પશ્ચિમમાં ઘ્રિટન જેટ અને પૂર્વમાં હિન્દુસ્તાનના જાસેના મહાસાગરમાં ઉડતા હતા. આવાં લખાણો પ્રાચીન પુસ્તકોમાં જોડે છે. અશરે ૨૯૦૦ વર્ષની પહેલાં હિરામ અને સોસોમન રાજના અનુમતથી હિન્દુસ્તાનની જોડે નિયમસર વેપાર ચલાવવા માટે દિનિસિ અને ઇજરેલ જનના ખજાસોઓ લાલ સમુદ્રમાંથી એકર દેશમાં એટલે મુંગધની પાસે સોપારા શહેરમાં આવ્યા,

જ્યાં લખાણ મળે છે કે દિનિસિના અને ઇજરેલ જનના માણસો એકર દેશમાં આવ્યા હતા. જૂદા જૂદા ગ્રંથમાં આ જગાનાં સોરિદ, સોફર વગેરે નામ લખેલાં છે. આફ્રિકાના પૂર્વ ભાગમાં સોફલા નામનું એક સ્થલ છે, અને ટલેમિ નામનો મિસરના વિદ્વાને સપ્તર નામનો દેશ આરબસ્તાનમાં છે અને સુપાર નામનું એક સ્થળ ભરતખંડના પશ્ચિમ ભાગમાં દક્ષિણના કાંબોંય સાગરના કિનારા ઉપર લખેલું છે. મુંગધથી આશરે ૪ માઇલ પર વસાવથી ૪-૫ માઇલ પર છે. આ પરથી ઇતિહાસવેત્તા હીરેન અને હામ્મલટ એકર દેશના વેપારને આફ્રિકાથી લઈને હિન્દુસ્તાન સુધી જૂદા જૂદા સ્થલને વેપાર તરીકે અનુમાન કરે છે. પરંતુ ઉપર લખેલી વસ્તુ હિન્દુસ્તાનની ઉત્પન્ન થયેલી હોવાથી અને લિજુ ગ્રંથમાં હિન્દુસ્તાનનાં નામ લખેલાં હોવાથી, તેમજ થોડા વર્ષ ઉપર સોપારામાંથી

અને ત્યાંથી સોનું, રૂપું, રૂન ચંદન, હાથીદાંત, વાદરાં અને મેર વેચાતા સિદ્ધ ગયા હતા. આ બધા દિન્દુસ્તાનના માલ અને વૃતાન્તમાં તેઓના ભરતખંડના નામ લખેલાં છે. જે કે યાહુદીઓના પુસ્તકમાં આ વેપાર ધણોજ પ્રશંસાને લાયક અને ધણો લાભકારી લખેલો છે, પરંતુ ફિનિસિયાના વેપારીઓ તેઓની પહેલાં ગ્વલમાર્ગથી છેલ્લા કરતાં વધારે પ્રયત્ન તદરૂપથી ભરતખંડનાં માણસો વેપારમાં લાગ્યાં હતાં.

આરબસ્તાન અને પાર્સીશીક સમુદ્રની આસપાસના દેશોને એટલી માણસોથી દિન્દુસ્તાનના લોકોની સમી તેઓના વેપાર ચાલતો હતો, તે પણ બાઈબલમાંના પ્રમાણથી ખુબી રીતે જણાય છે. * તેઓ આરબ વેપારીઓની પાસેથી તેજ રત્ન, ખાવાના ગરમ મશાના અને લોખાન વેચાતા લેતા હતા. પરંતુ એમાંની ધોણીખરી વસ્તુઓ ભારતવર્ષની હતી.† એટલા માટે જ્યારે ૨૨૦૦ અને ૨૩૦૦ વર્ષની આ-

ખંડિત ભગવાનલાલ ઇબ્રહીમએ બુદ્ધનો સૂય શોધી કાઢ્યા અને તણે સિદ્ધ કર્યું છે કે એક વેળાએ સોપારા મોટામાં મોટું વિદેશીઓનું બંદર હતું. આ સર્વ ઉપરથી નિશ્ચય થાય છે કે સોલોમન અને દિરામ રાજાએ મોકલેલા વેપારીઓ સોપારામાં આવ્યા હતા.

*Ezekiel XXVII 5-19-24.

†કેવળ ભારત સમુદ્રની પાસે જ એટલામાં તેમના ઉત્પન્ન થાય છે, એટલા માટે ભારત વર્ષના વેપારીઓની મારફતે તે માલ મળવો સંભવ જણાય છે. લોખાન આરબસ્તાનમાં અને દિન્દુસ્તાનમાં પણ ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ તજ, સિંદલ, દક્ષિણમાં અને હિંદુમહાસાગરના ફેટલાક એટલામાં થાય છે. તે શિવાય ખીજે કોઈ પણ રથને ઉત્પન્ન થતી નથી. તેમાંથી સર્વથી સારામાં સારી તજ તો સિંદલ એટલે લંકામાં થાય છે.

ગમજ ઓક અન્ધકારોના* લખ્યા પ્રમાણે નિશ્ચય થાય છે કે તજ, એલચી, જાંઘામાંસી વગેરે સુગંધીદાર વસ્તુ હિન્દુસ્તાનમાંથી અરબસ્તાનમાં જતી હતી.† અને જ્યારે લગભગ એ હજાર વર્ષોની પહેલાં ઓક પુસ્તકોમાં* પ્રમાણ મુંજમ તે વેળાએ આરબો એટલે તેની દક્ષિણ તરફના માણસો વેપારને માટે હિન્દુસ્તાનમાં આવતા હતા અને વસ્તા હતા,† અને જ્યારે આસરે ૨૦૦૦ વર્ષની આગમજના પુસ્તકમાં પણ‡ હિન્દુસ્તાનની સાથે તેઓનો વેપાર ચાલવાનું લખાણ મળે છે, ત્યારે તેઓ એ હજાર વર્ષની પછી પહેલાં હિન્દુસ્તાનમાંથી ઉપરે લખેલો માલ વેચાતો લેઈ સ્વદેશમાં લેઈ જતા હતા. અને આરબસ્તાનના અને વિશેષ કરીને તેના ઉત્તર ભાગના સ્થલ માર્ગ પર વેપાર કરનારા વેપારીઓ હિનિસિયાના વેપારીમાં હોશિયાર વેપારીઓ તે સર્વ વેચતા હતા, આદ્યમલમાં જે લખ્યું છે તેની જોડે ઓક લખનારાઓનું સરખાપણું થાય છે.॥

ઉપર લખેલા બહાદુર અને કિસાદિ વેપારીઓ એથી પણ નહિ

*થિયોફ્રાસ્ટસ અને હિરોડોટસ.

†થિયોફ્રાસ્ટસે સ્પષ્ટ લખેલું છે કે તજ, એલચી, જાંઘામાંસી અને જીંજ ગરમ મસાલા હિન્દુસ્તાનમાંથી આવે છે.

*આગાથઅંગેલુસ નામના અન્ધ કર્તાનું પુસ્તક એ ઈ. સ. ની પૂર્વે ૧૬૦ માં હતો તેથી તે ૨૦૫૩ વર્ષ ઉપર હતો.

†Vincent's Commerce of the Ancients Vo. 2 p. 328.

‡Pereplus of the Erythrean sea.

॥Heeren Phœnicians Chapter 4.

ડરતાં પાસીશીક સમુદ્રમાં આવીને રહ્યા હતા,* અને ત્યાં રહીને તેઓ અહીં વેપાર કરતા હતા તેઓ પોતે વહાણમાં ખેરીને હિન્દુસ્તાનમાં અને સિંદલદ્વીપમાં જતા આવતા હતા, અથવા હિન્દુસ્તાનના વહાણના વેપારીઓ ત્યાં જઈને માલ વેચતા હતા. બાઈબલમાં હોયના શહેર વિષે એવું કહેવાય છે કે, દેદાનના પુત્રોનો વેપાર સારો હતો, દૂરની ભૂમિમાં તેમના હાથનો માલ સર્વત્ર જતો હતો, પરદેશીઓ તેમના માલને ખરીદે તેમની પાસે શિંગડા, હાથીદાંત, અને હકેન્ડુ અગત્યનું લાકડું આણતો હતા.† આ સંયોગ હિન્દુસ્તાનનો માલ છે. અને જો કે આફ્રિકામાં હાથીઓ ઉત્પન્ન થાય છે તોપણ પાસીશીક સમુદ્રમાં રહીને કેવળ હિન્દુસ્તાનમાંથી જ આ માલ મળવા વાળી જણાય છે, અને દૂરની ભૂમિ કેવળ હિન્દુસ્તાનની જમીન જ હોવી જોઈએ.‡

ફિનિસિયાના વેપારીઓ વેપાર કરવામાં જેવા કુશળ હતા તેવા હિન્દુસ્તાનમાં આવીને ધરાનમાં વેપારના માલ લઈ જવો એ ધણું સંભવે છે.§ પરંતુ તે વેળાએ હિન્દુઓને પણ ત્યાં જવું અસંભવ નહોતું.

પૂર્વકાલે હિન્દુઓ સ્થલમાર્ગપરથી અને જલમાર્ગ પરથી દૂર દેશમાં વેપારને માટે જતા હતા. ગ્રીક અને રોમન અને ખ્રીસ્તી દેશના

* તેઓ પાસીશીક સમુદ્ર તરફ આવીને વસ્યા હતા. હજી પણ ત્યાંના ગેરા શહેરની પાસે તેના ઘણા ચિન્હ મળે છે.

† ફિનિસિયાની રાજધાની હાયરનગર.

Ezerieal XXXII 15.

‡ Heeren, Phenicians Chapter 4.

§ Heeren, Balogesiens Chapter 2.

અન્યકારોએ પોતાના પુસ્તકોમાં તે વિષય લખ્યું છે. જોનુરસ નામના અન્યકર્તાએ લખ્યું છે કે આશરે ૨૫૮૦ વર્ષની આગમજ ક્ય-કયુસ* નામના લિડિયા દેશના રાજાની સાથે આલીટિયાના લોકોની દુશ્મનાઈ થયાથી હિન્દુરાજ તેઓની વચ્ચેમાં પડીને મિડિયાના રાજાને પત્ર લખ્યો હતો, અને પીળા એક હિન્દુ રાજાએ તેની પહેલાં ક્ય-અશરૂ નામના ઇરાનના આદશાહની પાસે કેટલાક દૂત અને ખર્ચ કરવા માટે કેટલુંક નાણું મોકલાવ્યું હતું.†

આવું પ્રમાણ પણ મળે છે કે આશરે ૨૩૫૦ વર્ષની પહેલાં જ્યારે જર્કસેસ નામનો ઇરાનનો આદશાહ ઓસ રાજ્ય ઉપર ચઢી આવ્યો હતો, ત્યારે હિન્દુ લશ્કરો રૂનાં કુખાં અને ધનુર્બાણ લઈને તેની સાથે ગયા હતાં.†

જે વેળાએ ઓક આદશાહ શીકંદરની જોડે ઇરાનના આદશાહ દેહાયુસની સાથે લઢાઈ થઈ હતી, તે વેળાએ હિન્દુ યોદ્ધાઓ તેના લશ્કરમાં હતા.*

* (Cyazares) ઇસવીસનની પહેલાં ૬૨૫ માં એટ્સે ૨૫૨૮ વર્ષની પહેલાં ગાદી ઉપર બેઠો હતો.

† Cyrus.

† Heerobotus Translated by bary 1848 p. 434

સુતરાઉ કપડાં પહેરવાં, ધનુર્બાણ ધારણ કરવું એ હિન્દુસ્તાનના લોકોનો વપરાસ હતો ખરો.

* એશિયન હિસ્ટરી રૂકની બનાવેલી પ્રકરણ ૩ થી પાંચ

એક હિન્દુ રાજાએ* સિરિયાના આતિથોક્સને† લખી મોકલ્યું હતું કે થોડોક મીઠો દારૂ, કેટલાક સૂકા ઉડુન્નર અને એક ઓક પાંડિતને મોકલજો. તેના જવાબમાં આંતિથોક્સે લખ્યું કે “હું ઘણો દારૂ અને ઉડુન્નર મોકલી શકું છું, પરંતુ ઓક પાંડિતને વેચવાનો નિયમ નથી.”

સિરિયા દેશમાં હાયેરપોલિસ શહેરમાં એક દેવીની પ્રતિમા હતી. હિન્દુઓ તેને નાના પ્રકારનાં રત્નો બેઠા આપતા હતા. ત્યાંની દેવદેવીની મૂર્તિઓના આકાર ઉપર વિચાર કરીને જોયાથી હિન્દુઓ ત્યાં આવતા હતા એવું કદી અમંભવ જણાતું નથી. એ દેવીની આગળ એક દેવની મૂર્તિવાળી દેવીની પ્રતિમા હતી, તેમાં દેવ ઘણાં એટલે સાંઠ ઉપર બેઠો હતો અને દેવી સિંહ ઉપર બેસી હતી.†

હવે પ્રાચીન ગ્રંથમાંથી લખાણ મળે છે કે, ઇસવીસનના આરંભની પહેલાં કેટલાક હિન્દુઓ સ્વદેશ છોડીને આરમનિમાં જતને વસ્યા અને ત્યાં પીતલની દેવમૂર્તિ સ્થાપી. ત્યાંના ખ્રિસ્તીઓની જોડે તેમની મોટી લઢાઈ થઈ હતી અને તેઓએ હાર ખાધી. અને

* Athenens lited in the Universal History. Vol. 10 Chapter 31 p. 100,

* એનું નામ અમિટ્ર, એહિસ લખેલું છે. આ શબ્દ અમિત્રજિતનો અપભ્રંશ હોવો જોઈએ. પુરાણમાં આ રાજાનું નામ મળે છે.

† Antiochus.

‡ Lucian lited in the Universal History Vol. 2 p. 284.

જાણનાં ૧૦૩૯ માણસો રણભૂમિમાં મરણ પામ્યાં હતાં. તેઓની કમર ઉપર ત્રણ જાતના અક્ષરો આ લઢાઈના તાત્પર્યને માટે લખેલા હતા. ખ્રિસ્તીઓએ હિન્દુઓનાં મંદિરો ભાંગીને ખરાબ કર્યાં, છ આહજો તેમને રોકવાં ગયા હતા તેઓ તેજ ઠેકાણે મરણ પામ્યાં. સેન્ટથ્રિગારિ નામના પાદરીએ ઘણા બગજોરીથી એક દલાડામાં નાના મોટા સર્વ મળીને ૫૦૫૦ માણસોને ખ્રિસ્તી કર્યા હતા અને કેટલાક દુબની સાથે આહજોએ પોતાનો ધર્મ સાચવવા માટે નિદદ નિશ્ચય વ્યક્તી ત્યાંથી રાજ્યએ તેઓને જીવનાનામાં પુરીને માથાં મુડાવ્યાં *

પાંડય રાજ્યના એક રાજ્યએ રામના બાદશાહ આગસ્ટસની જોડે મિત્રતા વ્યાપવા માટે બે વાર હતો મોકલ્યા હતા. ૧૯૦૦ વર્ષની પહેલાં હતો એવનામાં જન્મને તેને મળ્યા હતા અને સારપછી છ વર્ષે જીજી વારના હતો સેમસ બેટમાં જન્મને મળ્યા હતા. સિરિયા દે-ગના દમિષ્ક નગરના રહેવાસી નિકોલસ નામના પ્રખ્યાત ઇતિહાસ લખનારે તેઓના ત્રણ જણાની જોડે વાતચિત કરી હતી. સારપછી રસ્તામાં આવતાં આવતાં તેઓમાંથી કેટલાકોનું મરણ નીપજ્યું હતું. તેઓના સંબંધમાં પણ આતું લખાણ મળે છે કે હિન્દુ રાજના જનની જોડે થીક બાપામાં લખેલો એક પત્ર મોકલાવ્યો હતો. તેમાં આતું લખ્યું હતું કે, હું છસો રાજનો અધિપતિ છું, આંપની જોડે મિત્રતા કરવાની મારી ઇચ્છા છે, હું સર્વ રીતે યુદ્ધના વિષયમાં મારાથી બનતો શ્રમ કરીને આપના તરફનું કામ કરવાને રાજી છું. આહ હિંદુ ચાકરોના શરીર ઉપર સુગંધી ચોપડીને મહારાજ આગસ્ટ-

*The Journal of Royal Asiatic society of Ben-
gal. Vol. 5. p. 331-339.

સતી આગળ બેઠ લકષ ગયા હતા. તે બેઠની વસ્તુના વર્ણનમાં મોટા મોટા જરાયુજ સર્પ અને દશ હાથ લાંબો અખંડ સર્પ, ત્રણ હાથ લાંબા નદીના કાચખાઓ અને મોટામાં મોટાં તિતરપક્ષિઓ હતાં. હતો-મંદ એક બ્રાહ્મણ હતો, તે એથેન્સમાં અગ્નિમાં બળીને મુવો હતો. તેની કપર ઉપર આકું લખેલું હતું કે, “બાર્ગોસના રહેવાસી જર્મનો આ-ગમ* નામનો હિન્દુ આ ઠેકાણે રહેલો છે; તેણે પોતાના દેશની રીતિ પ્રમાણે પેલે પ્રાણ ત્યાગ કર્યો છે.”

ઉપર લખેલ: હતાન્તપરથી અને ઉપર લખેલા આન્તિ ઓ-ક્સની પાસેથી ગ્રીક પંડિતને મોકલવાનો પત્ર લખ્યો હતો, એ ઉપરથી તેમજ બીજાં કેટલાંક પ્રમાણા ઉપરથી આવું સિદ્ધ થાય છે કે પ્રાચીન હિન્દુઓ ગ્રીક ભાષીનો અભ્યાસ કરતા હતા.

ટ્રેજન નામના રોમના આદેશાહે જૂદા જૂદા દેશોમાં વિજય કર્યા પછી હિન્દુ રાજાઓએ તે વિષયમાં પોતાનો ઉત્સાહ તથા અભિનદન જણાવવા માટે તેની આગળ દૂત મોકલ્યા હતા.

આરિમિનિયન નામના રોમના રાજાએ તાતમોરનો જય કર્યાર્થા હિન્દુઓએ તેની આગળ રાજદૂત અને ઘણી કીમતી બેટ મોકલી હતી અને જે વેળાએ તે મોટી ધામધુમથી પરમશોભાકર જ્યોત્સવની તૈયારી કરી રાજધાનીમાં પહોંચ્યો હતો, ત્યારે હિન્દુઓ આનંદો-

* બ્રાહ્મણનું નામ જર્મનોઆગમ લખેલું છે, એશર્મણાચાર્ય તથા તેના જેવો બીજા શબ્દનો અપભ્રંશ થયો હોય.

† Strado city in the Universal History Vol. 10 p. 101-102. T. R. A. S. No. 6 p. 200.

† The Universal History Vol. 10 p. 104.

ત્સાહ પ્રકાશ કરવા માટે ત્યાં ગયા હતા.*

આવો આભાસ મળે છે કે હિંદુસ્તાનનાં એમંડોનેશરોએ મ-
યો કારતીસિયન અને મેકિમિયન નામના રોમના રાજાઓનો આ-
શ્રય લીધો હતો. † અને આવો પ્રમાણિક ઇતિહાસ પણ મળે છે કે
સિંહલના રાજાએ ક્લાઉડિયસ નામના રોમના ચક્રવર્તિની આગળ
દૂત મોકલાવ્યો હતો.

જે રાજાઓ કાનરુટાન્ટન નામના રોમના રાજાશ્વરની જોડે
મિત્રતાઈ કરવા માટે તેની આગળ રાજદૂતોની સાથે ધણી કીમતી
બેટા મોકલી હતી, તેમાં હિંદુરાજાઓ પણ હતા. એ શિવાય બી-
જન પણ પ્રમાણ મળે છે કે હિંદુસ્તાનના રાજાએ તેને ધણીજ આ-
શ્રય કારક વસ્તુઓ બેટ મોકલી હતી. ‡

એ શિવાય હિંદુસ્તાનના રાજાઓએ મેન્ટનાઇનસ પાવસ,
થિર્મોડોર સિયેટા, ટ્રોટોકલાઇસ અને જર્સ્ટનિયન નામના રાજાઓ
ની આગળ દૂતો મોકલાવ્યા હતા. ૧ અને ઇસવીસનની પહેલી સદીમાં
હિંદુસ્તાનના જ્યોતિષો રોમ નગરમાં જઈને નસીબ અને ફલાફલ
ગણવામાં લાગેલા હતા. ૨

* The Universal History Vol. 10. p. 104-105.

† એજન પુસ્તકનામું પાનુ ૧૦૫.

‡ The Universal History Vol. 10 p. 051p
p. 104-107.

૧ એજન.

૨ Tuvencal's Series Sat 6.

આવી રીતે વિક્રમદિત્યના સંવતની પહેલા છસો વર્ષો ઉપર હિન્દુઓ રોમમાં જતા હતા. તેનાં કેટલાંક પ્રમાણે ઇતિહાસમાંથી જુડે છે. એ સિવાય ૨૧૦૦ વર્ષની પહેલાં આફ્રિકા ખંડના કા-ચેન્ન દેશમાં જતા હતા, અને ત્યાંના માણસોની સાથે તેઓનો વેપાર રોજગાર ચાલતો હતો. ઇસ્વીસન ૨૫૧ ની પહેલાં સિસિ-લિ ખેટમાં રોમનો સેનાપતિ મેટ્રલસ સિલ્વર અને કાર્યેજીયનો સેનાપતિ અસડુવાસની લઠાઈ થવાથી કાર્યેજીયન લોકોની બહુ હાનિ થઈ હતી, અને તેમાં કેટલાંક હિન્દુસ્તાનના લાથીઓ અને હિન્દુ માહાવ-તો માર્યા ગયા હતા. તથા પકડાયા હતા. એ ઉપરથી જણાય છે કે હિન્દુ માહા-વતો આફ્રિકા અને યુરોપમાં જમને રહેતા હતા, તેમાં સંદેહ જણા-તો નથી † પ્લિનિ નામનો રોમન વિદ્વાન, ૨૫૯ લખી ગયો છે કે કાર્યેજીયન લોકો હિન્દુસ્તાનના વેપારમાં બાગ લઈને કેટલાંક અગૂલ્લ પદ્મરાગ મણિઓ મેળવ્યા હતા.*

આ વિષયમાં બીજો એક ઘણા આશ્ચર્યકારક ઇતિહાસ મળ્યો છે. ઇસ્વીસનની ૬૦ વર્ષ પહેલાં એટલે આજથી ૧૯૫૩ વર્ષની પહેલાં કેટલાંક હિન્દુ વેપારીઓ વહાણમાં બેસીને યુરોપ ખંડના જર્મનીના દરિ-યામાં પહોંચ્યા હતા અને ત્યાંથી બાગેલા વહાણમાંથી જર્મનીના કિનારા ઉપર ગયા હતા, અને સુંધેવિયા દેશના રાજાએ તેઓને રો-મના રાજપ્રતિનિધિને સોંપ્યા. જૂમંડળમાંની બીજી કોઇ જાતિએ વહા-ણમાં બેસીને આવી હાંબી મજલ કાપી નથી. ક્રિનિસિયાના પ્રખ્યા-ત હિમવાન વહાણના વેપારીઓ પણ સ્વદેશમાંથી આવી રીતે

† The Universal History Vol. 17 p. 551-551

* The Universal Vol. 17 p. 529 અને નોટસ.

દૂર દેશમાં પહોંચી શક્યા નહોતા ! આ પરમ પ્રયોજનીય ઇતિહાસના પ્રમાણમાં કંઈ પણ આપતિની સૂચના થતી નથી. એટલા મટિ-તે-ઓ ઉત્તરમાથી અંતરીપ તથા ઉત્તર મહાસાગરમાં થઈને ૩૫ તાર ફરીને ત્યાં ઉતરવાની સંભાવના છે કે નહિ અને આ મૂલ્ય હિન્મતવાન હિંદુ વેપારીઓ એ ભૂવન વિખ્યાત કાલંબસ અને વાસ્કોડિ ગામની પેઠે અતુલ યશના પાત્ર થઈ શકે કે નહિ તેનો અનુચિત વિચાર કરવો. †

ધર્મીસનની ત્રીજી સદીના પહેલા ભાગમાં ભારતના ઘણા માણસો મિસરની રાજધાનીમાં જઈને રહ્યા હતા. ધર્મીસનની પાંચમી સદીમાં સેવેટસ નામના એક રોમન વિદ્વાને એલેક્ઝાન્ડ્રીયામાં પોતાને ઘેર કેટલાક બ્રાહ્મણોની જોડે ન્યૂતનીય કરી હતી અને તેઓએ પણ ઘણુંજ સૌન્દર્ય અને સન્માન અતાવ્યું હતું. એખા અને ખજુર એ તેઓની ખાવાની વસ્તુ હતી અને તેઓ પાણી પીતા હતા. તેઓના વ્યવહારના વિષયમાં આવું એક પરમ કૌતુક નજર આવે છે. ચરમ શોભાવાળી હવેલી જેવાને માટે ત્યાંના લોકો ઘણાજ ઇન્દ્રિય રાખતા હતા તે છતાં પણ તે કંઈ જોતા નહોતા.*

નોનસ નામનો એક મિસરનો કવિ કે જે પાંચમા શૈકના આરંભમાં થયો છે તેણે પોતાના કાવ્યમાં લખ્યું છે કે હિન્દુઓને સમુદ્રની મુસાફરી કરવાનો ઘણાજ અભ્યાસ છે અને સ્થલ મુદ્દ કરતાં સમુદ્રની લઢાઈ કરવામાં તેઓની ઘણુંજ બહાદુરી છે. ગ્રી. એમ. એચ. વિલસને તે કાવ્યનો તાત્પર્ય પ્રકાશ કરીને લખ્યું છે કે

† Tacitus Translated by Morphy 606

* Asiatic Researches Vol. 10 p. 110-111.

ઈસવીસંનની પહેલી સદીના આરંભમાં આરબ અને હિંદુઓનાં વહાણે મિસરમાં વેપારને માટે જતાં હતાં તેમાં સંદેહ નથી.

ભારતવર્ષે જૂમંડળની જ્ઞાત અને ધર્મની વૃદ્ધિ કરી છે એટલું હિલ કર્યું છેજ એમ નથી પણ આપણા દેશના માણસો સિંહલ જાયા અને બાલિદ્વીપમાં વસીને ત્યાં સુધારાનો આરંભ કર્યો છે. સિંહલમાં એટલે લંકામાં ધર્મ પુસ્તકો જે પાલિભાષામાં લખેલાં છે, તે ભારતવર્ષથીજ લખાયેલાં છે. સિંહલનો રાજવંશ બંગાલી છે. બાલિદ્વીપમાં હજી પણ હિંદુ દેવદેવીની મૂર્તિયો છે, અને તેઓની પૂજા થાય છે, અને ત્યાં જે કવિભાષા ચાલે છે તે પણ સંસ્કૃતમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી છે. પ્રાચીનકાલમાં સિંહલ અને ભારતસાગરના બેટામાંથી વહાણમાં મોતી, તજ, લવિંગ, એકઝી વગેરે લઈને આવતા હતા અને પછી હિંદુઓ પશ્ચિમદેશમાં યુરોપમાં મોકલતા હતા. આવી રીતે તેઓના સમુદ્રના વ્યાપારથી ચાહુદી, ફિનિસી, ગ્રીક, રોમન વગેરે ધણીક જાતિઓને લાભ થતો હતો. કાલમાં સુવરેલી જાતિમાં સુતરાઉ કપડાનો ધણો ઉપયોગ થાય છે, તેનું ઉત્પત્તિસ્થાન હિંદુસ્તાન છે. બધાએ કબૂલ કરે છે કે, સુતરાઉ કપડાની જન્મભૂમિ ભરતખંડ છે. જે ઋગ્વેદ અંગ્રેજોના ફહેવા પ્રમાણે ઇસુખ્રિસ્તના જન્મવાના ૫૦૦૦ વરસ પહેલાંનો છે, તેમાં પણ સંયામાં ચઢેલા સુતરાઉ કાપડનું વર્ણન જોવામાં આવે છે. દુકામાં તે વેળાના કાળમાં પણ આપણા દેશમાં રૂના કપડાનો વેપાર ચાલતો હતો. એના શિવાય ગ્રીક

* Asiatic Researches Vol. 17 p. 619-620.

† India is according to our knowledge, the accredited birth-place of cotton manufacture. In

શમન વગેરે જાતિયો હિન્દુસ્તાનના રહેવાચી મારફતે રેશમનાં હું-
ગડાં મેળવતાં હતા તેનાં ઘણાં પ્રમાણ મળ્યા છે. રેશમની ઉત્પત્તિ
ગમે તો ચીન હો અથવા હિન્દુસ્તાન હો, પણ યુરોપની પ્રાચીન સુ-
ધરેલી જાતિયો આપણાં દેશમાંથી પટવસ્ત્ર મેળવતા હતા તેમાં તેાં
કંઈ સંદેહ નથી. ભારતજય ઘણાકાળ સુધી ઘણાંખરાં સુધરેલાં
નગરમાં ૩ અને રેશમી કાપડ મોકલતું હતું.

one of the hymns of the Rigveda said to have
been written fifteen centuries before our era, refe-
rence is made to cotton in loom there, at which
early date therefore it must have acquired some
considerable footing. T. R. Asiatic So. Vol. 17 p.
347.

ગણરણ ૧૬ મું.

જવા બેટમાં હિંદુ જાતિની વસતીનાં ચિન્હો.

કેવળ ભરતખંડ જ હિંદુઓનું વસ્તિ સ્થાન નથી. પ્રાચીનકા-
લમાં હિંદુઓ ભારતવર્ષ શિવાય બીજા દ્વીપ ઉપદ્વીપ વગેરેમાં ર-
હેતા હતા તેનાં પુષ્કળ પ્રમાણો મળે છે. ભારતસાગરમાંના જવાદ્વીપ
અને બાલી બેટના ઉપર જેમ જેમ વિચાર કરવામાં આવે છે તેમ
તેમ ઉપલા સ્થળોમાં હિંદુ જાતિના સ્મારક વસ્તિનાં ચિન્હ મળે છે.
જવા બેટમાં ઠેકઠેકાણે હજી પણ હિંદુઓનાં પ્રાચીન દેવમંદિરો અને
જૂદે જૂદે ઠેકાણેથી દેવતાઓની મૂર્તિઓ નગરો પડે છે. યુરોપનો એક
વિદ્વાન ઉપલા બેટમાં રહીને ત્યાંના પ્રાચીન વૃતાન્ત જાણવા માટે
નાના પ્રકારની શોધ કરતો હતો. તે ત્યાંના જંગલમાંના પ્રાચીન મ-
હેલો અને મકાન જોતો કરતો હતો. એવી રીતે તે જંગલમાં ભાગે-
લાં ધરો જોતો જોતો એક પહાડની ગુફામાં જઈ ચઢ્યો. ત્યાં તેણે
દીકું કે એક પથ્થરના બનાવેલા અતિ જૂનાં મંદિરમાં એક પથ્થરની
છ હાથ લાંબી શક્તિની મૂર્તિ પથ્થરની શિલા ઉપર દીઠી. અને તે
દેવીના પાંચ હાથમાં શંખ ચક્રાદિ માંચ પ્રકારનાં હથિયારો છે. બીજા
હાથવતે એક અસુરના વાળ પકડેલા દીઠા. જે યુરોપિયને જંગલમાં
દેવીની મૂર્તિ જોઈ હતી તે આપણા દેશનાં દેવદેવીનાં લક્ષણ સારા
પેઠે જાણતો હતો. તેણે પોતાના પુસ્તકમાં લખ્યું છે કે, “મેં જે મૂ-
ર્તિ જંગલમાં જોઈ છે તે હિંદુઓની સ્થાપેલી તથા પ્રાચીનકાલમાં
હિંદુઓ આ ઠેકાણે તે દેવીની પૂજા કરતા હતા તેમાં કંઈ પણ સંદેહ
નથી.” ત્યારપછી તે કરતો કરતો બીજા એક આશ્ચર્ય ભરેલા ભાગેલા

ધર તરફ આલ્યો, અને તેમાં પ્રવેશ કર્યોતો. ગણેશની મૂર્તિ જોઈ એ મૂર્તિ પણ પથ્થરની હતી. તેમાં વિશેષ એટલોજ ફરક હતો આ-
પણ દેશના ગણેશની મૂર્તિને હંદરના વાહન ઉપર બેસાડેલી હોય છે પણ જાવાના ગણેશની મૂર્તિ તેવી નહોતી. ફક્ત એક મોટા પથ્થર ઉપર મૂકેલી હતી. ગણપતિનું આવું સ્વરૂપ જોઈને ઉપલો અંગ્રેજ થોડો દૂર ગયા પછી બીજી એક જગા પર પ્રાચીનકાલના કોઈ રા-
જાની એક આશ્ચર્યકારક પથ્થરની મૂર્તિ જોઈ. તે ક્રિયા દેશના રાજાની મૂર્તિ છે તે નક્કી કરી શક્યો નહિ; પૂરતું તે જવા બેટના હાલના માંજુ-
સના જેવી મૂર્તિ નહોતી, એમ નિશ્ચય થયું. ઉપલો મુસાફર સાંથી જરા દૂર ગયો તો સાં નાના પ્રકારની બુદ્ધ દેવની આકૃતિ જોઈ, અને સાં વળી એક જૈનના સાધુની મૂર્તિ જોઈ, અને સાંથી તે પ્રખ્ખનન નામના પહાડની તળેટી ઉપર આવ્યો. પછી તેણે જંગલમાં અતિ મનોહર દેવપૂરીનાં ખંડેરાં જોયાં. એ વિશાળ પુરીનાં ખંડેરાં એવાં, તો જીર્ણ થઈ ગયાં હતાં કે તેની બીંતોનો સુનો તથા પથરો નીકળીને પડી ગયલા હતા તેથી, તેનો સ્પષ્ટ આકાર જણાતો નહોતો. તથાપિ એ મુસાફરે એની બાંધણીની ડાળની કુશળતા વગેરેની પરીક્ષા કરીને નિશ્ચય કર્યો હતો કે એ કોઈ પ્રાચીન હિંદુ રાજાએ બનાવેલું દેવાલય હોયું જોઈએ. એ જંગલમાં તેણે ઠેકઠેકાણે બીજાં ઘણાં દેવળો, દેવમંદિરો અને પ્રાચીન શહેરનાં ખંડેરાં જોઈને પોતાના માર્ગદર્શકથી શિવચંડીની પુરી નામના એક આશ્ચર્ય ધરોવાળાં

* અંગ્રેજો અને ખામ્વાનું નામથી ઓલખે છે.

† જવા બેટમાંના પ્રખ્ખનન નામની જગા પરની કેટલી જમણે બાજુથી વધારે મંદિરો છે.

શહેરમાં જ્યાં નીકળ્યો. રસ્તામાં ઘણોજ સુંદર રસ્તો જોયો. તે પછીક જગ્યાએ સારા પથ્થરથી બાંધેલો હતો. આવી રીતે ઇ. સ. ૧૮૦૭ માં મેજર કરનલ યસ નામના અંગ્રેજ ઉપર લખેલા શિવ ચંડિના મંદિરની વાત લખી હતી. એ શિવચંડીના મંદિરની આગળ બીજા એક જગલમાં એ અદ્ભુત પથ્થરની મૂર્તિ જોઈ જેના એક હાથમાં નાગ વીંટાયેલો હતો અને બીજા હાથમાં બીજો એક નાગ ડાંખ મારવાને તૈયાર હતો. એ મૂર્તિનું શરીર નાના પ્રકારના વસ્ત્રા-લંકારથી શોભાયમાન હતું અને તેની પાસે એક હથિયાર પડેલું હતું. જે ગામમાં એ શિવમંદિર હતું, તેને થોડે છેટે એક પથ્થરના અપૂર્વ કાલાના જેવું જણાતું હતું તે કીલ્લો આગલા શિવચંડીની પુરીનો ઘેરાવાની દીવાલ હતી; તેમાં કંઈ પણ સંદેહ જણાતો નથી. એ ભીંતની બહારના ભાગમાં જૈન અને બૌદ્ધની મૂર્તિઓ જ્યાં લાં પડેલી ભેવામાં આવતી હતી, પરંતુ પુરીમાં તે દેશની કોઈ જાતના મંદિરમાં દેવમૂર્તિ ભેવામાં આવી નહિ. એ ઉપરથી પેલા અંગ્રેજ ધાર્યું કે બીજા કોઈ ધર્મના માનનારાઓ આગળના હિંદુઓની દેવ-મૂર્તિઓની યાદી કરી લેવાથી સઘળા મંદિરમાં મૂર્તિ નથી અને દેવાલય ખાલી પડેલાં છે. વિશેષ કરીને શિવચંડિના નામથી આ શહેર ઓળખાય છે, તેથી કોઈ દેવજમાં શિવચંડીની મૂર્તિ હોવી જોઈએ. પરંતુ બીજા હજારો ચિન્હો ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે પૂર્વકાળે આ ઠેકાણે હિંદુઓનું રાજ્ય હોવું જોઈએ. અને તે વેળાએ શિવ, કાળી વગેરે ઘણાક હિંદુઓના દેવદેવીઓની પૂજા થતી હશે. એ શહેરમાં હિંદુના દેવદેવીની મૂર્તિ જણાતી નહોતી. પરંતુ તેના નામથી સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે કે એક વેળાએ લાં હિંદુમતિની વસ્તિ હતી. શિવચંડીની પુરીની પછવાડે જતાં જતાં પેલા અંગ્રેજે ઘણાંક મકાનો અને મંદિરાદિ જોયાં

અને ત્યાં એક હાથમાં કમળ લીધેલી સ્ત્રીની મૂર્તિ જોઈ અને તેમી પાંચે શિવલિંગ જોઈને અઝાયળ પામ્યો. આ હાથમાં લીધેલા કમળવાળી સ્ત્રી કદાચ લક્ષ્મી અથવા સરસ્વતી હશે. ત્યાર પછી મુંસાદર કાળી નદીપાર થઈને કૈટલીક જગાએ ફર્યો રસ્તામાં નાના પ્રહરનો ઘરો અને મંદિરો જોયાં અને ઠેક ઠેકાણે જૈન અને બૌદ્ધની પ્રતિમા જોઈ. કાળી નદીના કિનારા ઉપર એક ઉંચું ભાગેલું મંદિરનું શિખર હતું તે જોયું. તેના પથ્થર વીખરાઈને પડી ગયેલા દીઠા અને આસપાસ બીજાં ઘરો ભાંગીને જમીન દેખત તથાનાં દીઠાં. ત્યાં એક મોટું ઘર જોવામાં આવ્યું. તેના પથ્થરો આસપાસ પડેલા દીઠા. તે ઉપરથી અનુમાન કર્યું કે એ રાજમહેલ હોવો જોઈએ. આવી રીતે ખંડેરો જોતો જોતો તે ધીરે ધીરે એક મંદિરની આગળ આવી પહોંચ્યો. ત્યાં આવીને જુએ તો તે મંદિરના ઉપલા ભાગમાં રંગ લગાડેલું જોયું. પછી તે પાસે જઈને જોયું તો તે દેવનાગરી અક્ષરથી સંસ્કૃતમાં લખેલું જોયું. એ નાગરી અક્ષરોની પ્રાપ્તિ કરી લીધી. એ મંદિરની પાસે યજ્ઞ કરવાનો કુંડ અને દેવાર્ચન કરવાની જગા દીઠી અને થોડે છોટે એક ધ્યાનમાં લાગેલા જૈન સન્માલીની પ્રતિમા જોવામાં આવી જોનારે આ ઠેકાણે બીજાં જે જૂનાં દેવળો અને ભાગેલાં દેવમંદિર જોયાં હતાં તે બધાં ઘણી કારીગરીથી બનેલાં હતાં. તે ઘણી મહેનતે અને ઘણી ચતુરાઈથી કરેલાં હોવાં જોઈએ. એવી તેની ખાતરી થઈ ત્યાર પછી તે નના નાના નાળાઓ વાટાવીને બીજા એક દેવ મંદિરમાં પહોંચ્યો. ત્યાં જંગલી ઝાડથી આપ્ત મંદિર ઘેરાયેલું દીઠું. તેમાં પેશીને જોયું તો જણાયું કે આગૂથી મંદિરનો ઘણાખરો ભાગ ખરાબ થઈ ગયો હતો. પેલા અંગ્રેજ દેવમંદિરની આવી હાલત જોઈને મનમાં મનમાં નક્કી કર્યું કે કોઈ

અહિંખા લોકોએ ઉપલા દેવમંદિરનો નાશ કરવા માટે આગ લગાડી હોવી જોઈએ. ત્યાર તે કાળીસારી નામની જગાપર ગયો. ત્યાં તેણે નાના પ્રકારનાં દેવાલય અને દેવમંદિર દીઠાં. કાળીસારીમાં પણ તેણે બીજું એક આગથી બળેલું દેવમંદિર જોયું અને એ બળેલા મંદિરમાં એક મધર્વતીના હાથમાં કુલ્ત્રી ગોટા જોઈને આશ્ચર્ય બન્યા કાળીસારીના એક સ્થાનમાં તેણે એકાવન હજાર મંદિરવાળું એક આશ્ચર્ય કારક દેવાલયની કપણી સાંભળી તેની શોધ કરવા નીકળ્યો. પછી તેણે ધણું દેવમંદિર અને મહેલાદિ જોયા. કાલીસારીના એક મોટા દેવાલયની ચારે બાજુએ પથ્થરની બાડી દિવાલ જોવામાં આવી અને તેની પાસે એક ખાઈ પણ હતી. એ દેવાલયને વીંટાયલી ખાઈ દીવાલની અડોઅડમાં ખોદેલી જણાતી તેથી તેણે ધાર્યું કે કોઈ દેશીપર શત્રુથી મંદિરનો નાશ થતો અટકાવવા માટે આવું કરેલું હોવું જોઈએ. કાલીસારીના આ અદ્ભુત દેવાલયના જેવું આખા જવા બેટમાં બીજું એક નહોતું. તે હિંદુકીર્તિનો આશ્ચર્ય નમુનો હતો. જવા બેટના આ પ્રાચીન દેવાલયો દેવમંદિરો અને નાના પ્રકારની દેવમૂર્તિઓ જોઈને પેલા મુસાફરે ધાર્યું છે કે એ દેવમંદિર અને દેવ પ્રતિમૂર્તિ સ્થાપન કર્યા પછી કાળે કરીને બૌદ્ધ ધર્મના જુલમથી આવી અવસ્થામાં આવવી જોઈએ. અને હિંદુઓ પછી બીજા બાલીમાં ગયા હોવા જોઈએ. આ સિદ્ધાંત કોઈ પણ પ્રકારે ખોટો જણાતો હતો. પ્રાચીનકાલમાં જવા બેટમાં હિંદુઓની વસ્તી હતી તેનાં પુષ્કળ પ્રમાણો મળે છે અને ત્યાર પછીના બૌદ્ધના પ્રભાવ અને જુલમથી ઉપલા બેટમાંથી હિંદુ ધર્મનો નાશ થયો હતો તે પણ ઉત્તમ પ્રકારે સિદ્ધ થાય છે, કાર-

જુ કે હિંદુઓનાં દેવમંદિરમાંની ધણીખંરી દેવમૂર્તિ બાગેલી, ખંડિ-
ત અને બાગથી બાગેલી જણાય છે. કાંઈ મૂર્તિ બાગ્યા શિવાયની
નથી. અને મંદિરો પણ ખરાબ કરી મુકેલાં છે. તે બધાં જુલનનાં
ચિન્હોજ જણાય છે. બધી જગાએ જીલમજ થયેલો સ્પષ્ટ જણાય
છે. એથી સિદ્ધ થાય છે કે જવા બેટમાં બૌદ્ધનો વિસ્તાર થયા
કેડે પ્રાચીન હિંદુ ધર્મનો નાશ થયો હતો અને બૌદ્ધના જીલમજીજ
હિંદુઓ ખીજે રચેલે ગયા હતા.*

કરતજ મેકનજીએ જવા બેટમાંનાં જૂનાં દેવજો જોયાં છે, તેમ
ત્યાંની બાપામાં લખેલાં હિંદુનામ અને હિંદુધર્મ સંબંધી કેટલાંક પુ-
સ્તકો એકઠાં કર્યાં છે તેનાં નામ આવાં છે:—અર્જુનિ યુદ્ધ કાતવાન
દેવ-દેવ ચરિત્ર ચરિત્ર વિવાહ, અર્જુનનું તપશ્ચર્યાનું વર્ણન નીતિશતિ
ગ્રાંથીત્યાગન-શારીર વિદ્યા સંબંધી પુસ્તક ચરિત્ર વાતરવાય પવનનું
વર્ણનશાસ્ત્રવાસુકિ-એક કાવ્ય ગ્રંથ પ્રમોધનિ આપધો-વૈદ્યકનું પુસ્તક
અંબી રીતે ખીજી ધણાં પુસ્તકો તેજો જોયાં હતાં. એ પુસ્તકો ઉપ-
રથી સિદ્ધ થાય છે કે જવાબેટમાં એક વેળાએ હિંદુઓ વસતા
હતાં. તેમાં કંઈ પણ સંદેહ જણાતો નથી. હાલમાં ઉપલા બેટમાં
ધણાં થોડાં હિંદુઓ દીકામાં આવે છે. પરંતુ ત્યાંનાં જૂનાં દેવજો
અને જૂનાં પુસ્તકો તથા આચાર વ્યવહાર અને રીતિ નિમિત્તથી
ઉપરના બેટમાં પ્રાચીન હિંદુઓ રહેતા હતા એમ સિદ્ધ થાય છે. હમણા
જવા બેટમાં જે લોકો રહે છે, તેમાં ધણીખરા મુસલમાન ધર્માવ-
લખી અને કેટલાક બુદ્ધમતને માને છે; પરંતુ હજીસુધી ત્યાં હિંદુ-

* Asiatic Journal Vol. 2. p. 15-37. 132 and 356.

જ્ઞાતિના કેટલાક અગ્રિયાર વ્યવહાર ચાલે છે. ત્યાંનો રાજા અને રાજા
કુટુંબમાંનું કોઈ પણ ગ્રાણ્યસ ગાયનું માંસ ખાતા નથી અને કેટ-
લાક દોકો હજી સુધી અપરાધીઓની હિંદુઓની પેઠે સજા આપે છે.
જાણ્યોના પૂર્વખંડના પહાડની પાસેના રહેવાશીઓમાં કેટલાકો હજી
સુધી નાના પ્રકારની દેવમૂર્તિની પૂજા કરે છે.

પ્રકરણ ૧૭મું.

પ્રાચીન વિદ્યામંદિરનો મહિમા.

પ્રાચીનકાળમાં રાજ્ય તરફથી મોટી પાઠશાળાઓ જૂદે જૂદે ઠેકાણે હતી. કાશ્મીરમાં સર્વથી મોટી વિદ્યાની ચર્ચ થતી હતી. ન્યાય, આરદ્રમઠ નામની મોટી પાઠશાળાઓ તૈયાર થઈ હતી, પણ હાલ તેમાંની કંઈ પણ નીશાની મળતી નથી. પણ સારાં બાઈએ ઇસ્લામી-સૈનની છટ્ટી સદીમાં ચીનનો ખુદયાત્રી હિઝ્ઝનથસક હિંદુસ્તાનમાં ખુદ તીર્થ કરવાને તથા ખુદધર્મનું જ્ઞાન મેળવવા માટે આવ્યો હતો. તેણે પોતાનો હવાલ લખ્યો છે તેનું અંગ્રેજીમાં તેમજ ફ્રેન્ચમાં બા-પાંતર થયું છે તેમાં નાલન્દાની પાઠશાળાનું વર્ણન છે. વિષે તે નીચે આપવમાં આવે છે.

નાલન્દા ગયાની પાસે છે. કાંઈ કાંઈ હાલના બડગાવને પ્રા-ચીન નાલન્દા કહે છે. ગમે તેમ હો, નાલન્દા બૌદ્ધોના પરમ પવિત્ર તીર્થસ્થાન નરીકે પ્રસિદ્ધ છે. લોકોમાં કથા ચાલે છે કે એ સ્થાનમાં એક આંખાનો બગીચો હતો, કાંઈ ધનવાન વેપારીએ એ ખુદ્દને આપ્યો હતો. ખુદ્દે એ આંખાના બગીચામાં કેટલાક ફાળ ગાળ્યો હતો. ફાળે કરીને એ સ્થળમાં એક વિદ્યાલય સ્થાન થયું. ભિન્ન ભિન્ન સમયના ધર્મપરાયણ બ્રૂપતિઓની દાનશીલતાથી ધીરે ધીરે એ વિ-દ્યામંદિર ઉભન થઈ પડ્યું નાલન્દાનું વિદ્યામંદિર એ સમય આખા ભરતખંડમાં સર્વથી ચઢીયાતું બૌદ્ધ વિદ્યાલય તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યું હતું બૌદ્ધોના અઢાર ભિન્ન ભિન્ન મતનાં દશહજાર માણસો અવધુ અહિંયાં ર-હીને ધર્મશાસ્ત્ર, ન્યાય, દર્શન, વિજ્ઞાન ગણિત, સાહિત્ય અને વૈદ્યકની ચર્ચા

કરતા હતાં. મનોહર વૃક્ષ વાટિકા એટલે વાડીમાં આ મહા વિદ્યાલય પરિશીભિત હતું. છ અરચાર માળની હવેલીઓમાં શિક્ષાર્થીઓ રહેતા હતા. જૂદા જૂદા વિષયપર શીખાડવા માટે એક સો ઓરડાઓ હતા. તે શિવાય શાસ્ત્રજ્ઞાને મળવા માટે વચ્ચમાં ધણુક મોટા મોટા ઓરડાઓ હતા. મહારાજ શિક્ષાદિલ્ય શિક્ષક અને શિક્ષાર્થીઓને ખાવાનું પેહેરવાનું અને ઔષધાદિ ખર્ચ પૂરો પાડતા હતા. નગરની ગલખડ અહિંઆની શાન્તિભગ કરતી નહોતી. સંસારિક લાલચ તેઓની પવિત્રતા નાશ કરવાને સમર્થ થતી નહોતી. વિદ્યાર્થીઓ આ પવિત્ર શાન્તિ નિકેતનમાં શાન્તભાવથી સાસ્ત્રની ચર્ચામાં કાળ ગાળતા હતા. નાલન્દાનું પવિત્ર શિક્ષામંદિર કેવળ બહારની ખુબસુરતીનેજ માટે પ્રસિદ્ધ નહોતું પણ અન્દરના સાંદર્યમાં પણ તેણે પ્રખ્યાતી મેળવી હતી. એના શિક્ષકે જ્ઞાનમાં અને અભિજ્ઞતામાં પ્રસિદ્ધ હતા. અને એના શિક્ષાર્થીઓએ શાસ્ત્રની ચર્ચા અને શાસ્ત્રીય વિચારમાં કુશળતાને જમાવ કર્યો હતો. એ પ્રસિદ્ધ વિદ્યા મંદિરના મોટામાં મોટા અધ્યાપકનું નામ શોભમદ્ર હતું. એ કેવળ વયમાં વૃદ્ધ હતો એટલુંજ નહિ પણ શાસ્ત્રજ્ઞાનમાં પણ વૃદ્ધ તરીકે સંપન્ન આગળ સન્માનને પાત્ર થયો હતો. સર્વશાસ્ત્ર તેના મોંઢે હતાં, એટલે તે સારી રીતે જાણતો હતો. અસાધારણ ધર્મપરાયણતાથી અસાધારણ દુરદર્શિતાથી અને અસાધારણ જ્ઞાનથી તે વૃદ્ધ પુરુષને નાલન્દાના પવિત્ર વિદ્યાલયમાં અત્રંકૂત કર્યો હતો.

ચીનનો યાત્રી હિઝમેનથસડ એ સમયે નાલન્દાની યોડે દુર હતો તેથી તે ભારતીની આ લીલા ભૂમિમાં જવાને નિમંત્રિત થયો. હિઝમેનથસડ વિનમ્રભાવથી નોતરૂં ગ્રહણ કરીને નાલન્દામાં આવ્યો.

વિદ્યાત્રયમાં પ્રવેશ સમયે ખસો જ્ઞાનવૃદ્ધ શ્રમણોએ પૌતાના પ્રસિદ્ધ અ-
તિથિને યથાગિય માનપૂર્વક લીધો. એના પછવાડે ધણા બૌદ્ધ, કોઈએ રે-
શમી છત્રી પકડીને, કોઈએ નિશ્ચિત ઉડાવીને, કોઈએ ગંભીર સ્વરથી
અતિથિની પ્રસંશા ગીતિગાઈને તેને સેંકડો પરજી મહીયાન કરી મૂક્યા.
એના આદર અને સન્માનની સાથે લઈને હિંદુએનથસહ વિદ્યાલયના
અધ્યક્ષની પાસે આવ્યો. શીલભદ્ર આસન ઉપર બેઠો હતો. હિંદુએને
થસહ વેદીની સામે આવીને વિનય નમ્રતાથી વૃદ્ધ પુરુષને નમ્યો.
ત્યારથી હિંદુએનથસહ શીલભદ્રની શિષ્યપંક્તિમાં દાંખલ થયો. જે
ચીનમાં સર્વથી ચઢતો તત્ત્વિત્ત તરીકે પૂજિત થયો હતો, દેશ વિ-
દેશમાં ફરીને જૂદા જૂદા વિષયમાં જ્ઞાન મેળવ્યું હતું, તે આજ જ્ઞાન
સચય કરવામાટે ભારતીની એટલે સર્વવંતીની આ પવિત્ર લીલાભૂ-
મિમાં ભારતના અજ્ઞાનવાન પુરુષનો શિષ્ય થયો. વિદ્યાલયનો એક
ઉચ્ચ ઓરડો હિંદુએનથસહને આપવામાં આવ્યો. દશ માણસો તેના
કામમાં લગાડ્યા અને જે શ્રમણ રોજ સેવામાં નિયુક્ત થયા. મહારાજ
શિલાદિયે તેના ખર્ચનો ખોજો લીધો. હિંદુએનથસહને સર્વના આદરને
પાત્ર થઈને પાંચ વર્ષ સુધી નાલન્દાની વિદ્યાલયમાં રહ્યો. પાંચ
વર્ષ સુધી મહા બુદ્ધિમાન શીલભદ્રના પાદમૂલમાં બેસીને પાણિનિનું
વ્યાકરણ, ત્રિપિટક અને બ્રાહ્મણોમાં સર્વશાસ્ત્રો અધ્યયન કરીને જ્ઞાન
મેળવ્યું. હાલ આ પવિત્ર વિદ્યા મંદિરનું પૂર્વતન સૌન્દર્ય નથી, કાળના
કઠોર ઘેરાથી, વિદેશીય આધિપત્યના પ્રભાવથી ભારતીની આ લીલા-
ભૂમિ હાલ ભગ્નદશામાં પડી છે.

પ્રકરણ ૧૮ મું.

સંસ્કૃત ભાષાનું ગૌરવ.

જે તેજસ્વી બુદ્ધિના પ્રભાવથી ગણિત, અનેરસાયણ ઉત્પન્ન થયાં છે, તેનાજ ગુણથી નવી વર્ણમાળા પણ ઉત્પન્ન થઈ છે. પૃથ્વીમાં ત્રણ વર્ણમાળા છે. ચીન દેશની, દિનિસીયી, અને હિંદુસ્તાનની. ચીન દેશની વર્ણમાળા યાહુદી, મુંસલમાન અને યુરોપખંડની ગ્રમિયોમાં આપે છે. હિંદુસ્તાનની વર્ણમાળા હિંદુસ્તાનમાં, પૂર્વ ઉપદ્વીપમાં, ઈન્ડો-એટમાં, સિંહલમાં અને આલિદ્વીપમાં જોવામાં આવે છે. કંક તાલુ, મૂઠ્ઠા, દંત, ઓષ્ટ આવા ઉચ્ચારણના સ્થાનની ભેદવાળી વર્ણમાળાની ઉત્પત્તિ જેવી હિંદુસ્તાનમાં વૈજ્ઞાનિક રીતિવાળી અનેકી છે તેવી બીજી વર્ણમાળા નથી, એ ઘણા લોકો કબૂલ કરે છે. આ ભાષાની રચના અભ્યયન નરેહની છે. એ ગ્રીક ભાષા કરતાં વધારે સુંદર છે; લાટિન ભાષા કરતાં વધારે ભરેલી છે અને બંને કરતાં પણ એ અતિશય સુધરેલી છે. આવી રીતનું સર વિલિયમ એન્સ સંસ્કૃત ભાષાસંબંધી લખે છે. આ પુરૂષને બીજી ઘણી પ્રાચીન તથા અર્ધપ્રાચીન લોકોની ભાષાઓ સારી આવડતી હતી. માટે તેનો અભિપ્રાય કબૂલ કરવા લાયક છે.

સંસ્કૃત એ અતિ પ્રાચીન અને અતિ ઉત્કૃષ્ટ ભાષા છે. એ અપૂર્વ ભાષામાં ઘણા શબ્દો, ઘણા ઘણા ધાતુ, અનેક કવિભક્તિ અને બહુ બહુ પ્રત્યયો છે; તેમજ એક શબ્દ અને એક ધાતુની સાથે જૂદા જૂદા પ્રત્યય અને જૂદા જૂદા વિભક્તિ જોડવાથી ઘણા ઘણા નવા શબ્દ અને ઘણાં ઘણાં નવાં પદ સિદ્ધ કરી શકાય છે. એવો કો-

• ઇ અભિપ્રાય નથી કે જેનું વિવેચન એ ભાષામાં અતિ સુંદર રૂપે ના કહી શકાય, તેમજ એવો ક્રુદ્ધ વિષય નથી કે જેની રચના એ ભાષામાં સુચારૂ રૂપે થઈ શકે નહિ. બહુ પ્રાચીન કાળથી ઘણા મુખ્ય મુખ્ય પરિતો નાના પ્રકારના વિષયો પર નાના પ્રકારના ગ્રંથો રચીને એ ભાષાને સ્વચ્છ, શુદ્ધ અને અલંકૃત કરી ગયા છે. સંસ્કૃત ભાષામાં એ પદનો સંયોગ થયાથી પહેલાંના, પછીના અથવા બંને અંક્ષરોનું રૂપ કેવળ બદલાઈ ગયું છે. જે પ્રક્રિયાદ્વારા એ રૂપાંતર સિદ્ધ થાય છે, તે પ્રક્રિયાને સંધિ કહે છે. એ સંધિ પ્રક્રિયાથી ભાષાનું કાર્ણ કંઠોરપણું દૂર થઈ મધુરતા ઉત્પન્ન થાય છે. વળી એકબીજી પ્રક્રિયાદ્વારા અનેક પદને એકઠાં મેળવીને એક પદ કરી શકાય છે. એ અનેક પદને એકત્ર કહી એક પદ બનાવવાની પ્રણાલીને સમાસ કહે છે. એ સમાસ પ્રક્રિયાદ્વારા સંક્ષિપ્તમાં અને સુશ્રાવ્યતા સંપાદન થઈ શકે છે. પરંતુ એમ કહેવાની સાથે એ પણ કબૂલ કરવું જોઈએ કે એવા સમાસ ધારિત વાક્ય સર્વને એકદમ સમજાવાં મુશ્કેલ પડે છે અને તેવાં વાક્ય વાંચતાં અથવા સાંભળતાં વેંતજ તેના અર્થ સ્ફૂરી આવતો નથી. એ સમાસ પદ્ધતિના યોગે ઈચ્છાનુસાર લાંબા પદની યોજના કરી શકાય છે. પ્રાચીન ગ્રંથકર્તાઓએ એવા લાંબા સમાસ ત્રિય નહોતા, પરંતુ તે પછીના ઘણા ગ્રંથકારો ધણું કરીને બહુ લાંબા લાંબા સમાસ કરવા લાંબા. કોઈ કોઈ ઉત્કૃષ્ટ કાવ્ય ગ્રંથમાં પણ વીસ વીસ પદ સુધીનું એક વાક્ય યોજેલું જોવામાં આવે છે.

તે ગમે તેમ છે, પરંતુ એ તો સ્પષ્ટ છે કે સંસ્કૃત વૈયાકરણિયો સંધિ, સમાસ, પદસાધન અને પ્રકૃતિ પ્રલયના યોગે નવા નવા શબ્દ સિદ્ધ કરવાનો જે ઉત્તમ માર્ગ પ્રચાર કરી ગયા છે, તેના યોગે

સંસ્કૃત એકે અદ્ભુત ભાષા બની રહેલી છે. એ ભાષામાં કાં સરળ
કે કાં વક્ર, કાં મધુર કે કાં કર્કશ, કાં લલિત કે કાં ઉદ્ધત સર્વ પ્રકાર-
ની રચના સમાન સુંદર રૂપે રચી શકાય છે. સંસ્કૃત રચનાથી એવું
અસાધારણ કૌશલ્ય પ્રદર્શિત થઈ શકે છે, તે જોતાં વિસ્મય ખમાય

પ્રકરણ ૧૯ મું.

સંસ્કૃત ભાષાનાં વ્યાકરણનું શ્રેષ્ઠપણું.

રત્ન ઉત્પન્ન કરનારી ભારતભૂમિ પ્રાચીન કાળમાં કોઈપણ વિષયમાં અ-
શ્વદાવાળી તેમજ તિરસ્કારને પાત્ર નહોતી. પ્રાચીન ભરતખંડે રત્નો પ્રસન્ન
કરીને પોતાની રત્ન પ્રસંવિત્રી નામનું સાર્થક કૃત્યું છે. ભારત વર્ષના
આર્યો એ સમયે અસાધારણ તર્ક શક્તિવાળા અસાધારણ શાસ્ત્રજ્ઞાન-
વાળા, અને અસાધારણ બુદ્ધિવાન હતા. તેઓએ ઉપલા બધા વિ-
ષયનો વિકાસ કરીને પૃથ્વીની સકળ જાતિઓને તેમાં હરાવ્યા હતા.
જે સમયે યુરોપખંડનો સુધારાનો ક્રિદ્દેશ કરનાર રોમ માતૃગર્ભમાં
રહેલું હતું, તે સમયે પણ ભરતખંડની વિદ્યા અને સુધારાની
જ્યોતિ દેલાઈને આ ફેરફાર થનાર પૃથ્વીને ઝળકાવી મૂક્યું હતું.
હિંદુસ્તાનના આર્યોની તરફથી શોધાયેલાં શાસ્ત્રો બીજા કોઈના અ-
નુકરણથી ઉત્પન્ન થયાં નહોતાં. જ્યારે તેઓ પોતાની અસામાન્ય
બુદ્ધિ માતાની ઓલખાણુ આપતાં હતાં, ત્યારે પૃથ્વીની ઘણી ખ-
રી તમામ સુધરેલી જાતિ અનાગત કાળગર્ભમાં છુરાયેલી હતી એ-
ટલે તેનું અસ્તિત્વ નહોતું. પંચનદના પવિત્ર સલિલ-કણુ-વાહિનિ-સિ-
ંધુ નદીના કિનારા ઉપર બેસીને મહર્ષિયોએ જે વેદ ગાન કરીને આર્યો
વર્તને સ્વર્ગીય સૌંદર્ય રસમાં પરિપૂર્ણ કર્યું હતું, તે ઋગ્વેદના સમાન
પ્રાચીન ગ્રંથ આ ભૂમડાળની કોઈ પણ જગાએ જોવામાં આવતો
નથી. ગ્રીસ દેશનો હોમર અને હિસિયદના રચેલાં પ્રાચીન પુસ્તકો-
નો હમણાં ઘણો જ ગૌરવ થાય છે, તે ઋગ્વેદી આગળ હાલનો ત-
રીકે થયેલો જાણાય છે, એટલું જ નહિ પણ પારસીઓના પેગમ્બર

જુસ્તોસ્તની 'લખેશ્વી' અવસ્થા પણ ઋગ્વેદના પછીની સિદ્ધ થઈ છે. ને વ્યાકરણ શાસ્ત્ર ભાષા શીખવાનું સર્વથી મોટામાં મોટું સાધન છે, તે શાસ્ત્રના રચનારાઓ પણ આર્યોના કરતાં બીજી પૃથ્વીની કોઈ પાંચુ જાતિ વધારે નિપુણતા તથા પ્રવિણતા દેખાડવાને સમર્થ થઈ નથી. શબ્દ શાસ્ત્રના ઇતિહાસ ઉપર વિચાર કર્યાથી સિદ્ધ થાય છે કે પૃથ્વીમાં કેવળ એ જાતિઓ એક બીજાની મદદથી ન્યાય અને વ્યાકરણ શાસ્ત્રનું અવયવ રચવામાં સમર્થ થઈ હતી. એ એ જાતિઓ પહેલાં એક સ્થાનમાં રહેતી હતી અને એક મૂળથી ઉત્પન્ન થઈ હતી. તેઓ દ્રાવિડ તરફ રહેતા હતા. પછી દાણે કરીને તેઓ જૂદા પડ્યા તેમાંથી એક ટોળું યુરોપમાં ગ્રીસ દેશમાં જઈને વસ્યું તે ગ્રીક અને બીજું એક ટોળું ભારતવર્ષમાં પ્રવેશ કરીને નામથી ઓળખાવા લાગ્યું હિંદુ જાતિના નામથી ઓળખવા લાગ્યું ‡ એમાંથી જ જાતિના આ રખ અને યાહુદીઓએ પોત પોતાના દેશમાં વ્યાકરણ કર્યા હતાં પરંતુ તેઓ વ્યાકરણના વિષયમાં ગ્રીકપંડિત એરિસ્ટોટલન કર્મમાં બંધાયેલા છે. વસ્તુતઃ હિંદુ અને ગ્રીક પૃથ્વીની બીજી જાતિને વ્યાકરણ શાસ્ત્રનો ઉપદેશ આપનારાઓ છે ભાષા વિજ્ઞાનનો આ ભાગ, ગ્રીસ દેશમાંથી યુરોપના, બીજા સ્થળમાં ગયો હતો. જે ગ્રીક જાતિએ આખા યુરોપને વ્યાકરણનો ઉપદેશ આપ્યો હતો, તે ગ્રીક જાતિને ભરતખંડના વ્યાકરણની આગળ માથું નમાવવું પડ્યું હતું. અતિ પ્રાચીનકાલથી ભારતવર્ષના આર્યો ભક્તિ રસથી રસાળ

‡ હિંદુ અને ગ્રીક એક મૂળ જાતિથી ઉત્પન્ન થયા છે, તેનાં પુષ્કળ પ્રમાણો છે. ખાતરીને માટે બનદ્રીક, મેક્સમુલર વગેરેના ગ્રંથો વાંચવા.

થઈને પિતાના આરાધ્ય દેવતાના ઉદ્દેશથી વેદગાન કરતા હતા. વેદના સ્વરના ગ્રામના ઉપર તેઓની વિશેષ દૃષ્ટિ હતી. વિશુદ્ધ સ્વરથી અને ઉચ્ચારણમાં ફરક પડ્યાથી પોતાને પાપી સમજતા હતા. આ કલ્પિત આશકમાં જન્યત રહેવાથી આર્યોવેદનો ઉચ્ચારણ વિશુદ્ધ રૂપવંદ માટે સર્વદા મંત્રશીલ અને વૈયાકરણિય જ્ઞાનનું તત્ત્વ શોધવાને માટે યતનવાન રહેતા હતા. વેદના આક્ષરણ ભાગમાં ઘણી જગ્યાએ અર્ધ્ય પદ વગેરે વ્યાકરણની સંજાનું વર્ણન આપેલું છે એ. ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે શુદ્ધ યજુર્વેદથી માંડ્યન્દિની વાત્સનેયો શાખાના શતપથ આક્ષરણના પા૧૧૩૧૮ માં એક વચન બહુ વચન અને છાદોગ્યા પાનેપદના ૧૩૧ ૨૨૧ ૩, ૮, ૫, માં સ્વર, ઉચ્ચાર, સ્પર્શ વગેરે વર્ણ વિભાજક સંજાનું વર્ણન છે. પરંતુ સમગ્રવેદ સંહિતાને માનનારા મહર્ષિયો વ્યાકરણમાં અતાવેલા નિયમથી આરાધ્ય દેવતાની સ્તુતિ કરવામાં પાછા લડ્યા નથી.

આવી રીતે વેદ સ્વર ગ્રામના ઉચ્ચારણ પ્રસંગમાં વ્યાકરણનું અનુશીલન કરવાનો આરંભ થયો હતો. પ્રાચીનગ્રીક જાતિમાં વ્યાકરણ જ્યારે આલ્યલીલા તરંગમાં નાચતું હતું ત્યારે આર્યોમાં વ્યાકરણ કિશોરભાવ લાગ કરીને યૌવનાવસ્થામાં આવ્યું હતું. ગ્રીસ દેશનો પ્રસિદ્ધ દાર્શનિક પ્લેટો ડૉ કેવળ વાક્ય સયોજક નામ (સંજા) અને ક્રિયાના વિષય જાણતો હતો. તેના શિષ્ય આરિસ્ટોટલના દર્શનશાસ્ત્રના ઉપયોગી વ્યાકરણનું જ્ઞાન પણ એ જ સંજામાં અધાયલું હતું. પછી અલંકાર શાસ્ત્રના અનુશીલનના પ્રસંગમાં તેણે ખીજી કેટલીક

ડૉ પ્લેટો ઇ. સ. ની પૂર્વ ૪૨૯ માં મે મહીનામાં જન્મ્યો હતો. ઇસવીસનની પૂર્વ ૩૪૭ માં મરણ પામ્યો.

સંજ્ઞા વ્યાકરણમાં પ્રવેશ કરી, જીનો ડોટસના* પહેલાં સર્વનામનું અસ્તિત્વ નહોતું અને આરિસ્ટારકસ† ના પહેલાંના વિદ્વાનો ઉપસર્ગ સંબંધી જાણતા નહોતા.

આવી રીતે વૈયાકરણિય દીક્ષનો ધણો ક્ષણિક પ્રભાશ્રીસમાં ધીરે ધીરે ફેલાતો હતો. ત્યારે આર્ય વર્તના મહર્ષિયોએ પોતાની બુદ્ધિથી તેની શોધ કરી હતી. પ્લેટોના પહેલાં આપિશાલી, ગાડર્ય વગેરે ભરતખંડના મંડિતોએ વ્યાકરણમાં ધણીજ કુશળતા દેખાડી છે. આપિશાલી પંડિતોના ષઠ્ઠવાડે પાણિનીન્ધયો તેણે તો વ્યાકરણની પદ્ધતિ કાઢા દેખાડીને પૃથ્વીના તમામ વ્યાકરણમાં આર્યના ઉપર શ્રેષ્ઠતા સપાદન કરી.‡ એ સમયે જીનોડોટસ વગેરે યુરોપના વ્યાકરણોપદ્રવકો બવિખ્યકાલના ગર્ભમાં નિહિત હતા. આરિસ્ટોટલે વચનનું વિભિન્નપણું શ્રીસમાં પહેલું પ્રચાર કર્યું. પરંતુ અમે આરિસ્ટોટલના પહેલાં વેદના આઠાણ ભાગમાં એ વિષયનું વર્ણન જોઈએ છીએ. આરિસ્ટોટલ કારકનો વિષય જાણતો નહોતો. પરંતુ તેની પહેલાં સંસ્કૃત વ્યાકરણમાં સમકારક વિષે ખારીક રીતે વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. જે આરિસ્ટારકસ શ્રીસમાં ઉપસર્ગમાંનો સૃષ્ટ છે, તે આરિસ્ટારકના પૂર્વે મહર્ષિ કાત્યાયન પોતાના પ્રાતિશોખ્યમાં નામ આખ્યાન, ઉપસર્ગ

* શ્રીક વ્યાકરણ વૈતા જીનોડોટસ ઇ. સ. ની પૂર્વ ૨૮૦ માં હલેમીના રાજ્યમાં હતો.

† આરિસ્ટારકસ ઇ. સ. ની પૂર્વ ૧૫૦ હતો.

‡ આપિશાલી, કાશ્યપ, ગાડર્ય, ગાવદ, ચાક્રલર્મણ, ભારયાજ, શાંકરાચન, શાકલ્ય, સેનક અને રક્ષાટાયન વગેરે કેટલાક વૈયાકરણિયો પાણિનીના પૂર્વ સમયના હતા.

- વગેરે પદ્ધતિ દેખાડનારી સંસ્થાનો ઉલ્લિખ કરી ગયા છે. આવી રીતે વ્યાકરણ વિજ્ઞાનનો દોષપણ ભાગ ઉપર નજર કરીએ છીએ તે ભાગમાં જ ગ્રીક જાતિના કરતાં હિંદુ જાતિનું પ્રાચીનત્વ અને પ્રવીણપણું જોવામાં આવે છે. પ્રો. મોક્ષમૂલરે ગ્રીક દાર્શનિક પિથેગોરાસને* વ્યાકરણના લિંગની નિર્ણય વિષયમાં હિંદુઓને પ્રાચીન કહ્યા છે. તેના કહેવા પ્રમાણે પિથેગોરાસના પછી પાણિનીએ હિંદુઓમાં જહેલાં વ્યાકરણ સમ્મન લિંગ નિર્ણયનાં સૂત્રો પ્રકટ કર્યાં છે.

* પિથેગોરાસના સંબંધમાં વિદ્વાનોનો મત ફેર છે. કેટલાકો ઇ. સ. ની પૂર્વ ૪૭૦ માં હતો. વળી કેટલાકો પિથેગોરાસને ઇ. સ. ની પૂર્વ ૪૦૦ વર્ષનો જ્ઞતાવે છે.

કરણ ૨૦ મું.

દર્શન શાસ્ત્રની શ્રેષ્ઠતા.

પૂર્વકાલે ગ્રીસમાં કેટલાંક દર્શનશાસ્ત્રીઓ પ્રચાર થયો હતો. તેની સાથે ભરતખંડના દર્શનનું ઘણું ગળતાપણું છે. જેમકે ભરતખંડના વૈશેષિક દર્શનનો બનાવનાર કણ્વાદ ઋષિ ગતની ઉત્પત્તિ પરમાણુથી ઉત્પન્ન થયેલી માને છે. પરમાણુ સર્વદા રહે છે. તેના મેળાપથી વસ્તુઓ બને છે. યુરોપમાં પણ પરમાણુ વાદ હમણા સર્વવાદિ સંમત થયેલો છે. મી. ડેલ્ટન નામના હાલના એક વિદ્વાને તે દ્રવીયો ફેલાવ્યો અને રસાયન-વિદ્યાથી તે સિદ્ધ કર્યો છે. તે ઈ. સ. ૧૮૪૪ માં મરગ્યુ પામ્યો છે. તેના બેલગ્ગર વર્ષ પહેલાં ભરતખંડમાં મહર્ષિ કણ્વાદ આ મતને શોધનાર હતો. કદાચ પણ સદેહ મથી. પૂર્વ કાળે ગ્રીસમાં ડેમોક્રિટિસ આવો પરમાણુવાદ પ્રકાશ કરી ગયો છે. કણ્વાદની સાથે તેનો કેવો સંબંધ હતો તેનો નિશ્ચય કરવા કઠણ છે. આ બેડમાં કાણ કાની આગળ કરજદાર છે કે જૂદા જૂદા પોત પોતાના દેશમાં પોતપોતાનો મન ફેલાવ્યો તેનો નિશ્ચય થઈ શકતો નથી. ડેમોક્રિટિસ ગ્રીસનો કણ્વાદ અને કણ્વાદ ભરતખંડનો ડેમોક્રિટિસ છે.

હિંદુઓના અને ગ્રીસના દર્શનશાસ્ત્રનું ઐક્ય કરીને જોવાથી ગણાક વિષયમાં સરખાપણું જોવામાં આવે છે. વિશ્વકારણ, વિશ્વ સજ્જન, સૃષ્ટિ અને પ્રલય, નિયતિ, જડ પદાર્થની નિયતા, એની જોડે મનનો સંબંધ, પરમાણુવાદ, પરમેશ્વર સ્વતંત્ર, એનાથી જડ અને જીવાત્માની ઉત્પત્તિ, પરમાત્મામાં જીવાત્માનો લય, પ્રાપ્તિ આ સવળા વિષય વિષે હિંદુ અને ગ્રીક બેડ જાતિના જૂદા જૂદા દર્શનમાં વિચાર ક-

સ્વામાં આવ્યા છે. એક મોટામાં મોટા વિષયમાં ગૌતમ અને ગ્રીક પંડિત એરિસ્ટોટલના ન્યાયની અનુમાન પ્રણાલી એક જ છે. ગૌતમની સાથે મળતાપણું એ છે કે તેની તર્ક પદ્ધતિમાં કહેલાં પ્રતિજ્ઞા અને હેતુ અવધવ નથી. દૂકામાં એ બેનું જોટલું જોઈએ સીંટલું જરૂર પણ જણાતું નથી. ગૌતમની અનુમાન પદ્ધતિને સુધારીને લીધાથી જેવી રીતનું થાય છે એવું આ ભાગમાં એરિસ્ટોટલની અનુમાન પદ્ધતિમાં છે. તેના દર્શનમાં અને ન્યાય તથા વૈશેષિક દર્શનમાં પાણી માટી વગેરે મહાભૂત, ઇન્દ્રિય, જીવ, કાલ, દિશા, વગેરે વિષયો ઉપર વિચાર કરવામાં આવેલો છે.

આ વસ્તુથી વસ્તુની ઉત્પત્તિ થતી નથી. આ સાંખ્ય મત એરિસ્ટોટલ અને લિક્ટિશિયસ વગેરે ધૂણુ ગ્રીક અને રોમન દાર્શનિકોએ કબૂલ કર્યો છે. પ્લેટો, એરિસ્ટોટલ, થેલિજ, ડાયોલેજ, લિક્ટિશિયસ, એનકિલમિનિજ, હેરાક્લાઇટસ, હિસિયડ, અનિક્ષિમેડર, એમ્પેડોકલિજ, પોમેનાઇડિજ એ બધાઓએ કપિલ, ગૌતમ અને કણ્ઠાદની પેઠે અનાદિ ઉપદાનનું કારણ કબૂલ કર્યું નથી. ઇલિયેટિક નામના સપ્રદાયની સૃષ્ટિ વિષયમાં વૈદાન્તિક મતના જેવા અભિપ્રાય ફેલાયો છે. તેઓ કહે છે કે જગત જ ઇશ્વર છે, ઇશ્વરજ જગત છે.

ભરતખંડના દાર્શનિકો જીવનાં બે શરીર માને છે; સ્થુલ શરીર અને સૂક્ષ્મ શરીર સ્થુલ શરીરનો નાશ થયાથી જીવાત્મા સૂક્ષ્મ શરીર લઇને યોની બ્રમણ કરે છે. પ્લેટો અને બીજા ગ્રીક તથા રોમન દાર્શનિકો તેના જેવા અભિપ્રાય આપે છે. તેઓ પણ કહે છે કે મૃત્યુના પછી જીવાત્મા એક સૂક્ષ્મ ઢાંકણમાં ઢાંકાઈને ફરતો ફરે છે.

ગ્રીસના પિથાગોરાસનો મત વાંચ્યાથી, હિંદુશાસ્ત્ર વાંચતા હોઈ એ એવું જણાય છે. જીવાત્મા પરમાત્માને અંશ છે, જીવને પુષ્કળ

યોનિમાં ફરવું તથા પોતાના કર્મનું ફળ ભોગવીને ઈશ્વરમાં લય પા-
મવાઈ, દેવ તથા મનુષ્યના શિવાય અંતરીક્ષમાંના બીજાં નાના પ્રકા-
રનાં જીવયોનિનું અસ્તિત્વ, મત અને જીવાત્મા એક એકથી જૂદી
ધરતી, પરમાત્મા સર્વાત્મા અને સર્વત્ર વ્યાપ્તિ, જીવને દેહ બંધન ન-
થી મુક્ત કરીને, દેવસ્વરૂપ મેળવવું એ દર્શન શાસ્ત્રમાં મોટામાં મોટો
હેતુ છે. છુપી મંત્રદીક્ષા, લાંબો વખત બ્રહ્મચર્ય, માંસ ખાવા ઉપર
અશ્રદ્ધા, વૃથા માંસ ખાવાનું, ગેરધનિસાદ, શિષ્યોથી ઝાડ વગેરે છેદન,
અને તેમાં ધા કરવાનો નિષેધ આ મતો અને અભિપ્રાયો પિતા-
ગારસે પોતાના દેશમાં ફેલાવ્યા. એના સંપ્રદાયીઓએ અને વિશેષ ક-
રીને વાસેલસ નામને ગ્રીક વિક્તાને વિશ્વ-સંસારને ત્રણ ભાગમાં
વેચ્યા છે. પૃથ્વી, સ્વર્ગ અને ભેડના વચમાંનો દેશ આ ત્રણ દિંદુશા
સ્ત્રમાંનો ભૂર્ભુવઃ સ્વઃ એટલે ભૂગોળ, સ્વર્ગલોક અને અંતરીક્ષના
શિવાય બીજું કંઈજ નથી. પ્લેટો પણ ઉપર લખેલા મતોના શિ-
વાય યોનિ બ્રમણ વિષયમાં વિશેષ રૂપથી વ્યવસ્થા કરી ગયો છે.
લોકો મરણ પછી ફરી જન્મ લેતે આ જન્મમાં કરેલાં પોતાના શુભ
શુભ કર્મોનુસારે સુખદુઃખ ભોગવે છે. તે કેવળ આ સાધારણ
નિયમ બતાવીનેજ મુગો બેઠો નથી. દિંદુશાસ્ત્રની પેઠે આવું કહ્યું છે
કે તેઓ પોતપોતાના અજ્ઞાન અને અધર્મના વધતા ઓછાથી પશુ
પક્ષી, માછલી વગેરે જૂદી જૂદી યોનિ મેળવે છે આ સઘળું ભ-
રતખંડના મતોથી પ્રસિદ્ધ છે.*

*Enfield's History of Philosophy, Stanley's
School of Philosophy, Leve's Biographical History
of Philosophy આ પુસ્તકો વાંચ્યાથી તેનું વિસ્તાર પૂર્વક જ્ઞા-
ન્ત જણાશે.

જૂદા જૂદા ભાગમાં હિંદુ અને ગ્રીક દર્શનના એક ખીજના અ-
ભેદ ભાવ કારણે શિવાય એકદમ બન્યા છે એવું ધારવું કંઈ જ-
રતખંડના વિદ્વાનોએ ગ્રીકોની આગળથી આ વિષયનો ઉપદેશ મેળવ્યો
એનાં કંઈ પણ પ્રમાણ મેળવતું નથી. ઉત્તરાગ્રીકોએ ભારતવર્ષના પૂ-
ડિતોની આગળથી દર્શન વિષયમાં ઉપદેશ મેળવ્યો હોય એવું કહી શક-
ીને ધરાય તેના પ્રમાણ તરીકે પિથાગોરાસ સ્વદેશમાંથી નીકળીને પૂર્વ-
તરફ ફરવા આવ્યો હતો, એવી કહેણી થણાં વર્ષોથી ચાલે છે.

“That the Hindus derived any of their phi-
losophical ideas from the Greeks seems very un-
probable ; and of there is any borrowing in case,
the latter were most probably indebted to the
former.

H. H. Wilson.

The Indians were in instance teachers rather
than learners.

H. T. Colebrooke. §

§H. H. Wilson's preface to the Sankhya Ka-
rika, 1837 p. IX ; H. T. Colebrooke's article in
the Transactions of the Royal Asiatic Society 1827
Vol. I p. 579. H. M. Elphinstone's History of
India. 1886. page. 137-138. M. William's Indian
Wisdom p. 68, 72 and 73 ઇત્યાદિ જુઓ.

ઉકરણ ૨૧ મું.

હિંદુ ધર્મની ચઢીયાતી.

હિંદુ ધર્મ વિષે કહેવા જતાં પહેલાં નક્કી કરવું જોઈએ કે હિંદુ ધર્મ કોને કહે છે? વિચાર કર્યાર્થી સિદ્ધ થશે કે પરબ્રહ્મની ઉપાસનાજ હિંદુ ધર્મ છે. તમાગ હિંદુશાસ્ત્રોનો એક અવાજે પરબ્રહ્મની ઉપાસના પ્રતિપાદન કરે છે. સર્વ શાસ્ત્રો એક અવાજે કહે છે કે પરબ્રહ્મની ઉપાસના શિવાય મુક્તિ મળતી નથી. બ્રહ્મજ હિંદુ ધર્મનો મધ્યબિંદુ છે. જ્ઞાનીઓ જ્ઞાન યોગથી પરબ્રહ્મને ઉપલબ્ધ કરવામાં અને તેના ધ્યાન મારણમાં મગ્ન થઈને તેનું મેળવવાનો યત્ન કરે છે. કર્મ કરનારાઓ પણ સઘળા કર્મોની આખરે બ્રહ્માર્પણ ચારતુ કહીને કર્મનું ફળાફળ પરબ્રહ્મને અર્પણ કરે છે. શ્રુતિમાં પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ કહેલું છે. સ્મૃતિમાં પણ મનુષ્યના નાના પ્રકારના કર્તવ્યમાં બ્રહ્મલાભને માટે શું કરવું જોઈએ તે જણાવેલું છે. પુરાણમાં પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે, બ્રહ્મને ન મેળવ્યાથી કદી મુક્તિ થઈ શકતી નથી, તંત્રમાં પણ તેવુંજ છે. આ બધાં શાસ્ત્રોમાં અસંખ્ય દેવ દેવીની વાતો છે. પરંતુ બ્રહ્મની, શક્તિ અથવા લક્ષણજ રૂપકચ્છલધી દેવદેવી રૂપથી કલ્પિત થયેલી છે. ઈશ્વરની સ્તૂતિ શક્તિ બ્રહ્મા રૂપથી કલ્પિત થઈ છે; તેની પાલન શક્તિ વિષ્ણુ રૂપથી કલ્પિત થઈ છે; તેની સંહાર શક્તિ શિવરૂપથી કલ્પિત થયેલી છે. શ્રીમદ્ ભાગવતમાં સ્વષ્ટાદયોહરિવરિચિહરેસંજ્ઞા સર્વથી મોટા દેવતાઓ પૈકી બ્રહ્માપાસક તરીકે શાસ્ત્રમાં ઘણું ઠેકાણું કહેલું છે. જેમકે મહાભારતના શાન્તિપર્વના ૫૩ અધ્યાયમાં કહેલું છે કે “સધ્યાનષયમા-

પિણ્ય સર્વજ્ઞાનાનિ માધવઃ । અવલોક્ય તતઃ પશ્ચાત્ દધૌ
બ્રહ્મ સનાતનં ॥ શ્રી કૃષ્ણ ધ્યાન માર્ગમાં નિમગ્ન થઈને સકળ જ્ઞા-
નની ચર્ચા કરીને ત્યાર પછી સનાતન બ્રહ્મને જ્ઞાન કરવા લાગ્યા.
આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે કે બ્રહ્મજ્ઞ હિંદુ ધર્મનો મધ્યગિર્ધર
છે, બ્રહ્મોપાસનાજ હિંદુ ધર્મ છે.

હિંદુ ધર્મની શ્રેષ્ઠતા પ્રતિપાદન કરવા જનાં પહેલાં હિંદુ ધર્મ
વિપ્લવમં કેટલાક વગર પાયાના લોકો દ્વારો લગાડે છે તેને દૂર
કર્યા જોઈએ.

એ અધા વગર પાયાનાં લોકો દોષ લગાડે છે કે હિંદુ ધર્મ મૂ-
ર્તિપૂજક ધર્મ છે. પરંતુ ખરી રીતે હિંદુ ધર્મ મૂર્તિપૂજક ધર્મ નથી.
મૂર્તિપૂજની નિંદા, હિંદુધર્મમાં ઘણી મળે છે, જેમકે.

ચિન્મયસ્યાદ્વિતીયસ્ય નિષ્કલસ્યા શરીરિણઃ ।

ઉપાસકાનાં કાર્યાર્થં બ્રહ્મણો રુપ કલ્પના ।

રુપસ્થાનાં દેવતાનાં પુંરુચં શાદિક કલ્પના ॥

સ્મૃતૃધૃત યમદગ્નિ વચન.

જ્ઞાનસ્વરૂપ અદ્વિતીય ઉપાધિશૂન્ય શરીર રહિત જે પરમેશ્વર
તેના રૂપની કલ્પના સાધકને મળે થઈ છે, રૂપ કલ્પ માન્યાથી પુર-
ષનાં અવયવ સ્ત્રીનાં અવયવ ઇત્યાદિ અવયવની કલ્પના કરવામાં આવે છે.

રુપનામાદિનિર્દે દ્વિલોષણ વિવાર્જિતઃ ।

અપ્રત્યવિતાશાભ્યાં પરિણામાર્તિ જન્મભિઃ ।

વર્જિતઃ શક્યતે વર્તુ યઃ સદાસ્તીતિ કેવલમ્ ॥

વિષ્ણુ પુરાણ.

- પરમાત્મા રૂપલાભ ઇત્યાદિ વિશેષણ વિનાનો, નાશ વગરનો, અવિચલ્યમાં ફેરફાર વગરનો, દુઃખ તથા જન્મ રહિત છે. કેવળ છે એટલુંજ તેને કહેવાઈ શકાય છે.

• અપ્સુ દેવામનુષ્યાણાં દિવિ દેવામની વિર્ણાં ।

કાષ્ઠ લોષ્ટ્રેષુ મુર્ચાણાં યુક્તસ્યાત્મનિ દેવતા ॥

સ્માર્ત ધૃત જ્ઞાતાપપવચન

- પાણીમાં ઈશ્વર બોધ ઇતર મનુષ્યોના હોય છે, ગ્રહાદિમાં ઈશ્વર બોધ દેવ જ્ઞાનીઓ કરે છે, કાષ્ઠ માટી ઇત્યાદિમાં ઈશ્વર બોધ મૂર્ખો કરે છે, પરમાત્મામાં ઈશ્વર બોધ જ્ઞાનીઓ કરે છે.

યોમાં સર્વેષુ ભુતેષુ સન્નિષાત્માનમીશ્વરં ।

હિત્વાર્ચાં મંજતે મૌઢ્યાત્ મસ્મન્યેવ જુટોતિસઃ ॥

શ્રી મદ્ભાગવત્

સર્વ પ્રાણીમાં રહેલો સર્વના આત્મા અને ઈશ્વર જે હું મને મૂર્ખતાથી જે લાગ કરીને પ્રતિમા પૂજા કરે છે તે ભરતમાં હેમ કરે છે.

સાકારમનૃતં વિદ્ધિ નિરાકારન્તુ નિશ્ચલ ॥

અગ્રવક્ત્ર સંહિતા .

સાગરને મિથ્યા જાણુ, નિરાકાર પરબ્રહ્મને અચલ સત્ય જ્ઞાન સમજે,

તોયાવિતા યથા નાદેત્ત પિપાસાનાશ કાળં ।

તત્ત્વ જ્ઞાન વિના દેવિ તથા મુક્તિના જીાયતે ॥

કુલાર્ણવતંત્ર

હું દેવિ જેમ પાણી વગર તેરસ મટતી નથી તેમ તત્ત્વજ્ઞાન વિના મુક્તિ લાભ થતી નથી.

ઉપરનાં વચનોથી સિદ્ધ થાય છે કે પ્રાચીન હિંદુઓ મૂર્તિ પૂજાને અશ્રેષ્ઠ જાણતા હતા, ઉપનિષદમાં ઇશ્વરનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ લખે છે તેમાંથી થોડાંક વચનો અહિં આપીએ છીએ.

‘યત્તદદૃશ્યમગ્રાહ્યમગીત્રમર્વર્ણમચક્ષુઃ શ્રોત્રં તદપાણિ પાદં નિત્યં વિભૂ સર્વગત સુક્ષ્મં તદવ્યયં યદ્ ભૂતયોનિ પરિષ્વર્યન્તિ ધીરા ।

જે અદૃશ્ય, અગ્રાહ્ય, જન્મરહિત રૂપરહિત, અખંડ, કાન, વિનાના લાથ પગ વગરનો, જન્મ મૃત્યુ વગરનો સર્વવ્યાપી સર્વગત, ધણો સૂક્ષ્મજ્ઞ આછાપણથી રહિત, સર્વ પ્રાણીનું કારણ, પરબ્રહ્મ છે. તેવું ધીર મનુષ્યો સર્વ જગાપર જુએ છે.

રાતદ્રે તદક્ષરં ગાર્ગિ બ્રાહ્મણા અભિવંદન્તે । અસ્થુલે મનણ્ય હ્રસ્વ દીર્ઘમ લોહિતમ સ્નેહમ ચ્છાય મતમોડવાયનાકાશમ સંગમ રસમ ગંધમ ચક્ષુષ્કમ શ્રોત્રમવાગમનોડતેજસ્કમ પ્રાણમ મુખમગાત્ર ॥

બૃહધાટ્યોપનિષદ.

હે ગાર્ગિ ! બ્રાહ્મણો જેની પૂજા કરે છે, તે અવિનાશી બ્રહ્મ છે તે મોટો નથી, નાના નથી, ટુંકો નથી, લાંબો નથી, ને અક્ષોહિત, અંરનેહ, અચ્છાયા, અતમ, અવાયુ, અનાકાશ, અસંગ, અરસ,

અંગધ, અચક્ષુ, અકર્ણુ, અવાક છે, તે મન વમરનો, તેજ વિનાનો, શારીરિક પ્રાણ વગરનો, મુખ વગરનો છે, કોઈની સાથે તેની તુલના થઈ શકતી નથી.

હિંદુ ધર્મ વિષે લોકો એવા અપવાદ મૂકે છે કે હિંદુ અદ્વૈત-વાદવાળો ધર્મ છે. જે મતમાં કહે છે કે આપ્તી સદૃશ વસ્તુજ ઇશ્વર છે, તેને અદ્વૈતવાદ કહે છે. અદ્વૈતવાદ હાલના ગ્રંથમાં છે, પણ પ્રાચીન ગ્રંથમાં થોડુંજ જણાય છે. ઉપનિષદમાં 'ઇશ્વરથી જગત જૂદું છે, ઇશ્વરથી જીવાત્મા પણ જૂદો છે, એવાં ધણા વચનો મળે છે. જેમકે.

દ્વા સૂપર્ણા સયુજા સखाया समानं वृक्षं परिवेष्टयन्तः ।

तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वयनश्चन्नन्योभिचाकशीति ।

समान वृक्षो पुरुषो निमग्नोऽतीशया शोचति मृह्यमानः ।

जुष्टं यदा पश्यन्यत्यशीशमस्य महिमान मिति वीतशोकः ॥

મુંડકોપનિષત.

જે સુંદર પક્ષી એક જાડને અવલંબીને રહેલાં છે, તેઓ સર્વદા એકત્ર રહે છે. અને જેડ એક એકના મિત્રો છે. તેમાંનો એક સુખથી ફળ ખાય છે અને બીજા ઉપવાસ કરીને કેવળ જોયાં કરે છે. જીવાત્મા શરીરમાં નિમગ્ન થઈને દીનભાવથી મુહ્યમાન થઈને સર્વદા શોક કરે છે. પરંતુ જ્યારે સર્વ સેવ્ય ઇશ્વરને તથા તેના મહિમાને પામે છે, ત્યારે તેને શોક રહેતો નથી.

अन्यत्रास्मात् कृताकृतात्

कठोपानનच-

તે આ કાર્ય કારણવાળા જગતથી જૂદો છે.

હિંદુ ધર્મ વિષે લોકો અપવાદ આપે છે કે હિંદુ ધર્મ સંપૂર્ણ રીતે સન્યાસ ધર્મની પોષકતા કરે છે તે પણ ખોટું છે. નેમકે—

ભયં પ્રમત્તસ્ય વનેષ્વર્પિસ્યદ્દયતઃસઆન્તે સહષટ્ સપત્નૈઃ ।
જિતેન્દ્રિયસ્યાત્મરતેર્નુઘસ્યં ગૃહાશ્રમઃ કિન્તુકરોત્યવચં ॥
યઃ ષડ્સપત્નાન્ વિજિગીષમાનો ગૃહેષુ નિર્વિશ્યયતેત પૂર્વ ।
અત્યેતિ દુર્ગાશ્રિત ઉજિગ્નારીન્ ક્ષીણેષુ કામંવિચરેદ્રિપંશ્રિત ॥

શ્રોમદ્માગવત.

જે પ્રમત માણસના પડ રિપુ પ્રબલ છે તેને વનમાં પણ જાય છે. અને જે માણસ જ્ઞાની જિતેન્દ્રિય તથા ઇશ્વર પ્રરાયણ છે તે ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેવા છતાં તેને શું દોષ આવી શકે? જે પડ રિપુ જ્યાં મેળવીને ગૃહમાં ધર્મનું સાધન કરે છે, તે દુર્ગાશ્રિત મનુષ્યની પેઠે પ્રબળ શત્રુઓને પરાજય કરે છે. તે જ્ઞાની માણસ ક્ષીણ રિપુ યદને પોતાની મરણ પ્રમાણે ચાલે છે, તેને કોઈ જાતની આ શંકા નથી.

વનેઽપિ દોષા પ્રभवन्ति ज्ञानिणां ।

गृहेषु पंचोन्द्रय निग्रहस्तपः ।

अकुत्सिते कर्मणि यः प्रवर्त्तते

निवृत्त रागस्य गृहं तपोवनं ॥

રિપુથી ઘેરાયલા માણસો વનમાં ગયા છતાં પાપો કરે છે; ધર્મ પંચેન્દ્રિય નિગ્રહજ તપશ્ચર્યા છે. જે જિતેન્દ્રિય પુરુષ અરાજ કામમાં પ્રવૃત્ત થતો નથી, તેના સંબંધમાં ગૃહજ તપોવન છે.

હિંદુ ધર્મ વિષે ખીજો એક વગર પાયાનો અપવાદ એ છે કે હિંદુ ધર્મ કઠોર તપશ્ચર્યાવાળા ધર્મ છે, પણ તેમ નથી. જેમકે—

ये पापानि कुर्वन्ति मनोवाक् कर्म बुद्धिभिः ।

ते तपन्ति महात्मानो न शरीरस्य शोषणं ॥

મહાભારત

જે બાણસ મન, વાંકમ, કર્મ અને બુદ્ધિથી પાપ કરતો નથી તેજ તપશ્ચર્યા કરે છે. જે શરીર શોષણ કરે છે તેનાથી તપશ્ચર્ય થતી નથી.

હિંદુ ધર્મ વિષે ખીજો એક પ્રવાદ એ છે કે હિંદુ ધર્મમાં પાપ નાશ કરવા માટે ઘણું-કઠણ પ્રાયશ્ચિતનું વિધાન છે, પરંતુ અનુતાપ એ ખરું પ્રાયશ્ચિત છે, તેનો હિંદુ શાસ્ત્રમાં ઉપદેશ નથી. એ અપવાદ ખોટા છે. જેમકે—

कृत्वा पापानि सन्तप्य तस्मात् पापा त्प्रमुच्यते ।

नैनं कुर्या पुनरिति निवृत्त्या पूयते तु सः ॥

મનુ

જે માણસ પાપાર્યસ કરીને તેને માટે સન્તાપિત થઈને તે પાપથી દૂર થાય અને એવું પાપ કરીશ નહિ એવું કહીને તે એકીવારે દૂર થાય, તે પવિત્ર થાય છે.

હિંદુ ધર્મ વિષે ખીજો એક અમૂક અપવાદ છે કે એ હાથરને પિતા માતા તરીકે સમજતા નથી, એ કહેવું પણ ખોટું છે. જેમકે—

પિતાનોડસિ પિતાનો બોધિ

શુક્લ યજુર્વેદ

તમે અમારા પિતાઓ, પિતાની પેઠે તમે અમને જ્ઞાન આપો.

યદમા વિશ્વા ભુવનાનિ ગૃહીવત્ ઋષિર્હોતા ન્યસીદત્ પિતાન

યજુર્વેદ

જેણે આ ભૂવનને આસ્તિત્વમાં બોલાવ્યું, તે ઋષિ એટલે સં-
ન્યક, તે હોતા એટલે આસ્વાત કરતાં છે તે અમારો પિતા છે.

ભગવદ્ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ બ્રહ્મના કહેવા પ્રમાણે કરે છે.

પિતા હમસ્ય જગતો માતા ધાતૃ પિતામહઃ ।

હું આ જગતનો પિતા, માતા, વિધાતા અને પિતામહ એટલે
દાદોઈ. અર્જુન આવું કહે છે.

પિતાસિ લોકસ્ય ચરાચરસ્ય, તમસ્ય પુજ્યશ્ચ ગુરાર્ગરીયાન્ત્ ।

તમે આ આખા જગતના પિતા છો, તમે એના પૂજ્યો, તમે
ગુરના કરતાં પણ મોટા છો.

હિંદુધર્મ વિષે ખીજો એક વગર પાયાનો અપવાદ આ •
છે કે હિંદુધર્મ ધણો નીરસ ધર્મ છે, એ કેવળ શુષ્ક જ્ઞાનનો ધર્મ છે,
એમાં પ્રતિભાવ કંઈ નથી. પરંતુ ખરેખર આ કહેવું યથાર્થ નથી.
ઉપનિષદમાં છે કે—

આત્માનમે ન પ્રિય મુપાસીત

પરમાત્માને ઉપાસના કરવી પ્રિય નથી.

તદ્દેતત્ પ્રિયં પુત્રાત્ પ્રેયો વિત્તાત્ પ્રેયો ન્યસ્માત્ સર્વં ન

અન્તરતરં યદયં આત્મા ।

• પરમાત્મા પુત્રથી પ્રિય છે, વિતથી પ્રિય છે બીજા સર્વના કરતાં પશુ પ્રિય છે.

હિંદુધર્મ વિષે બીજો એક વગર પાયાનો અપવાદ આ છે કે તેમાં ભાગ સ્વીકારવાનો પ્રસંગ નથી. આવા વિચાર તદ્દન ખોટા છે, તે શાસ્ત્રોના શ્લોકથી સિદ્ધ થાય છે. જેમકે.

न धनेन न प्रजपा न कर्मणा त्यागे नैके न अमृतत्व मानशुः ।

શંકરાચાર્ય ઘૃત વચન . .

ધનથી, પુત્રથી, કર્મકાંડના અનુષ્ઠાનથી અમરપણ મળતું નથી, કેવળ ભાગથીજ અમૃત લાભ થાય છે.

હિંદુધર્મ વિષે બીજો એક વગર પાયાનો અપવાદ એ છે કે હિંદુધર્મમાં શત્રુનું બહું કરવાનો પ્રસંગ નથી. જેઓને એવો ખ્યાલ હોય તેઓએ નીચલા શ્લોકો વાંચી જોવા.

न क्रुध्यन्तं प्रतिक्रुदयेक्षक्रुष्टः कुशलं वदेत् ॥

મનુ.

જો તમારા ઉપર કોઈ ગુસ્સે થાય તો તેના ઉપર તમે ફરી ગુસ્સે થતા ના. જો કોઈ તમને મારે તો તેને આશીર્વાદ આપો, એટલે તમારું બહું થાય. એવું કહેવું.

अ तेवादं नम्रवदे न्नवादेयेत्

योनाहक्षः प्रति हन्यान्न घातयेत् ।

हन्तुं चयोनेच्छति पापकं वै

तस्मदेतः स्पृह्यन्त्यागताय ॥

મહાભારત ઉદ્યોગ પર્વ.

જે કઠોર વાક્ય કહેતા નથી, અથવા તેમ કહીને ખીજીને ઉત્તેજિત કરતાં નથી, જે માણસ મારખાધને પણ ખીજીને મારતો નથી અથવા મારવામાં ખીજીને ઉત્તેજિત કરતો નથી, જે પાપાકારીને મળવાની ઇચ્છા રાખતો નથી, તેનું આગમન દેવતાઓ ઇચ્છે છે.

અશવપ્યુચિતં કાર્યુધાનિશ્યં ગૃહમાગતે ।

છેતુઃ પાર્શ્વગતાં છાયાં નોપસં હરતિ દુમઃ ॥

મહાભારત આદિપર્વ

શત્રુ પણ ધરમાં આવે તો તેની યથાશક્તિ પ્રમાણે પરાણા આકરી કરવી. ઝાડ પોતાના કાપનાર પરથી છાયા કદાપિ હરતો નથી.

ધણાકો કહે છે કે હિંદુધર્મ જાતિભેદને વિશેષ પ્રકારે પુણી આપે છે. પરંતુ એ કહેવું ખરું નથી. નૈમકે—

ન વિશેષોસ્તિ વર્ણાનાં સર્વે બ્રહ્મમિદં જંગત્ ।

બ્રહ્મણા પૂર્વ સૃષ્ટિર્હિ કર્મણા વર્ણતાંગતં ॥

માહાભારત

આ બ્રહ્મમય જગતમાં વર્ણન વિશેષ નથી. બ્રહ્મથી પૂર્વસૃષ્ટિ મનુષ્યો કર્મથી વર્ણ થયા છે.

શૂદ્રો બ્રાહ્મણતામેતિ બ્રાહ્મણ ઐતિ શૂદ્રતાં ।

ક્ષત્રિયાજ્ઞાતમેવન્તુ વિદ્યાત્ વૈશ્યાત્ થૈવચ ॥

મનુ

શૂદ્ર બ્રાહ્મણ પદ મેળવે છે અને બ્રાહ્મણ પણ શૂદ્ર પદ મેળવે છે. ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય પુત્રો વિષે પણ એવુંજ સમજવું.

અહિં સુધી જે અપવાદો હતા તેનું ખંડન કર્યું. હવે હિંદુધર્મ

ખ્રીસ્ત ધર્મો કરતાં કેવા વિષયમાં એટલે છે તે દેખાડીએ છીએ.

૧. જી. હિંદુધર્મનું નામ માણસ નથી, જેમ યૌદ્ધ વિષે ખ્રિસ્તિ, મુસલમાન ધર્મમાં ખુદ, ઇશુખ્રિસ્તજન્યને મહમદના નામથી ચાલે છે. હિંદુધર્મ તેવો કોઈ માણસ વિશેષતઃ નામથી ચાલતો હતો એથી હિંદુ ધર્મની ઉચ્ચતા સિદ્ધ થાય છે.

૨. જી. હિંદુધર્મ બ્રહ્મનો અવતાર માનતો નથી. હિંદુધર્મમાં વિષ્ણુ, શિવ વગેરે દેવતાઓના અવતાર સંબંધી લખાણો છે. પરંતુ તેઓ એવું કહેતા નથી કે અનાદ્યન્ત નિર્વિકાર પરબ્રહ્મ કોઈ મનુષ્યના ગર્ભમાં જન્મ લીધો છે. ઉપનિષદમાં બ્રહ્મ સંબંધમાં લખેલું છે કે—

ન જાયતે મ્રિયેત્ વા વિપશ્ચિત્ ।

નાયં કુતશ્ચિન નવમૃત કશ્ચિત્ ।

પ્રમાત્મા જન્મ લેતો નથી, અથવા મરતો નથી. આ સર્વ વસ્તુમાં તેકોઈ વસ્તુ નથી અને તે કોઈ વસ્તુ પણ થતો નથી,

આવો ભાવ આખર હિંદુધર્મમાં રહેલો છે, શાસ્ત્રમાં અયુક્તિની જગાએ કેટલાક દેવતા અથવા દેવતાવતારને પૂર્ણ બ્રહ્મ કહેલા છે પરંતુ હિંદુશાસ્ત્રમાં કોઈ પણ ઠેકાણે એવું લખેલું નથી કે નિરાકાર નિર્વિકાર પરબ્રહ્મ મનુષ્યના પેટે જન્મ લઈ માનવ આકાર ધારણ કર્યો છે.

૩. જી. હિંદુધર્મ કોઈ વચમાં એટલે પેગમ્બર માનતા નથી. ખ્રિસ્તિઓ જેમ પ્રત્યેક પ્રાર્થનાને અન્તે “Through Jews Christ our Lord and Saviour” (પ્રભુ અને પવિત્રતા ઇશુખ્રિસ્તથી તમે અમને પરિત્રાણ કરો) કહે છે. હિંદુઓ એમ કહેતા નથી. પારસી, મુસલમાન, યાહુદી વગેરે ધર્મે પેગમ્બરનો વિશ્વાસ કરે છે.

અને તેને વચમાં સમજીને ઇશ્વરની ઉપાસના કરે છે. મહી, તેની અદ્વિતી સ્વર્ગમાં તથા ઇશ્વરની પાસે જાય છે. તેમ હિંદુ ધર્મમાં મુક્તિ લાભને માટે કોઈ વચલ્લ માણસની ઉપાસના કરતા નથી.

૪ થું. ખીજ એક વિષયમાં હિંદુધર્મ ખીજ ધર્મના કરતાં શ્રેષ્ઠ છે તે આ છે, એમાં ઇશ્વરની હૃદયમાં સમજીને ઉપાસના કરવાનો ઉપદેશ આપે છે. ગમે તો બાઇબલ કહો કે કુરાન કહો અથવા ખીજ ધર્મશાસ્ત્ર કહો, પણ કોઈમાં આવો ઉપદેશ આપેલો નથી.

૫ મું. હિંદુધર્મ ખીજ ધર્મ કરતાં આ વિષયમાં શ્રેષ્ઠ છે કે એમાં ઇશ્વરની સાથે યોગનો ઉપદેશ છે. યોગના સંબંધમાં હિંદુધર્મમાં જેવા સૂક્ષ્મ વિચાર કર્યા છે, તેવા ખીજ કોઈપણ શાસ્ત્રમાં આપ્યો નથી.

૬ ઠું. હિંદુધર્મનો ખીજ એક ચમત્કાર લક્ષણ એ છે કે તેમાં નિષ્કામ ઉપાસના કરવાની વિધિ છે. હિંદુધર્મમાં સકામ નિષ્કામ બે પ્રકારની ઉપાસનાની વિધિ છે. પરંતુ ખીજ ધર્મમાં નિષ્કામ ઉપાસનાના સંબંધી કંઈજ નથી. હિંદુઓના ઉપનિષદમાં લખ્યું છે કે.

ઉપાસતે પુરુષેણકામાસ્તે શુક્રમેતદિતિ વર્તન્તિ ધીરાઃ ।

જે ધીર માણસ નિષ્કામ થઈને તે પરમ પુરુષની ઉપાસમા કરે છે તેનો જન્મ થતો નથી.

૭ મું. હિંદુધર્મ ખીજ ધર્મના કરતાં ખીજ એક વિષયમાં શ્રેષ્ઠ આને માટે છે. એમાં સર્વ ભૂતના ઉપર દયા કરવાનો ઉપદેશ છે. બાઇબલ અને કુરાનમાં કેવળ માણસ ઉપર દયા કરવાનો ઉપદેશ આપે છે. હિંદુશાસ્ત્રનો ઉપદેશ આવો છે કે સર્વ ભૂતનું હિત કરવું. હિંદુશાસ્ત્રકારોની નજર આ વિષયમાં કેવળ મનુષ્યના ઉપર બંધાયેલી નહોતી. પશુ પક્ષી જીવ માત્રના ઉપર તે વિસ્તારેલી હતી.

“મા હિંસાત્ સર્વ ભૂતાનિ, સર્વ ભૂતહિતેરતઃ”

હિંસાહિંસાક્રમ તેનાં પ્રમાણ છે.

૯ મું. પરકાલે સંબંધી મતમાં હિંદુધર્મનું શ્રેષ્ઠત્વ વિશેષ પ્રકાશિત થાય છે. યોનિભ્રમણ એટલે પાપીનુપ્પન્ન મૃત્યુના પછી પશુ-યોનિમાં અથવા કીટયોનિમાં અથવા મનુષ્ય યોનિમાં જન્મ લેશે. આવા પરકાલના વિષયમાં હિંદુધર્મનો મત નિકૃષ્ટ ભાગ છે ખરો. પરંતુ જુઓ તેમાં પણ હિંદુધર્મનું મોટપણું પ્રકાશ આપે છે. મુસલમાને તથા ખ્રિસ્તિઓના ધર્મમાં અનંત સ્વર્ગ તથા અનંત નરકની વાત છે. પુણ્યવાન માણસો અનંતકાળ સ્વર્ગ ભોગવશે. પાપી માણસો અનંતકાળ નરકમાં પડશે. એથી પાપી મનુષ્યના પરિત્રાણની આશા રહેતી નથી. પરંતુ હિંદુધર્મ આ આશા આપે છે કે યોનિ ભ્રમણથી પાપી માણસ પાપનો નાશ થયાથી તે પાપો ઉન્નતિના માર્ગ ઉપર સંસ્થાપિત થાય છે. આ મત ગમે તો ખરો હો કે ખોટો હોય પરંતુ ઉપર લખેલા ખીજા ધર્મના મતના કરતા ઇશ્વરનો ન્યાય અને કૃષ્ણાભાવની સાથે વધારે ન્યાયવાળો લાગે છે તેમાં સંદેહ નથી.

૧૦ મું. હિંદુધર્મનું ઉદારપણું સર્વ ધર્મના કરતાં વધારે છે. ખ્રિસ્તિઓ કહે છે કે અમારો આ ધર્મ નહિ માન્યાથી તમે અનંત નરકમાં પડશો. હિંદુધર્મનો ભાવ તેવો નથી. જેમકે—

કિરાતહૂનાન્ધ પુલિન્દપુકસાઆર્બીરકંકા યવનાઃ સ્વસાદયઃ
યેન્યેશ્ચ પાપાષદપાશ્રયાશ્રયાઃશુદ્ધ્યત્તિતસ્મૈપ્રભુવિષ્ણવે નમઃ ।

શ્રીમદ્ભાગવત

કિરાત, હૂણ, અન્ધ, પુલિન્દ, પુન્ડસ, આખીર, કંક, યવન, ખસ
મલાદિ મનુષ્યો અને બીજા પાપચારી માણસો જેવો આશ્રય લેખને
શુદ્ધ થાય છે તે વિષયને હું તુમસ્કાર કરું છું.

રુચીનં વૈચિત્ર્યા દ્વજુકુટિલ નાના પથ જુષાં

નૃણામેકો ગમ્મસ્ત્વમસિ પયસામર્ણવદ્વ ॥

રચિના બેઠાનુસારે ઝગ્નુ કુટિલપથથી માણસો આખરે તમને
• ગેળવે છે. જેમ નદીઓ ગમે તે રસ્તેથી જાય પણ આખરે સાગરમાં
• જઈને મળે છે.

૧૦ મું. હિંદુધર્મ બીજા ધર્મો કરતાં આ વિષયમાં શ્રેષ્ઠ છે,
કે આ ધર્મમાં જીવના દરેક કામમાં ઇશ્વરનું સ્મરણ કરવું લખેલું
છે. જેમકે.

પ્રાતરુત્થાય સાયાહ્નસાયદ્વાત્ પ્રાતરન્નરઃ ।

યત્કરોમિ જગન્માતસ્ત દેવ તવ પૂજનં ॥

તંત્રસાર

જે જગન્માતા પ્રાતઃકાલથી ઉઠીને સાયંકાલ સુધી અને સાય-
કાલથી પ્રાતઃકાલ પર્યંત જે હું કરું છું તે તમારી પૂજા સ્વરૂપ છે.

ઇશ્વરને સ્મરણ કરીને કંઈ પણ કામ કરવું નહિ. હિંદુઓ સા-
માન્ય પત્ર લખતી વેળાએ ઇશ્વરને નામું શ્રીનામે લખે છે એવો ધ-
ર્મ પરાયણ માર્ગ કયાંય પણ જોવામાં આવતો નથી.

૧૧. મું. બીજા ધર્મના કરતાં આ વિષયમાં હિંદુધર્મનું શ્રેષ્ઠ
પણું છે. હિંદુઓ સર્વ વિષયમાં ધર્મના આદેશનુસાર કામ કરે છે.
એક અગ્રેજે ખરેખરું કહ્યું છે કે હિંદુઓ ધર્માનુસારે ખાય છે, ધ-
ર્માનુસારે પીએ છે, અને ધર્માનુસારે સૂએ છે.

ધર્મ, અને નીતિમાં હિંદુસ્તાને મનુષ્ય સમાજનું ધણુ બહું કર્ણુ છે. મુસ્લિમસ્તાને જન્મ વતખ હસો વર્ષ પહેલાં આર્યાવર્તમાં બુદ્ધદેવે જન્મ લખને જનમંડળમાં પ્રેમપૂર્ણુ કર્વે જોમ ધર્મ પહેલાં ફેલાવ્યો હતો. તે રાજનો પુત્ર અને રાજસિંહાસનનો વારસ થઇને રાજ ભોગમાં હતો. શક્તિમાન પિતા, સ્નેહમયી સ્ત્રી, પતિપ્રાણ સ્ત્રી, સુંદર પુત્ર, આજ્ઞા માનનારા આકર નક્ષરો, પુષ્કળ ધન એ તેનું હતું, પરંતુ તે સર્વથી, તેનું મન સંતુષ્ઠ થયું નહિ. તેણે મનુષ્યોના દુઃખથી, દુઃખિત થઇને રાજભોગનો ત્યાગ કરી મોક્ષમાર્ગની શોધમાં નિકળ્યો. ધીરે ધીરે તેનાં જ્ઞાનનેત્ર ઉઘડ્યાં. જાતિભેદ અને અવસ્થાભેદ તેને હવે અટકાવ્યો નહિ. તેણે જોયું કે મૂક્તિના માર્ગમાં પેસવાનો સઘળાઓને એક સરખો અધિકાર છે, જે લોકોનાં દુઃખ જોઇને વ્યાકુલછે, તે પારકાની પીડા કેમ જોઇ શકે! તેથી તેના હૃદયમાંથી આ મહા વાણ્યો નીકળ્યાં, “અહિંસા પરમ ધર્મ છે,” ગમે તો માણસ હોય કે ખીજા પ્રાણીઓ હોય પણ કોઇને દુઃખ દેવું નહિ. સઘળાઓને સુખમાં રાખવાની તજવીજ કરવી. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શુદ્ર અને ખીજા ધણીક વર્ણુશંકર જાતિની વિવાદની જમીનમાં એક તરત ખીજ વાળું. આર્ય અને મલેચ્છ એક બંધમાં બાંધવાનો ઉપાય યોજ્યો. ધીરે ધીરે સુગંભીર સુવિસ્તારવાળું સિંધુનું પાણી ઓળંગીને અરબ્ધી ઢંકાયલા મેઘ ભેદી તુગશુંગ પર્વતમાળા ઉઘાડન કરીને આ મંડળ વાર્તા દૂર દેશમાં દોડી સમુદ્રગાર થઇને સિંહલદ્વીપમાં, હિમાલય ઓલંગીને ચીનના રાજ્યમાં જોધર્મનો ઉગ્ગો તરંગ વહેવા લાગ્યો. પ્રાચીનકાળના લોકો પોત પોતાના ધર્મ લખનેજ સંતુષ્ઠ રહેતા હતા. સત્યધર્મ સર્વત્ર ફેલાવીને સર્વ મનુષ્ય જાતિને એક ધર્મમાં દીક્ષિત કરવા જોઇએ. આ નવો ભાવ જોદ્ધધર્મની જોડે જોડે ખૂમડળમાં પ-

હેલાં ઉદ્ધિત થયો. ધર્મનો બોધ આપનારાં દેશો દેશમાં ફરવા લાગ્યા. નવા ઉત્સાહમાં પ્રીતિ ભરેલા હૃદયથી તેઓ જગતના હિતે સાધનના જતમાં જતી થયા. સિંધુ અથવાં બ્રહ્મપુત્ર, સાગર અથવા હિમ્મલય કોઈ રીતે તેઓને રોકી શક્યા નહિ. આવી રીતે ઇસુખ્રિસ્ત જન્મવાની આગમજ સિંહલદ્વીપથી ચીન સુધી બૌદ્ધધર્મનો શાંતિમય વાવટો ઉડ્યો. હજી સુધી ભૂમંડળમાં બુદ્ધદેવના જેટલા શિષ્ય છે, તેટલા બીજા કોઈ ધર્મ પ્રવર્તકના નથી. 'સર્વ દેશ, સર્વ જાતિ, સર્વ જાતને માટે ધર્મનો ફરવાળો બુદ્ધદેવ પહેલાં ઉઘડ્યો. ત્યાર પછી ચાલુદિ દેશના ઇસુખ્રિસ્ત અને આર્યસ્તાનના મદમદ તે માર્ગના મુસાફરો થયા. પરંતુ ઇસુખ્રિસ્તની પ્રીતિ નરજાતિમાં જ ફેલાયલી હતી, એ બુદ્ધદેવની દયાની પેઠે સર્વ જીવોને ખેંચામાં ધારણ કરવા પામ્યો નહિ. મદમદે, ધર્મિરનો મહિમા ફેલાવવા જતા ધરણીમંડળને મનુષ્યના લોહીથી તરખોડ કરી, એવી બળજેરીથી બૌદ્ધધર્મનો વિસ્તાર થયો નથી. બુદ્ધ શિષ્યોએ ઘણાં જુલમો સહન કર્યા હતા, કોઈ કોઈ વેળાએ શત્રુઓએ લગાડેલી આગમાં પ્રાણ ત્યાગ કર્યા હતા, પરંતુ હથિયારથી કે શરીરનાં પરાક્રમથી તેઓએ ધર્મ ફેલાવવાનો યત્ન કર્યો નથી. ઇસુખ્રિસ્ત જન્મવાની ત્રણસો વર્ષ પહેલાં બુદ્ધધર્માવલંબી મગધપતિ અશોક અથવા પ્રિયદર્શી આખા ભરતખંડનો ચક્રવર્તી રાજા હતો. તેણે પાપાણ ઉપર તથા પહાડ ઉપર ઠેક ઠેકાણે જે અનુજ્ઞાનપત્ર બોધાવી છે તેનો સાર નીચે આપવામાં આવે છે.

૧. અહિંસા પરમ ધર્મ છે, બોજનને માટે તથા યજ્ઞ કરવાને માટે પશુ અને પક્ષીનો વધ કરવો નહિ.

૨ રાજ્યમાં જગે જગે પીડિત મનુષ્ય અને પશુપક્ષીને માટે

૨ ઔષ્ધાલય સ્થાપવાં, અને દવાદારની સુવ્યવસ્થા કરવી, અને રૂસ્તાની આબુ ખાબુએ વૃક્ષ જોપવા તથા કુચા જોદાવવા.

૩ પિતા માતાનું સન્માન કરવું, અડોશી, સગાંવહાલાં અને પુરોહિતોના ઉપર દયા કરવી. પશુપક્ષીના ઉપર ધાતકીપણું કરવું નહિ, શરીરને કદી અભિજ્ઞાહારથી કરવું નહિ કલંકિત જીભથી કદી ખરાબ વચનનું ઉછેરું-(આ એક યોગ સૂત્ર છે) દરેક પ્રાંચમે વર્ષે યૌદ્ધધર્મનો નૈતિક આદેશ ફેલાવવો.

૪ પહેલાંની અવસ્થાની જોડે હાલની રાજ્ય ચલાવવાના સુખની અવસ્થાની તુલના કરવી.

૫ જૂદા જૂદા દેશના સ્વદેશી તથા વિદેશી રહેવાસીઓને ધર્મમાં દીક્ષિત કરવા માટે પ્રચારકા નિયુક્ત કરવાં.

૬ પ્રજાના આચાર વ્યવહાર રીતિનીતિની તપાસ કરવા, માટે અને શિક્ષણને માટે નીતિ પરિદર્શક અને ધર્મના માર્ગ દેખાડનારા મુકરર કરવા જોઈએ.

૭ ધર્મની ઐક્યતા અને સત્ય રંથાપવાની ધણી કળજી રાખવી.

૮ પૂર્વવર્તી રાજ્યવર્ગનું અનુમોદિત પાશવ તથા ઇન્દ્રિય પરિતોષને મળતા સુખની સાથે હાલના રાજભાસનનો પવિત્ર સુખનો વિપરીત સંબંધ છે.

૯ ધર્મમાંજ ખરું સુખ છે. ધર્મ આપણને પુણ્ય કામની મતિ આપે છે. ધર્મ સારાં કામોને આશરે છે. સારાં કામોમાં દયા, ઉદારતા, પવિત્રતા, અને સત્યતાજ સર્વથી મોટાં છે. ધર્માચરણમાં જ ખરું સુખ મળે છે. અને ધર્માચરણમાંજ સ્વર્ગીય સુખ ભોગવી શકાય છે. એટલા માટે સત્યનો પ્રચાર કરવો જોઈએ.

૧૦ આ સંસારના સુખનું આપણું નિત્યપણું અને અસાધાયતા-
સાથે ભવિષ્યનો બદલો એ વિપરીત સંબંધ છે.

૧૧ ધર્મોપદેશ આપવો એ જ સર્વ કરતાં મોટું દાન છે.

૧૨ અવિશ્વાસિઓને ઉપદેશ આપવો એ કર્તવ્ય છે.

૧૩ (અસપૂર્ણ અને અસ્પષ્ટ છે.)

૧૪ એમાં પૂર્વના તેર ઉપદેશનો ટુંકામાં સાર આપવામાં આ-
વે છે.

ઉપલા ટૂંકા સારમાં લોકોનું મંગળ કરવા માટે જે પ્રકારનો ચ-
ત્ર અને બીજા ધર્માવલંબી લોકોના ઉપર જેવો ઉદાર ભાવ જેવા
માં આવે છે, તે ઉપરથી હાલની સુધરેલી જાતિના રાજાઓને શ-
રમમાં નાંખે એવું ધાળું છે તેમાં સંદેહ નથી. કુમનસીએ હાલના
બૌદ્ધ મતાવલંબી જાતિઓ પૃથ્વીમાં સર્વ શ્રેષ્ઠ જાતિ નથી; પરંતુ
જે કોઈએ ધ્યાન પૂર્વક ઇતિહાસ વાંચ્યો હશે તે કબૂલ કરશે કે પશ્ચિમ
તરફમાં ઇસુખ્રિસ્તે જે પ્રેમજ્યોતિ ફેલાવી છે તેના કરતાં પૂર્વ ભાગમાં
બુદ્ધદેવે સળગાવેલો પ્રેમનો દીવો કોઈપણ પ્રકારે ઝાંખો નથી.

કંરણ ૨૨ મું.

પ્રાચીન હિન્દુઓનાં યુદ્ધ ધર્મ.

પ્રાચીન ભરતખંડમાં સર્વ કામમાં ધર્મનો સંબંધ હતો. ખાતું તેમજ પણ ધર્મ હતો, વ્યવહાર ચલાવવો તેમાં પણ ધર્મની વાત હતી, કરવું તેમાં પણ ધર્મનાં લક્ષણો હતાં, તેમજ લંઢાઇ કરવી તેમાં પણ ધર્મ હતો. એકંદરે કોઈ કામ અધર્મ પૂર્વક કરવું ન જોઇએ, સર્વ કામ ધર્મને અનુસરીને કરવું જોઇએ, એવો દૃઢ વિશ્વાસ પ્રાચીનકાલના આર્યોમાં રુઢ હતો. યુદ્ધ ધણુંજ ખરાબ કામ છે, તે પણ પૂર્વકાલે ધર્મમાં બંધાયેલું હતું. માણસોને મારવાંજે પણ ધર્મ તથા નિયમથી મારવાં એવી ઇચ્છા રાખવી, એવો નિયમ રાખવો, એવી સાવચેતીનો વિચાર કરવો એ વીર પુરુષોનું ભૂખણું તરીકે સમજાય છે.

જ્યારે કુરુક્ષેત્રની લડાઇનો આરંભ થયો, કૌરવ પાંડવનાં લશ્કર પૂર્ણ ઉત્સાહથી એકમેકને મારવા માટે તૈયાર થયા, ત્યારે સર્વથી પહેલાં એક ધર્મ નિયમ ક્યો હતો. જેકે તરફથી કહેવામાં આવ્યું હતું કે, અમે અધર્મ તથા ગેર ઇનસાફથી લડીશું નહિ જ્યારે લડાઇ પૂરી થઇ રહે એટલે પાછા આપણમાં આગળના જેવી પ્રીતિ રહેવી જોઇએ. દિવસમાં લડાઇ થઇ રહ્યા પછી રાત્રે આપણે દુશ્મનાઇ છોડવી. કોઇને પણ ગેરઇનસાફ તથા ઠગવું નહિ. વાક યુદ્ધની વેળાએ ફક્ત વાક યુદ્ધ કરવું, હથિયારની લડાઇમાં હથિયારથી લડાઇ કરવી. નાશી જનારા માણસને તથા પડી ગયેલા માણસને મારવો નહિ. રથી રથીની જોડે, હાથી ઉપર બેઠેલા હાથી ઉપર બેઠેલાની જોડે, ઘોડા ઉપર સ્વાર થયેલા સ્વારની સાથે, અને પેદલ લશ્કર પેદલની

• સાથે ઉત્સાહ બલ અને અભિલાષ પ્રમાણે લઢવું. તેમાં કાષ્ટકો પણ ફરવું તથા કાયર થવું નહિ તેમજ તે નિયમ તોડવો નહિ. પહેલાં માણસને સાવચેત કર્યા પછી હથિયાર ઉગામવું, વિશ્વાસુ અને ભયથી ધુળતા માણસને મારવો નહિ, હથિયાર વગરના, કવચ વિનાના માણસને કદાપિ મારવો નહિ. ગાડી હાંકનાર સારથિ, ખોળે લઈ જનાર, હથિયાર લઈ જનાર દાસ અને વાળાં વગાડનાર વુગેરે સંહાયકોને મારવા નહિ. ભારતની લઢાઈમાં આવેલ અદ્ભુત ધર્મનિયમ સ્થાપવામાં આવ્યો હતો.

યુદ્ધમાં કેવાં કામ કર્યાથી ધર્મની રક્ષા થાય છે, તે મનુસ્મૃતિ, નીતિમયુખ, કામન્ધકામ નીતિસાર, વૃક્ષશર્ગધર, નીતિપ્રકાશિકા અને શુકનીતિ વગેરે ગ્રંથમાં વિસ્તાર પૂર્વક લખેલું છે. તેમાંથી અહિં થોડાં વચન આપીએ છીએ.

ન ચ હન્યાત્ સ્થલારુઢં ન ક્લીબં ન કૃતાજર્ણી ।

ન મુક્તકેશ માસો નં ન તવાસ્મીનિ વાદિનમ્ ॥

ન સુપ્તં ન વિસન્નારં ન નય્રં ન નિરાયુદ્ધમ્ ।

ના યુદ્ધમાનં પશ્યન્તં ન પરોણ સમાગતમ્ ।

ન ભીતિ ન પરાવ્રુતં સર્તાં ધર્મ મનુસ્મરન્ ॥

નીતિમયુખ ધૃત મનુવચન.

જે માણસ રથમાંથી ઉતરેલો હોય તેને અને જમીન ઉપર બેઠો હોય તેને મારવો નહિ નપુંસકને મારવો નહિ, જે હાથ જોડીને ઉભો હોય તેને મારવો નહિ, ખુટેસાવાળવાળા માણસને, બેઠેલા માણસને અને જે માણસ હું તમારા શરણુ આવ્યો છું, એવું કહે તેને મારવો

નહિ, જે લઠાઈ કરતો નહોય, જે લઠાઈ જોવા આવ્યો હોય, જે પારકાની જોડે સંશ્ચામ કરતો હોય, જે ભયથી ગભરાતો હોય, જે નક્કસવાની તૈયારી કરતો હોય, જે પછવાડે હકતો જાય, એવા માણસેત્તે સાધુઓએ ધર્મ મનમાં લાવીને આરવાં નહિ.

वृद्धं बालों न हन्तव्यो नैव स्त्रीनै च वध द्विज ।

तृणपूर्णं मुखश्चैव तवास्मीति च यो वदेत् ॥

ડોશો, બાળકં સ્ત્રી, બ્રાહ્મણ અને જે તૃણ મોંમાં લઈને હું તમારો છું એવું કહે તેનો કોઈ રીતે નાશ કરવો નહિ.

મહર્ષિ વૈશ્યાપને પશુ પોતાના નીતિ પ્રકાશિકા ગ્રંથમાં ક્રિપર લખેલાના જેવો ઉપદેશ આપ્યો છે.

न कुटेर युधैर्हन्यात् युद्धमानो रणे रिपुन् ।

दिग्धै रत्यु लैणन्त्रैस्तં स्तૈશ્ચૈવ પૃથક્ વિદ્યૈઃ ।

न हन्या द्रक्षमारुढं न क्लीबं न कृतांजलिम् ।

न युक्त केशं नासीनं न तवास्मीति वादिनम् ।

न प्रसुप्तं न प्रणतं न नग्नं न निरायुधम् ।

न युद्धमानं पश्यत्नं न परेण समागतम् ।

आयुध व्यसनं प्राप्तं न वर्त नाति परिक्षतम् ।

न हीनं न परावृतं न च बल्हीक माश्रितम् ॥

न मुखे तृनिनं हन्यात् न स्त्रीयो वेश धारतम् ।

मातादशान् भरेर्वापि घातयन् किंल्विषી શ્રવેત્ ॥

નીતિ પ્રકાશિકાનાં આ વચનો અતિ સરલ શબ્દથી બનેલાં છે. વિશેષ કરીને એના અર્થ ઉપરના વચનોથી સમજાશે. હુંકામ પહેલાં શ્લોકમાં કહેલા કુટાસ્ત્રની ખરી વ્યાખ્યા કરવામાં આવે તો શતધી વગેરે અમિય હથિયારની જ કલ્પના કરવી જોઈએ. હાલની બંદુક ના તોપની લઢાઈ ઘણી જુદા છે. બંદુકના જેવું કુટાસ્ત્ર બોળું કંઈ નથી અને નહોતું.

અમે પહેલાં સિદ્ધ કરી ગયા છીએ કે પ્રાચીન કાલમાં બંદુક ના જેવું અથવા બીજા એક આકારની બંદુક જેવી તોપો હતી. પરંતુ તેના વડે આર્યો ઝાઝી લઢાઈઓ કરતા નહોતા. બંદુકથી લઢાઈ કર્યાથી અધર્મ થાય છે અને એમાં કંઈ પણ પૌરુષ નથી એવું જાણવાથી તે વેળાએ ક્ષત્રિવીરો બંદુક કે કોઈ જ્વતુનાં બીજાં અમિનાં હથિયારો થી માણસને મારવાને ઉત્સાહિ થતા નહોતા. મહાભારતમાં લખવામાં આવ્યું છે કે—

તાવ લ્લુંઠે પીઢાયચ્ચ શત્રૌઃ પ્રકૃતયઃ સ્થયમ્ ।

વશે જાતે પુનસ્તાસુ શિષ્ટ ચ દતિમાચયેત્ ॥

જ્યાં સુધી શત્રુ વશીભૂત ન થાય ત્યાં સુધી તેની પ્રજા અને અમલદારને પીડા આપવી અને તેનું ધન પણું લુંટી લેવું; પરંતુ તે જ્યારે વશીભૂત થાય ત્યારે તેઓના ઉપર કોઈ જ્વતુના જુલમ કરવો નહિ. ઉલટું તેઓ પિતા પ્રમાણે એટલે પિતાને જેમ રૂપીઆ આપવામાં આવે છે તેમ તેને પેનશન આપવું.

ધર્મ યુદ્ધ સંબંધી મનુષ્યે આવું કહ્યું છે—

સમાન્ત મા ધર્મૈરાજાઃ ત્વાઈતઃ પાલયન મજાઃ ।

ન મિવર્તેત સમ્રામા ક્ષત્રધર્મ મનુસ્મરત ॥

આર્હવેષુ મિથોન્યન્યં જિઘાસન્તો મહીક્ષિતઃ ।

યુઝ્યમાનાઃ પરં શુક્તયા સ્વર્ગં ચાન્ત્યુ પરાંસ્ત્રવાઃ ॥

પ્રજાનું પાલન કરનાર રાજા સમાન, મધ્યમ અને ઉત્તમ મા-
ણસથી સંગ્રામમાં બોલાવ્યાથી ક્ષત્રિ ધર્મ સ્મરણ કરીને લડાઈથી
કંટાળો આવો નહિ. એક બીજાના વધ કરવાની ઇચ્છા રાખનારા
રાજાઓએ શક્તિનું અવલંબ કરીને લડાઈ કરવામાં પ્રવૃત્ત થઈને જે-
ઓ મરાંમુખ એટલે પાછી પાની ભરતા નથી તેઓ સ્વર્ગમાં જાય છે

પ્રવચન ૨૩ મું.

પ્રાચીન હિંદુઓનો ધર્મને માટે ત્યાગો.

પ્રાચીન ભરતખંડ અને નવું યુરોપ આ બેઉના ઉપર જે નજર કરવામાં આવે તો બેઉનો વિપરીત ભાવ બાળવામાં આવે છે. પ્રાચીન ભારતનાં ધર્મશાસ્ત્ર, નીતિ શાસ્ત્ર, ઇતિહાસ વગેરે બ્યારે પાંચીએ છીએ. સારે તેમાં એક ભાવનો પરાકાંઠ જોઈએ છીએ, તે આમ છે. જેમકે આત્માજ સર્વ કંઈ છે ને શરીર કંઈજ નથી, તેથી શરીરની સાથે જેઓનો સંબંધ છે તે સધળા વિષય પણ કંઈજ નથી. અન્નપાન, ઉત્તમ મિછાનું, ઉત્તમ પીશાક એ સધળા કંઈજ નથી. સપદ, અને ઐશ્વર્ય વિષયનો વૈભવ એ સધળું કંઈજ નથી. આ જીવનની ધિડંબના અને પૂર્વ જન્મની દુષ્ટિનું ફળ છે. માનવ સંસાર આત્માનું કેદખાનું છે. અહિંયાં આપણે દુષ્ટિનો દંડ ભોગવવાને માટે આવ્યા છીએ. અહિંયાંના કોઈ પદાર્થને આપણે વિશુદ્ધ પ્રીતિની આંખે જોઈ શકતા નથી. કોઈ પદાર્થને પ્રિય તથા પ્રાર્થનીય ગણી શકતા નથી. કોઈ વિષયના સાર જ્ઞાનમાં આશ્રય થઈ શકતા નથી. સધળા સુખનો છંડો દુઃખ છે. આપણે માનવ સંસારમાં જન્મ્યા છીએ અને જ્યાં સુધી કર્મનો વિરામ અને વાસનાની નિવૃત્તિ થશે નહિ ત્યાં સુધી આપણે જન્મ લઈશું. આ જન્મના હાથથી બચવાનું નામ મુક્તિ કહેવાય છે, અને એજ માનવ જન્મનું પરમ લક્ષ છે. પ્રાચીન હિંદુશાસ્ત્રકારીએ, ધર્મશાસ્ત્રીએ, વિચારવાન પડિતોએ, પુરાણકાર કવિઓએ ઇલાહી સધળાઓએ એક વાક્યથી આ લક્ષનું અનુભવન કર્યું છે, અને તેઓએ જે કંઈ પુરાણશાસ્ત્રો કર્યાં છે, તેમાં

સમજાઓમાં આજ લક્ષ છે. કેવી રીતે માણસ આ શરીરને આ માનવ જીવનને અને આ માનવ સંસારને ધિક્કારવા શીખે, કેવી રીતે જ્ઞાનામિથી સઘળા પાપનું મૂળ કારણ જે કર્મખીજ છે તેનો નાશ કરે, કેવી રીતે પરમાત્માના વિચારમાં લાગ્યો જાહે અને ઇન્દ્રિય સુખ અને સંસારી બંધનનો ત્યાગ કરતાં શીખે. આવી વિચાર દૃઢ્યમાં લઇને તેઓએ કલમ કસી છે અને સર્વદા આજ વિષય ઉપર મક્ક થયેલા હતા. . . .

નવા યુરોપના ઉપર નજર ફેંકો, ઝેનાથી સંપૂર્ણ વિપરીત બાપુ નજરે પડશે. નવા યુરોપમાં કહે છે કે શરીરજ સર્વ કંઈ છે, આત્મા કંઈજ નથી, શરીર શિવાય આત્મા નામનો કોઈ પદાર્થ છે કે નહિ તે સંદેહકાદક છે, માણસના શરીરના સુખના ઉપાય શોધો, બહારનાં દારિદ્ર્ય નિવારણના ઉપાય કરો, દેશ વિદેશથી આદદાર ખોરાક, સારી પીવાની ચીજો મંગાવો, તે જ્ઞાનમાં, તે દર્શનમાં, તે વિજ્ઞાનમાં કે તે પ્રયોજનામાં જેનાથી સાક્ષાત અથવા પરસ્પર સંબંધથી શરીરના સુખની મદદ મળે તેમાં મંડો. જ્યોતિષશાસ્ત્રમાં જેટલું કામનું છે તેનાથી વહાણ ચલાવવામાં મદદ થાય છે, વેપારનો વધારો થાય છે, અને ચોખા ધજા ઇત્યાદિ દેશમાં આવે છે, પ્રાકૃતિક (કુદરતી) તત્વનો વિચાર કરવો સારો છે, તેનાથી કુદરતી અદ્ભુત શક્તિઓ શોધવામાં આવે છે અને તેથી સુખની વૃદ્ધિ થાય છે. દશ દિવસને રસ્તે દશ કલાકમાં પહોંચવામાં આવે છે, દશ યોજન દૂર બેસીને પરસ્પર વાતચીત કરવામાં આવે છે, માણસની મહેનત વગર ઘણું દળાય છે, કપડાં વણાય છે, અને સઘળા જાતના સુખકારક પદાર્થ સહેલાઈથી જલદી અને થોડી કીંમતમાં તૈયાર થાય છે. નવા

યુરોપના મતથી વિજ્ઞાનની ચર્ચાની જરૂર છે. નવા યુરોપનો નવો ધર્મ કહે છે કે આ જગત પરીક્ષાની જગા છે. નવા યુરોપનું હૃદય જનું જીવન કહે છે કે આ જગત આરામનો ખંડો અને સુખ ભોગવવાની જગા છે. સદ્યપ્ત પાર્થિવ પદાર્થમાં નવા યુરોપનો કેટલો આગ્રહ જોવામાં આવે ! મિસર હાથમાં રહેતો આપણા વેપાર ની ઉત્પત્તિ થાય તે આપણા હાથમાં ધન એકઠું થાય. એટલામીટ ધૂનસાક્ષી હોય કે ગેર ધનસાક્ષી હોય તોપણ તે. દેશને હાથમાં રાખવાની મહેનત કરો. ભારતખંડના લોકોને સ્વદેશ શાસનનો અધિકાર આપ્યાથી ઈંગ્લેન્ડને ધન મળવામાં કેટલુંક નુકશાન થશે. એટલા માટે તે આપશે ના. પ્રાચીન ભારત કહે છે કે વાસનાની નિષ્ક્રિય કરો, આ જીવનને ધીકરો, ધર્મજ સારું છે અને ધર્મજ નિલ છે. નવુંયુરોપ કહે છે કે રોજના સુખનો રસ્તો ઉઘાડો ને સંસારની ઉત્પત્તિમાં મન લગાડો. કારણકે શરીરમાદ્યંત્રલ, ધર્મસાધનમ્ હિંદુ-વેરાચ્ચ ધર્મને માટે હતો તેમાં શરીરની કંઈ દરકાર કરતા નહોતા, તેનું વર્ણન કરવું કરીને સિદ્ધ કરવું જરૂરનું જણાય છે. પણ પ્રાચીન હિંદુઓનો ઇનિહાસ નથી, અને ભારતના પ્રાચીન હિંદુઓનાં કામો જતાં રહ્યાં છે, એટલુંજ નહિ પણ પાણુ તે કામનાં ધણાપરાં ચિન્દ પણ નજરે પડતાં નથી. તેથી પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ મળતાં નથી. આ કારણથી સાહિત્યનો આશ્રય લેવો પડે છે. કારણ કે સાહિત્ય ઉત્તમ પ્રમાણુ લેખે સર્વત્ર હાલમાં આલ્ય થાય છે, કેમકે સાહિત્ય કેવળ જાનિનોજ પરિચય આપતો નથી પણ પ્રવૃત્તિ, ખુલ્લું અને આશક્તિ આશા ઇચ્છા અને નમુનો, ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યનું વર્ણન કહે છે. એક જાતિના સાહિત્યમાં તે જાતના ગુણદોષ બંધાયલા

રહે છે, કેમકે જાતિય ધર્મ ન અંધાયાથી જાતિય સાહિત્ય ઉત્પન્ન થતાં નથી.

આપણા દેશની જૂની શિક્ષણની રીતિથી ભરતખંડનાં છોકરાં, યુવક, વિદ્વાન, મૂર્ખ, ધનવાન, ગરીબ, જુના મોટા સર્વ થોડું ધણું ધર્મશાસ્ત્ર જાણે છે. એટલા માટે કોઈને કશું કહેવું પડે એમ નથી કે આપણા દેશનાં ધર્મશાસ્ત્ર દુઃખની વાતોથી, કષ્ટના વર્ણનથી ભર-
પૂર છે. રામને વનવાસ, યાંચ પાંડવનો વનવાસ, અન્નર્જુનનું દેશદ્વિ-
કાલ, નળ દમયંતીની વાત, શ્રીવત્સચિન્તાની વાત, હરિશ્ચંદ્રની કથા,
સાવિત્રી સત્યવાનની કથા, જિમુતવાહનની વાત, દાતા કર્ણની કથા,
અષ્ટાદશી રીતની અસંખ્ય કથાઓ વગેરે ધણા શોક, દુઃખથી કલેશથી, હિ-
દુશાસ્ત્ર પરિપૂર્ણ છે. આટલી વેદનાની વાતો દુનિયાની બીજી કોઈ પણ
જાતિનાં શાસ્ત્રમાં નથી એ નિશ્ચય થયું છે. વળી જેઓએ હિદુશા-
સ્ત્રમાંની કથાઓ ધ્યાન લગાડીને વાંચી છે, તેઓજ જાણે છે કે કેવા
અસાધારણ ભક્તિ ભાવથી, કેવી ખુશીથી વનવાસી કે વનવાસિની
વનવાસનું દુઃખ પતિને ગુમાવેલી પ્રતિવ્રતા પતિવિચ્છેદનનું દુઃખ સ-
હન કરે છે. જે મહાપુરુષોએ તે સૌકારક કથા લખી છે તેઓ તે
કથાથી કેટલા ઉન્મત્ત, કેટલા વિદ્વાન, કેટલા મુગ્ધ હશે કે જાણેશોક
દુઃખજ માણસની પરમ સુખ ભોગવવાની સામગ્રી છે એમ ખતાવે છે ત્રીક
સાહિત્યમાં પણ ધણીક દુઃખની વાતો છે, અંગ્રેજી સાહિત્યમાં પણ ધણીક
દુઃખની કહાણીઓ છે. સર્કકેલશ ઇસ્કલર અને શેક્સપિયરના જેવી
દુઃખકારક વાતો યુરોપના ધણાજ થોડા કવિઓએ લખી છે. પરંતુ
તે દુઃખ થોડીવાર સુધી રહેલું જણાય છે. જેમ ત્રીક નાટકમાં કોઈ
હિસા અતેઅધૈયનું મિશ્રણ છે, તેમ શેક્સપિયરના નાટકમાં પણ છે.

નાટક ભજવવાને પાંચ કલાકે લાગે છે. શ્રીક માટના માયક નાયિકને થોડો વખત લાગે છે. એટલા માટે શ્રીક નાટકનાં દુઃખ-ઉદ્વિગ્ન, આનંદાદિગિનિ તથા દ્વિલક્ષિતિસુનાં દુઃખ-ભરિ હોવા છતાં પણ થોડીવાર સુધી રહેલાં છે. અત્રેજી નાટકો લાંબો વખત રહે છે ખરો, પરંતુ અત્રેજી નાટકની નાયક નાયિકામાં હેમસેટનું તથા લિયરનું દુઃખ અધિર, અરિયર, અસહન શિલ્પવાળું છે. શેક્ષ્પિયર, સફલિત, અને ઈસ્કલસે રૂઝનું ચિત્ર ચિતાર્યું છે, તે અંધા ક્ષુણ્ણ સ્થાપી છે. યુરોપના નાટકમાં દુઃખથી ક્રોધએ પોતાની આંખ પોતે ફાડી મેથા ઉખાડી નાંખી છે. ક્રોધ પોતાનાં છોકરને પોતે મોટો સાપ છે. ક્રોધ પહાડના શિખરથી ઉપર પડીને મરી જાય છે. આવો જ યાનક દેખાવમાં જાણે મીનગાની આગુશી ચારે બાજુએ બસતું હોય એવું દેખાય છે. પરંતુ તરત સર્વ ધોર અંધારું થઈ જાય છે. કેવળ અગ્નિયમિત્ર થવાય છે. -તેમાં જોવામાં તથા સમજવામાં 'ધણું' થોડું આવે છે, ફક્ત આશ્ચર્ય થઈએ છીએ. * ને દુઃખ શરીરને ચીરીને મીઠું ભરવા જેવું, પજે પજે, કલાકે કલાકે, દહાડે દહાડે, મહીને મહીને, વર્ષે વર્ષે, એમ વધતાં વધતાં આખો જન્મારો અથવા જીવનકાલનો ધણા ભાગ જાય છે તોપણ દુઃખ ભોગવનાર સ્થિર ધીર અવિચલિત રહે છે. તેવા દુઃખનું ચિત્ર ક્રોધ પણ યુરોપના કવિએ ચિતારેલું જોવામાં આવતું નથી. કેવળ તે પ્રાચીન હિંદુઓના સાહિત્યમાં જ જોવામાં આવે છે. બાગિકા રાજાધૂ ઇચ્છાથી વનમાં જાય છે. રાજભોગ, રાજપસંદ, રાજપ્રસાદનો ત્યાગ કરીને પતિ જોડે

* યુરોપનાં નાટકો વાંચવાથી મોહિત થવાય છે ખરું પણ શિક્ષણ ધણું જ થોડું મળે છે.

કાંટાથી ભરેલા જંગલમાં, ફાડી ખાનારાં જનાવરોના અરણ્યમાં, સાંઈ ખવાનું પડતું મૂકીને ઝાડના કંદમૂળ ખાવાને જાય છે. દહાડે દહાડે, મહીને મહીને, વર્ષે વર્ષે દિવસે આક્યા જાય છે તોપણ એટલા દુઃખમાં છેડા આવતો નથી. તે દુઃખોના ઉપર વળી પતિપ્રાણાનો, પતિવિચ્છેદ, જોણું પતિને માટે ધણું કષ્ટ સહન કર્યું છે તે પતિનો ત્યાગ કરીને શત્રુનાં શહેરમાં રહેવું, શત્રુ દરેક પળે, દરેક કલાકે દર-રોજ કંપાવે છે, મારે છે, આરમાન કરે છે, બળતરાના ઉપર વધારે બળતરા આપે છે. આંધી રીતે કેટલાંક દિવસ ગયા, ત્યાર પછી શત્રુના હાથથી છુટીને તે વળી સ્વામિનાં હાથમાં જતાંજ અગ્નિ પરીક્ષા કરવામાં આવી. અગ્નિથી પરીક્ષા આપવા છતાં પણ તે છુટી નહિ. રાજ્યમાં ગદ્ય, રાજસિંહાસનમાં એસીને પાછો વનવાસ આવ્યો. વનવાસના પછી વળી પરીક્ષા આપવામાં આવી. વળી તે દેવેન્દ્રના પતિને છોડીને અનંતકાલને માટે અંતર્ધાન થઈ! જોણું કષ્ટ આપવામાં, કષ્ટ સહન કરવામાં હિંદુઓને કેટલું સુખ ઉપજતું હોય ને. વળી જુઓ,—રાગ્ન હરિશ્ચંદ્રને દુઃખ દેવું ન જોઈએ—દુઃખ આપવામાં આવે તો દુઃખમાં જજનરિત નહિ કરી શક્યાથી દુઃખ આપી શકાતું નથી, હરિશ્ચંદ્રે કહ્યું હતું કે એક મહીનામાં વિશ્વામિત્રને વચન આપેલી દક્ષિણા આપીશ. એક મહીનાના દુઃખથી માણસ જજનરિત થતો નથી. તેથી હિંદુ કૃતિએ એક ભયંકર સ્વપ્ન દેખાડીને એક પળમાં હરિશ્ચંદ્રને ઘણાં વર્ષો સુધીનું દુઃખ ભોગવાવ્યું હતું. તેથી જ કહીએ છીએ કે કાને દુઃખ ભોગવવું કહે છે જે ખરું કષ્ટ સહનશીલતા કાને કહે છે, તે જો જાણવાની ઈચ્છા હોય તો હિંદુઓને સમજવું જોઈએ. યુરોપવાસીને સમજ્યાથી ચાત્રવાતું નથી. શોક, દુઃખ, અને

કહ્યો તુષાનલ કોને કહે છે તે હિંદુઓ શિવાય ખીછ કાઢ જગતની જાતિ જાણતી નથી.

રાજા ઔશીનરે યજ્ઞ કરે છે. કપુતર૩પી અગ્નિ ચીલ () ૩પી ઇન્દ્રથી માર ખાધને પ્રાણ જવાની ખીકથી રાજાના ખેળામાં ભરાધને તેના શરણે થયા. ચીલે આવીને રાજાની આગળ કપુતરની માગણી કરી. પ્રાણના ભયથી ભયભીત શરણે આવેલું કપુતરને હૃદયે આપવાનું ના કહ્યું, અને કહ્યું કે ગાય, ઘણદ, સ્વર, હરણ, મૈંસ વગેરે આપી શકું છું અથવા ખીજું કંઈ માગવાની ઇચ્છા હોય તો તે પણ પૂરી પાડી શકું છું, પરંતુ આ શરણમાં આવેલું કપુતર કાઢ રીતે આપી શકતો નથી. શું કર્યથી તું આ પક્ષીને છોડવાને તૈયાર થાય તે કહે તે હું હમણાં પૂરું પાડીશ, તથાપિ આ કપુતરને આપીશ નહિ.” તેના જવાબમાં ચીલે કહ્યું, આ કપુતરનાં જોડણું માંસ તમારા શરીરમાંથી કાપીને આપો તો હું ખુશીથી કપુતરનો ત્યાગ કરી શકીશ. “તેમજ કરીશ.” આવું કહીને રાજા ઔશીનરે કાંટાના એક પદ્મામાં કપુતરને મૂકીને ખીજા પદ્મામાં પોતાને હાથે પોતાના શરીરમાંથી માંસ કાપીને મૂક્યું. કપુતર માંસના કરતાં ભારે થયું ત્યારે પોતાના હાથે પોતાના શરીરમાંથી ખીજા માંસનો કડકો કાપીને માંસના ઉપર મૂક્યો. તથાપિ કપુતર માંસના કરતાં વજનમાં ભારે થયું. ત્યારે પાછો પોતાને હાથે પોતાના શરીરમાંથી એક એક કડકો કરીને અસંખ્ય માંસના કડકા કાપ્યા. તથાપિ કપુતર માંસના કરતાં વજનમાં ભારી થયું ત્યારે હાડકાવાળું શરીર લઈને રાજા ઔશીનર પોતે કાંટાના ખીજા પદ્મામાં ચઢ્યો. તે જોઈને ચીલ૩પી ઇન્દ્ર ઇન્દ્રનું ૩૫ ધારણ કર્યું અને રાજાનો યજ્ઞ ગાંવા લાગ્યો. રાજા પોતાના ધર્મના પ્રભાવથી

સ્વર્ગ મુનિ પ્રકાશમાન હૃદયે તેજ કાન્તિવાળું શરીર ધારણ કરીને
 સ્વર્ગમાં ગયો. કાળ કરીને આ કથા યુરોપમાં ગઈ પરંતુ યુરોપમાં ગ-
 યાથી એનો આગલો આકાર રહ્યો નહિ. એવી પણ વાત રહી નહિ.
 યુરોપનો માણસ પોતાના શરીરમાંથી માંસ કાપી શક્યો નહિ. તેટલું
 કષ્ટ, તેટલું દુઃખ શું સહન કરી શકે? યુરોપ ઔશીનરના શરીરમાંનું
 માંસ કાપવાની વાત સાંભળ્યાથી કંપાયમાન થયું, અને વિચાર કર-
 ના લાગ્યું કે, એવું શું પરંપકાર કે તેને માટે આટલું કષ્ટ, આટલું
 દુઃખ સહન કરવું જોઈએ, અને પોતાનું માંસ કાપીને પ્રાણનો નાશ
 કરવો જોઈએ ! યુરોપ ઔશીનરની વાતને ભાગી કચડી નાખી માંસ
 કાપીને પ્રાણનાશ કરવાના ભયથી કાયદોનો એક તર્ક મૂકીને માંસ કા-
 પવાનો દરવાજો બંધ કર્યો અને તેથી તે બચ્યો. અને કોઈ તેને ભય
 કરનારો કહે અને પોતાના સ્વાર્થને માટે નિન્દે એ વારતે પોતાના કલં-
 કનો ટોપણે એક નિરપરાધી યાહુદીના માથા ઉપર મૂકીને શેક્સપિયરે
 કલંકનો ટોપણો પોતાના પવિત્ર માથા ઉપર મૂક્યો. હાલના યુરોપ-
 ના ટીકાકારો કહે છે કે, સઘલિકે જે ઘાતકી રીતિથી રૂપીઆ ઉધાર
 લીધા હતા, તે પૂર્ણ કરવું ન જોઈએ. તેના કરતાં વચનના વિરૂદ્ધ થવું
 સારું છે. આ કહેવું બોલવું? જ્યાં માણસને નીતિનો અને ધર્મનો આદર્શ
 દેખાડવો જોઈએ, ત્યાં શું આદર્શ શ્રેષ્ઠ વિશ્વાદર્શનનાં અનુસરણ કરવાં
 ન જોઈએ? તે વિશ્વાદર્શ શો છે? વિશ્વનાથના નિયમમાં શું ભૂવ-
 ણુંદાતાં, જખમી, તથા મજ્જતા નથી? એમ હોવા છતાં શું વિશ્વના-
 થના નિયમથી વિરૂદ્ધ થઈ શકીએ છીએ? યુરોપ તો તેમ કરે છે.
 જ્યાં પોતાની સ્વાર્થની વાત આવે છે ત્યાં વચનને એક કોરે મૂકીને
 શરમાયા વગર કહે છે. પણ પ્રાચીન હિંદુઓ તો તેમ જવલેજ કરતા
 હતા. હિંદુઓની દુઃખની વાર્તામાં હરિશ્ચંદ્રની એક કહાણી છે. તે

વાર્તા અપૂર્વ કૌશલથી રચાયેલી છે. રાજા હરિશ્ચંદ્રે દક્ષિણ આપવાની કબૂલ કર્યું હતું. હિંદુઓ વચન આપેલાં કામ ધીરજની સાથે સંવર્ત કરે છે. પરંતુ વચન આપેલું હોવા છતાં રાજા હરિશ્ચંદ્ર શોકમાં બ્યાકુલ તેવીજ દુઃખમાં વિહવલ થઈ ગયો હતો. તે શોક તેવીજ બ્યાકુલતા ભરેલું દુઃખ જોયાથી જોનારનું હૃદય પણ શોકમાં તેવુંજ બ્યાકુલ તેવુંજ વિરક્ત થઈ પડે છે. આવું ચિત્ર શા માટે આપ્યું હશે ! એ ચિત્ર જોયાથી વિશ્વામિત્રના ઉપર ક્રોધ ઉત્પન્ન થઈ મનમાં આવે છે કે વિશ્વામિત્રના જેવો ધાતકી પીજો કોઈ મથી. કવિ પણ તેજ કહેવા ધારે છે. શૈવ્યાએ પોતાનું વેચાણ કરીને દક્ષિણ આપવાને વિનંતિ કરી. પતિવ્રતા પત્નીને વેચવી પડશે એ મનમાં આવ્યાથી રાજા શોકમાં વિહવલ થઈ જાયો. એટલામાં વિશ્વામિત્ર આવીને કહી ગયો કે આજે જો દક્ષિણ નહિ આપે તો હું તને શાપ દેજી ત્યારે—

રાજા चासीद भयातुरः ।

कान्दिग् भूतोऽधमोनिःस्त्रो नृशंस धनिनादित : ॥

મોક્ષકેયપુરાણ.

રાજા ધાતકીથી પીડિત, ભયભીન, દિશાહારા, અધમ અને પાશી રીતે ખરાબ થઈ ગયો.

કવિએ વિશ્વામિત્રને ધાતકી કહીને ગાળ દીધી. વળી જ્યારે રાજા હરિશ્ચંદ્રનાં સ્ત્રી પુત્ર વેચાણથી મળેલું ધન લઈને વિશ્વામિત્ર પોતાની દક્ષિણના થોડા ભાગને માટે રાજાને ચીમટા લગાડીને જુતો રહેા ત્યારે કવિએ કહ્યું હતું કે—

त्वमेवयुक्ता रजेन्द्र निष्ठुर निर्घनं वचः ।

તદાદાય ધનં તૂર્ણં કુપિતઃ કૌશિકો ચયૌ ॥

માર્કંડેય પુરાણ.

કૌશિક રાજેન્દ્ર હરિશ્ચંદ્રને અપવા નિષ્કુર, ધિક્કાર ભરેલા વચન કહીને ધન સાથે લઇને ક્રોધથી જલદીથી ચાલ્યો ગયો.

કચિ વિશ્વામિત્રના વ્યવહારને નિષ્કુર અને ધિક્કારવાવાળું કહીને નિંદા કરી છે. વિશ્વામિત્ર ઉપર કવિનો કટલો બધો ક્રોધ હતો તે સહજ સમજાઈ શકાય છે. એ ક્રોધ ન્યાંયી છે, કેમકે વિશ્વામિત્રનું પણ ખરેખર ધાતકીપૂર્ણ હતું. વિશ્વામિત્રને નિષ્કુર બાવથી દેખાડવાને પોતાની હમેશાંની રીતિ છોડીને હરિશ્ચંદ્રને રોવાડ્યો હરિશ્ચંદ્રને નેત્રહિ રોવાડ્યો હોત તો વિશ્વામિત્ર ઉપર ક્રોધ થાત નહિ. પરંતુ આટલો ક્રોધ દેખાડ્યા છતાં એવિએ વિશ્વામિત્રના કામમાં કંઈ પણ હાથ નાંખ્યો નહિ. પાપ હતું પણ વિરહાચરણ કર્યું નહિ. તે શા વારને શર? તે વિશ્વાદર્શનો પ્રેમી હતો, છત્ર દુઃખ પામે તો શું વિશ્વનો નિયમ વ્યર્થ જાય? વિશ્વામિત્ર ગમે એટલો ધાતકી હતો તોપણ તે પુરુષ હતો. વિશ્વામિત્ર માણસ હતો તેને છોડવો શા માટે કહ્યો? હરિશ્ચંદ્ર ગમે એટલે રૂવે તે પણ માણસ હતો, સત્યથી બંધાયેલો હતો તેને સત્યનું પાલન કરવું જોઈએ. હિંદુઓ શિવાય કોઈ વિશ્વનું શોક દુઃખ ભોગવી શક્તા નથી. જે યુરોપ શોક દુઃખ ભોગવવાનું ના-જુન તો યુરોપના સાહિત્યમાં શાઈલકનો જુદો દેખાવ જણાત નહિ. શેક્સપિયરે કલંકનો ટોપલો તેના માથા ઉપર મૂક્યો ન હોત હિંદુઓએ દુઃખનો ખરો રવાદ જાણ્યો છે તેથી જ શોક દુઃખમાંથી છુટવાને માટે સર્વદા આતુર છે. જે શ્રમનો મર્મ જાણે છે તે જ આરામની દૃષ્ટિ રાખે છે, તેજ ખરેખરા આરામ લેવાને આતુર હોય છે. હિં-

હિંદી મુક્તિ કામનાનો તાત્પર્ય ધણું ઉડો છે સ્થિતિની મહાવાવાળી પ્રાચીન નીતિએ કરીને હિંદુ મુક્તિ ઇચ્છા નાખતી નથી. જો તેવી સમજ છે તેઓને કહી મૂકવું જોઈએ કે હિંદુ શોક દુઃખમાંથી મુક્તિ મેળવવા માટે જોઈલાં તત્ત્વ છે તેટલી બીજી વસ્તુ મેળવવામાં તત્પર નથી. પરંતુ તે મુક્તિ મેળવવાને માટે હિંદુઓ જોઈલાં કઠોર તપશ્ચર્યા, કષ્ટ અભ્યાસ, આત્મત્યાગ, અદ્વૈતિક સન્યાસ વગેરે કરે છે તેવી રીતે જગતમાંની બીજી કોઈ જાતિ કરી શકતી નથી.

યુરોપના રહેવાસીઓ અને હિંદુઓ જેવું કષ્ટ ભોગવી શકે છે પરંતુ જેકો એક સરખો ઉદ્દેશ નથી. યુરોપ બહારની આપદને માટે દુઃખ કષ્ટ ભોગવે છે, હિંદુ ધર્મને માટે કર્તવ્ય પાલનને માટે, પૈસા-દારને માટે દુઃખ કષ્ટ ભોગવી શકે છે. યુરોપનું કષ્ટ શરીરને માટે છે હિંદુઓનું કષ્ટ આત્માને માટે છે. યુરોપનું કષ્ટ પોતાને માટે છે. હિંદુઓનું કષ્ટ પારકાને માટે છે. જે પ્રકારના કષ્ટથી ઉન્નતિ થઈ શકે છે. પરંતુ તે ઉન્નતિ બે જાતની છે. એક બહારની ઉન્નતિ બીજી અધ્યાત્મિક ઉન્નતિ છે. હિંદુઓની બહારની ઉન્નતિ ઘણી થઈ નથી, યુરોપની અધ્યાત્મિક ઉન્નતિ પણ વધારે થઈ નથી. યુરોપના સામાન્ય માણસને હિંદુસ્તાનના ગામમાં મોટા મોટા જમીનદારોના કરતાં વધારે પૈસાદાર જોવામાં આવે છે. ભરતખંડના સામાન્ય લોકો પણ ધર્મ જ્ઞાનમાં અને ધર્મચર્યામાં યુરોપના પ્રધાન પ્રધાન માણસોના બરાબર છે.

પ્રસ્તરણ ૨૪ મું.

પ્રાચીન ભારતનો અંતોષ ક્ષેત્ર.

જેમો ભારતના ઇતિહાસની જોડે પોષિત છે, ભારતની પ્રાચીન વાર્તા જેઓના હૃદયના પડોમાં ઢસેલી છે, તેઓ પ્રાચીન હિંદુ-આર્યોની કીર્તિમાં ખચીત અજાયબી પ્રકટ કરશે અને ખચીત તે મહિમાન્વિત મહાપુંરુષોના વિનમ્રભાવમાં પવિત્ર પ્રીતિની પુષ્પાંજલિ આપવાને આગળ પડશે. આર્યોની કીર્તિ કેવળ યુદ્ધમાંજ ખતમ થઈ નથી, તેહોરી તથા હલદિવાટ, દેઓઝીર, નઓશેરા, રામનગર અને ચિલિપાનવાળા પુણ્યક્ષેત્ર કેવળ તેઓની અવિનશ્વર કીર્તિની રેખાપાનથી ઇતિહાસમાં લખાયેલુંજ નથી. વીરત્વ વૈભવની જોડે જ્ઞાનમાં, બુદ્ધિમાં, સાયનિકામાં અને દાનશીલ ઇલાદિ ગુણોમાં તેઓ આજસુધી આખી પૃથ્વીની પાસે પૂજા પામતી આવે છે. પ્રતાપસિંહ જેવા સ્વદેશપ્રેમીઓ, બુદ્ધના જેવા ધર્મનિષ્ઠે આપણા દેશમાં જન્મીને પોતાના ગુણોનો વિસ્તાર કર્યો છે. અતઃ શિલાદિત્ત વગેરે દાનશીલતાનો અપૂર્વ પ્રભાવ પ્રરિસ્ફુટ કર્યો હતો. આ ઠેકાણે એવી દાનશીલતાનું વર્ણન કરીએ છીએ.

ઇસવીસનની સાતમી સદીમાં જ્યારે મહારાજ હર્ષવર્દન શિલાલિપ્તે કાન્યકુબ્જની ગાદી ઉપર બેસીને પૂર્વમાં અને પશ્ચિમમાંના ઘણાં રાજ્યમાં પોતાની વિજયની ધ્વજ શોભાવમાન કરી હતો, જ્યારે મહાવીર પુલ્લકેશ પોતાના અસાધારણ જુગ્મ્પળથી મહારાષ્ટ્રની સ્વતંત્રતાનો ગૌરવ સંભાળતો આવતો હતો, તે જ્યારે ચીનનો પ્રસિદ્ધ માત્રી નાલંદા નામની જગા ઉપરના પવિત્ર બૌદ્ધ મહાવિદ્યાલયમાં

જ્ઞાનવૃદ્ધ શીલભદ્રના પગ તળે બેસીને હિંદુ આર્યોના અપૂર્વ જ્ઞાન ગો-
રવના સૌન્દર્યનો રસ લેતો હતો. આરે મહારાજ શિલાદિયે ગંધા-
મુનાના સંગમપર હિંદુઓના પવિત્રતીર્થ પ્રયાગમાં એક મહોત્સવનો
આરંભ કર્યો હતો. પ્રયાગમાં પાંચ છ માઇલની ધરતીએ મહોત્સવ
ક્ષેત્ર થયું હતું. એ ધરતી લાંબાકાળથી સતોષક્ષેત્ર નામથી ઓળખાતી
આવતી હતી. સતોષ ક્ષેત્રનો ઉત્સવ એ પ્રાચીન ભરતખંડનો એક
મોટામાં મોટો ખનાવ છે. એ ક્ષેત્રની ચાર હજાર વર્ગફુટ ભૂમિ ગુ-
લાખના કુલોના ઝાડોથી ઘેરવામાં આવી હતી. ઘેરાયલી જગાના
મોટા મોટા માંડવામાં સોનું અને રૂપું રાખવામાં આવ્યું હતું. કુલ
રાત્રિ અને રેશમી કીમતી માનાપ્રકારના ખેશાક અને મૂલ્યવાન વસ્તુઓ
ઢગલાખંધ ગોઠવેલી હતી, અને ગુલાખના ઝાડથી ઘેરાયલી જમીનની
આગળ ખાવાના માંડવાઓ, બજારની હારની પેઠે હારદોર શોભતા
હતા. એક એક ભોજનગૃહમાં હજાર માણસો ખાઈ શકે એટલો માગ
હતો. ઉત્સાહની આગમજ સાધારણ લોકોમાં થાલીઓ પીટાવીને બહાર
કરવામાં આવ્યું હતું કે, બ્રાહ્મણ, શ્રવણ, નિરોશિત, દુઃખી, ગરીબ,
આપાપ વગરના, સગાવહાલા વિનાના ગરીબ અનાથ માણસોએ અમુક
સમયે પવિત્ર પ્રયાગમાં આવીને દાન લઈ જવું. મહારાજ શિલાદિયે
પોતાના કર આપનારા રાજાઓની સાથે તેમજ પોતાના માણસોની
નેડે એ જગાપર આવ્યો હતો. વલ્લભી રાજ્યનો અધિપતિ ધ્રુવપતિ,
અને આશામનો રાજકુમાર શિલાદિયના કર આપનારા રાજાઓમાં સર્વથી
મોટા હતા. આ બે કર આપનારા ભૂપતિના અને મહારાજ શિલા
દિયના લશ્કરી માણસોને સતોષક્ષેત્રની ચારે તરફ ચોકી પેઠેરા ક-
રવાને લગાડ્યા હતા. ધ્રુવપતિના સૈન્યની પશ્ચિમમાં આવનાર માણ-
સોના તંબુઓ ગોઠવ્યા હતા. દાન આપવાની વેળાએ અથવા તેની

- આગમજ સતોપક્ષેત્રમાંનું ઢગલાખંધ ધન દુષ્ટ લોકો હુંડી ન લે એને માટે ચારેબાજુએ બદોબસ્ત રાખવા માટે લશ્કર રાખ્યું હતું. એ ક્ષેત્ર ગંગા યમુનાના સંગમ સ્થાનથી થોડે પશ્ચિમ તરફ હતું. શિ-
લોદિત પ્રજાના લશ્કરની જોડે ગંગાનો ઉત્તર કીનારા પર રહેતો હતો.
મુવપતિ ક્ષેત્રના જરા પશ્ચિમમાં અને ક્ષેત્ર તથા અતિથિના વચલા
આગમાં સૈન્ય સ્થાપન કરી રહેલો હતો અને કુમારે યમુનાના દક્ષિણ
કિનારે પોતાનો પડાવ રાખ્યો હતો.

આવા આડંબરથી ઉત્સવના કામનો આરંભ થયો. શિલાદિ-
ત્ય બૌદ્ધધર્મનો પુષ્ટિ આપનારો હોવા છતાં પણ હિંદુધર્મની અવ-
ગણુના કરતો રહેતો. તે બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય બેઉને માનની સાથે
બોલવતો હતો અને બુદ્ધની મૂર્તિ અને હિંદુ દેવદેવીઓની મૂર્તિનાં
ઉપર સન્માન દેખાડતો હતો. પહેલે દિવસે પવિત્ર મંદિરમાં બુદ્ધની
પ્રતિમૂર્તિ સ્થાપન કરી, એ દિવસે સર્વ કરતાં કીંમતી વસ્તુઓનું દાન
કર્યું અને તે દહાડે સ્મર્ય કરતાં ઉત્તમ ખાવાનું અતિથિ તથા આવ-
નાર માણસોને ખવડાયું. બીજે દિવસે વિષ્ણુની મૂર્તિ સ્થાપી અને
ત્રીજે દિવસે શિવની મૂર્તિએ મંદિરની શોભા વધારી. પહેલા દિવસના
દાન આપેલા દ્રવ્યથી અડધોભાગ જોડેલો બીજે અને ત્રીજે દિવસે
દાન કર્યો. ચોથે દિવસથી સાધારણ દાનના કાર્યનો આરંભ થયો
હતો. વીસ દહાડાસુધી બ્રાહ્મણ અને શ્રમણ, દશ દિવસસુધી હિંદુ
દેવના પૂજકો અને દશ દિવસ પર્યંત પરિવ્રાજક સન્યાસીઓને દાન
આપ્યું. આ શિવાય ત્રીસ દહાડા સુધી ગરીબ, નિરાશ્રિત, માખાપ
વિનાના અનાથ બાળકો તથા સગાંવહાલાં વિનાના માણસોને દાન
આપવામાં આવ્યું હતું. મહારાજ શિલાદિત્યે પોતાનાં કીંમતી વસ્ત્રો

હીરા મોલીનાં ધરણ્યાં, અમુતમ મોતી તથા હીરાના હારોને ત્યાગ કરી તેણે ઐશ્વર્ય બિહુકનો વેશ ધારણ કર્યો. એ બધા કીમતી અલંકાર ગરીબોને દાનમાં આપ્યા. મારે ધારણ કરીને મહારાજ જિજ્ઞાસુ બને હાથ જોડીને ગંભીર અવાજથી બોલ્યો, “આજે મહારાજ સંતોષ તિના અચાવની સઘળી ચિન્તાથી દૂર થયો. આ સંતોષક્ષેત્રમાં હું આજ સર્વ દાન કરીને નિશ્ચિંત થયો. મનુષ્યનાં ધારણાં પુણ્ય એકદમ કરવાની ઇચ્છાથી હવે પછી હું આંતર દાન કરવાં માટે મારી સઘળી સંપત્તિ સાચવી રાખીશ.” આવી રીતે પુણ્યભૂમિ પ્રયાગમાં સંતોષ ક્ષેત્રનો ઉત્સવ પૂરો થયો. મહારાજ છુટે હાથે આખો દહાડો નાન આપતો હતો. કેવળ રાજ્યના અચાવવાને માટે અને હુલ્લડખોરોને દમન કરવા માટે હાથી ઘોડા વગેરે લશ્કરી સામાન બાંકી રાખ્યો હતો.

પવિત્ર પ્રયાગમાં પવિત્ર સ્વભાવનો ચીન દેશનો યાત્રી હિયા નહસાડું આ મહોત્સવ જોઈને પરિતૃપ્ત થયો હતો. અવા મહોત્સવના અનુદાન કરવામાં ભરતખંડના પ્રાચીનકાળના રાજાઓ પોતે અનંત સંતોષ અને આખરે અનંત પુણ્યના અધિકારી સમજતા હતા. ધર્મ પરાયણ રાજાઓ, ધર્મસંચય કરવાની ઇચ્છાથી પાંચ વર્ષ આવા ઉત્સવો કરતા હતા. પરંતુ એની જોડે રાજનૈતિકનો પણ થોડો ભાગ લેતા હતા. ભરતખંડના રાજાઓ એ વેળાએ બ્રાહ્મણ અને શ્રવણના વેશમાં રહેતા હતા. એઓને સર્વ સમયમાં એ બેઉ ટોળાની સલાહ પ્રમાણે કામ કરવું પડતું હતું. જેના યોગે બ્રાહ્મણ અને શ્રવણોમાં કોઈ રીતનો અસંતોષ ન ઉપજે તેના ઉપર રાજાની દૃષ્ટિ રહેતી હતી. એ ઉત્સવમાં બ્રાહ્મણ અને શ્રવણને માનપૂર્વક ધન આપવામાં આવતું હતું. બેઉને એક સરખું માન આપવામાં આવતું

હતું. એથી તેઓ સર્વદા દાનવીર રાજની કુશળતા ચાહતા હતા અને રાજ્યમાં એવા અસાધરણ ધર્મ દ્વારનાં કામ કરતા કે જેના યોગે સર્વજનની ઉન્નતિ થાય. એક તરફ સૌંદર્યમાં પણ આ અસાધરણ અભિમાનને રાજાને મહાન દેવતા તરફ શ્રદ્ધા અને ભક્તિ કરતા હતા. આવી રીતે રાજા સાધારણના મનના ઉપર આધિપત્ય સ્થાપન કરતો હતા. હુમાયુની પુખ્ત હિંમતવાન ઓરે રાજાનું ધન પોતાનું સમજતા હતા. 'હેલ્સે' રાજસિંહાસન લેવામાં તૈયાર થાય તેઓ સંતેજ સ્ત્રવના દાનમાં રાજાને કંઠાળ જેઠને પૌતાના હિંમત ભરેલા કામમાં પ્રવ્રણ કરતા હતા. રાજનૈતિક ક્ષણ ગમે તેવું હોય પરંતુ સંતોષસ્ત્રવના ઉત્સવથી આર્યમીર્તિનો મહિમા પ્રકાશિત થાય છે.

